कालपरीक्षा एकोनविंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – विद्यत एव भावानां स्वभावः, कालत्रयविज्ञप्तिहेतुत्वात् । इह अतीतानागत- B 382
प्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवता उपदिष्टाः । ते च भावाश्रयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि भावस्वभावः अतीत इति व्यपदिश्यते, उत्पन्नोऽनिरुद्धो हि वर्तमानः, अलब्धात्मभावोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनिबन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टाः । ते च सन्ति । तस्मात् तन्निबन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति । उच्यते । स्यात् कालत्रयप्रज्ञप्तिहेतुर्भावस्वभावः, यदि कालत्रयमेव भवदभिमतं भवेत् । न त्वस्ति । यथा च नास्ति, तथा प्रतिपादयन्नाह –

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।
प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥ १ ॥

इह तावत् यदि वर्तमानानागतौ स्याताम्, तावपेक्ष्य अतीतं कालं भवेताम्, अनपेक्ष्य वा ? तत्र यदि अतीतमपेक्ष्य सिध्येते, तथा नियतमतीते काले भविष्यतः । यस्मात्, यस्य हि यत्र असत्त्वम्, तत्[1] तेन नापेक्ष्यते । तद्यथा वन्ध्या स्त्री स्वतनयेन, गगनमालतीलता स्वकुसुमेन, सिकता स्वतैलेन । अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन, प्रदीपोऽपि अन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेन अपेक्ष्यते इति चेत्, नैतदेवम् । अस्यापि साध्यसमत्वात् । तदत्र यदि अतीते काले वर्तमानानागतौ कालौ इष्येते, अपेक्षासिद्धयर्थमेवं सति अतीते काले विद्यमानत्वात् अतीतकालात्मवत् तयोरप्यतीतत्वं स्यात् । ततश्च अतीतोऽपि न स्यात् । यस्मात् वर्तमानावस्था- B 383
तिक्रान्तो हि अतीतः असंप्राप्तः अनागत इति स्यात् । यदा तु वर्तमानानागतयोरसंभव एव, तदा कुतः कस्यचिदतीतत्वं स्यात् ? इत्यतः अतीतोऽपि न स्यात् ॥ १ ॥

अथ यथोक्तदोषपरिजिहीर्षया –

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।
प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ॥ २ ॥

तत्र अतीते काले यदि वर्तमानानागतौ कालौ न स्तः इति परिकल्प्यते, एवमपि तत्र अविद्यमानत्वात् गगनेन्दीवरवन्नास्त्यपेक्षा ॥ २ ॥

अथापि स्यात् – काले[1]वादिनां विद्यते एव कालः, तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ? उच्यते । एवमपि –

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।
प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसत्त्वम्, अ[2]तीतानपेक्षत्वात्, खरविषाणवत् । यतश्चैवम् प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते इति विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

---

१ Mss. यतत्त्वेनोपेक्षतः for तत् तेन नापेक्ष्यते which is confirmed by T. १. T कालवादिनां दर्शने for कालवादिनां. २. Mss. अस्यातीता° for अतीता°.

यदा चैवम् अतीतमपेक्ष्य वा अनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिः, एवं प्रत्युत्पन्नापेक्षया वा अनपेक्षया वा अतीतानागतयोः अनागतापेक्षया वा अनपेक्षया वा
B 384 प्रत्युत्पन्नातीतयोः असिद्धौ इष्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नागतयोः अतीतापेक्षया वा अनपेक्षया असिद्धिक्रमेण दूषणसाम्यमतिदिशन्नाह –

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।
उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादींश्च लक्षयेत् ॥ ४ ॥

कथं कृत्वा ?

यद्यतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥
कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ॥
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न जातं[1] विद्यते तयोः ।
तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिवर्तः ।

अतीतो वर्तमानश्च यद्यजातमपेक्ष्य हि ।
अतीतो वर्तमानश्च कालेऽजाते भविष्यतः ॥
अतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।
अतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ॥
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नाजातं विद्यते तयोः ।
अतीतो वर्तमानश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥

B 385 एष द्वितीयः कालपरिवर्त इति[2] व्याख्यानकारिका इति । एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥

यतश्च एवं विचारणे कालत्रयं नास्ति, तस्मात् कालो न विद्यते, कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्ति इति सिद्धम् ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितम्, एवम्

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादींश्च लक्षयेत् ।

उत्तमाधममध्यमान् इति आदिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि, उत्पादस्थितिभङ्गाः, पूर्वान्तापरान्तमध्यान्ताः, कामरूपारूप्यधातवः, शैक्षाशैक्षनैवशैक्षनैवाशैक्षादयो यावन्तः पदार्थाः त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थिताः, ते सर्वे गृह्यन्ते । एकत्वादींश्च इत्यनेन आदिशब्देन द्वित्वबहुत्वयोर्ग्रहणात् ते एव उत्तमादयः एकत्वादयश्च कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥ ४ ॥

---

१. Mss. नातीतं for न जातं which is based on T. २. T om. इति व्याख्यानकारिका इति.

अत्राह – विद्यत एव कालः परिमाणवत्त्वात् । इह यन्नास्ति, न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यते तद्यथा खरविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं क्षणलवमुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपक्षमाससंवत्सरादिभेदेन । तस्मात्, परिमाणवत्त्वाद् विद्यत एव कालः इति । उच्यते । यदि कालो नाम कश्चित स्यात्, स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वम् । न त्वस्ति । यस्मात् –

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।
यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथम् ॥ ५ ॥

इह यदि कालो नाम कश्चिदवस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्, स क्षणादिभिः परिमाण- B 386
वत्त्वाद् गृह्येत । न तु अवस्थितः कूटस्थः कश्चित् कालो नाम अस्ति, यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्यते कालः, अस्थितत्वान्न गृह्यते इत्यर्थः ॥

अथापि स्यात्–नित्य एव अवस्थितस्वभावः कालो नाम अस्ति, क्षणादिभिरभिव्यज्यते । तथाहि–

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति । उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिरभिव्यज्यमानो गृह्येत । कस्मात् पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत्, क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अपि च । अयं कालः संस्कृतस्वभावः सन् अस्तीति, असंस्कृतस्वभावो वा? उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धम्–

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतम् ।
संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतम् ॥

[म० शा०–७·३३]

इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालः, यो गृह्येत । यश्च इदानीं कालो न गृह्यते
अस्थितत्वादविद्यमानस्वरूपत्वात्, सोऽगृह्यमाणः सन् कथं क्षणादिभिः प्रज्ञपयितुं भावतः पार्यत B 387
इत्याह–अगृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ॥ ५ ॥

अत्राह–सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद् रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः, किं तर्हि रूपादीनेव स संस्कारानुपादाय प्रज्ञप्तः कालः क्षणादिवाच्यो भवति, तस्माददोष इति । उच्यते । एवमपि–

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादृते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते, यदा खलु भावो नास्ति, तदा नियतं तद्धेतुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह –

---

१ T om भावतः. २ T om. भवता.

न च कश्चन भावोऽस्ति

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावोऽस्ति भावतः, तदा –

कुतः कालो भविष्यति ॥ ६ ॥

कालाभावाच्च न सन्ति क्षणलवमुहूर्तादयः[1] कालभेदाः तत्परिणामभूताः, इत्यतः कुतः परिणामवत्त्वेन कालसिद्धिर्भविष्यति ? तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभावः इति ॥ उक्तं हि भगवता आर्यहस्तिकक्ष्यसूत्रे –

यदि कोचि धर्माण भवेत्स्वभावः
B 388 तत्रैव गच्छेय जिनः सश्रावको ।
कूटस्थधर्माण सिया न निर्वृती
न निष्प्रपञ्चो भवि जातु पण्डितः ॥ इति ।

तथा –

बुद्धसहस्रशता य अतीता
धर्मसहस्रशतानि भणित्वा ।
नैव च धर्म न चाक्षर क्षीणा
नास्ति समुद्भवु तेन अक्षीणा ॥ इति ।

[समाधिराजसूत्र – ३७.२२]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तथा[2]—

उत्पादकाले हि तथागतस्य
मैत्रेयनामा त्विह यो भविष्यति ।
भविष्यतीयं कनकावृता मही
तस्या इदानीं कुत आगमोऽसौ ॥
उल्लापनाः[3] कामगुणा हि पञ्च
विश्रामणा मोहन मोषधर्मिणः ।
मध्याह्नकाले हि यथैव ग्रीष्मे
जलं मरीच्यां हि तथैव कामाः ॥
B 389 एकेन कल्पेन भवेद्धि लोको
आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

---

१ T क्षणादयः for क्षणलवमुहूर्तादयः. २ Mss. तद्यथा for तथा which is based on T. ३. T. om. from उल्लापनाः to the end of the chapter.

दाहं विनाशं च पयान्ति मे[भीः]रवः
कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषाम् ॥ इति ॥

तद्यथा –

पञ्चेमानि भिक्षवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृतिमात्रं यदुत अतीतोऽध्वा अनागतोऽध्वा आकाशं निर्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
कालपरीक्षा नाम एकोनविंशं प्रकरणम् ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

B 390

सामग्रीपरीक्षा विंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – विद्यते कालः, फलप्रवृत्तौ सहकारिकारणभावात् । यो नास्ति, नासौ सहकारिकारणभावेन प्रतिपद्यते, वन्ध्यातनयवत् । तस्मादस्ति कालः, सहकारिकारणभावात् । इह बीजावनिसलिलज्वलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य अयमङ्कुर उपजायमानः, सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्याम्, ऋतुविशेषासंनिधानान्नोपजायते । यथा च बाह्येषु, एवमाध्यात्मिकेष्वपि । यथोक्तं भगवता –

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।
सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम् ॥ इति ।

यस्माच्च एवमस्ति कालापेक्षा, तस्मादस्त्यसौ कालो नाम, यः अङ्कुरादिप्रवृत्तौ सहकारिकारणं भवतीति । उच्यते । स्यात् सहकारिकारणता कालस्य, यदि अङ्कुरादिफलस्य प्रवृत्तिरेव स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा ? इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्रीतोऽङ्कुरादिफलोदये
B 391
परिकल्प्यमाने व्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्र्यां सत्यां तत उत्पादः परिकल्प्येत अव्यवस्थितस्य वा ? किं चातः ? यदि तावद् व्यवस्थितस्य परिकल्प्यते, तन्न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।
फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥ १ ॥

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां त्वन्मतेन फलमस्ति, ननु एवं सति यस्मात् सामग्र्यामस्ति, कथं तया तज्जन्यते ? न हि कुण्डे दधि विद्यमानं कुण्डेन जन्यते । अपि च । यद्विद्यते तन्निष्पन्नत्वात् निष्पन्नपुरोवस्थितघटवत् न पुनर्जन्मापेक्षते । अभिव्यक्तिः स्थौल्यं वा सूक्ष्मात्मना विद्यमानस्य क्रियत इति चेत्, तस्यापि पक्षस्य पूर्वमेव[1]–

आगच्छत्यन्यतो नाग्निरिन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।
[म० शा० – १०.१३]

इत्यत्रोक्तमुत्तरम् ॥ १ ॥

अथ नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति परिकल्प्यते, एतदपि नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह–

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।
फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥ २ ॥

B 392
यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति तत्फलम्, कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यते ? तत्र अविद्यमानत्वात् सिकताभिरिव तैलम् । अत एव असंभावयन्नाह–

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ।

न तत्फलं सामग्रीतो जायते इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

किं चान्यत्–

---

१ P reads पूर्वमेवोत्तरत्वात् for पूर्वमेव.

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलम्।
गृह्येत ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते ॥ ३ ॥

यद् यत्र अस्ति, तत् तत्र गृह्यते, तद्यथा कुण्डे दधि। यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते तद्यथा सिकतासु तैलम्, मण्डूकजटायां शिरोमणिः ॥

अथ स्यात्--विद्यमाना अपि पदार्थाः अतिसौक्ष्म्यात्, अतिसंनिकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, इन्द्रियोपघातात्, मूर्तिवद्द्रव्यव्यवधानात्, मूर्त्यन्तर्धानात्, मनोनवस्थानात्, परमाणुवत् अक्षस्याञ्जनशलाकावत् आदित्यगतिवत् तैमिरिकैकैककेशवत् अन्धबधिरादिरूपशब्दादिवत् कुड्यादिव्यवहितघटादिवत् सिद्धदेवपिशाचादिशरीरवत् विषयान्तरव्यापृतस्य विषयान्तरवन्न गृह्यते इति चेत्, किं खलु एषामगृह्यमाणानामस्तित्वे लिङ्गम्, येन एषामस्तित्वे सति अनुपलब्धिरिति स्यात्? अनुमानोपमानागमैर्ग्रहणादेषामस्तित्वमिति चेत्, न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति वक्तव्यम्, [B 393] अनुमानादिभिरुपलभ्यमानत्वात्। यद् रूपीन्द्रियग्राह्यं तद् एभिः कारणैर्विद्यमानमपि सन्न गृह्यते, इति चेत्, उच्यते। किमस्माभिरेवमुक्तम्—रूपीन्द्रियैर्विद्यमानं सद् गृह्येतेति? किं तर्हि सामान्येनैव यद् ब्रूमः—गृह्येत ननु सामग्र्यामिति ॥

अथापि मन्यसे—यद् यत्र नास्ति, न तत् तस्मादुत्पद्यते सिकताभ्यस्तैलवत्। उत्पद्यते च सामग्रीतः फलम्, तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्तित्वमिति। उच्यते। यद् यत्र अस्ति, न तत् तस्मादुत्पद्यते, तद्यथा कुण्डाद् दधि इति। अस्मादप्यनुमानादस्तित्वमस्य अयुक्तमिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते?

अथापि स्यात्—उभयोरपि पक्षयोरनुमानविरोधाद् यथा अस्तित्वं न युक्तम्, एवं नास्तित्वमपीति। उच्यते। न वयमस्यासत्त्वं प्रतिपादयामः, किं तर्हि परपरिकल्पितं सत्त्वमस्य निराकुर्मः। एवं न वयमस्य सत्त्वं प्रतिपादयामः, किं तर्हि परपरिकल्पितमसत्त्वमस्य अपाकुर्मः। अन्तद्वयपरिहारेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति। उक्तं च आर्यदेवपादीये[1] शतके—

स्तम्भादीनामलंकारो गृहस्यार्थे निरर्थकः।
सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति।

[चतुःशतक-११·१५]

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गात्, इति व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥
अथ मन्यसे—नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति, एवमपि—

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलम्।
हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ ४ ॥

यथा हि ज्वालाङ्गारादिषु अङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति, एवं [B 394] विवक्षितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात् तेषु अङ्कुरो नास्तीति कृत्वा। न च अहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिर्युक्तेति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

1 T om. आर्यदेवपादीये.

अत्राह – नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यतः इयं चिन्ता स्यात् – किं सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यम् । सामग्री तु हेतोरनुग्रहमात्रं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्वा निरुध्यते, तेन च हेतुना अनुगृह्यमाणं फलमुत्पद्यते इति । उच्यते । नैव हि अजातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहणमस्ति । न चाप्यजातस्य वन्ध्यातनयस्येव केनचित्किंचिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्ययुक्तैषा कल्पना ॥ ४ ॥

अपि च –

हेतुकं फलस्य दत्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।
यद्दत्तं यन्निरुद्धं च हेतोरात्मद्वयं भवेत् ॥ ५ ॥

यदि हेतुः[1] फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुकं[2] कारणं दत्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते, एवं सति यद्दत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यात् । न चैतद् युक्तम्, अर्धशाश्वतप्रसङ्गात्, नित्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वाभावात् ॥ ५ ॥

अथ हेतोरात्मभावद्वयप्रसङ्गपरिहारार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किंचिदप्यदत्वा, एवमपि –

B 395 **हेतुं फलस्यादत्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ।**
हेतौ निरुद्धे जातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ६ ॥

यदि फलस्य किंचिदप्यदत्वा सर्वात्मना हेतुर्निरुध्यते, ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तत् आहेतुकं स्यात् । न च आहेतुकमस्ति । इत्ययुक्तैषा कल्पना ॥ ६ ॥

अत्राह – यदि एवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोषः, एवं सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य जनिका अस्तु, तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति । एषापि कल्पना नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

फलं सहैव सामग्र्या यदि प्रादुर्भवेत्पुनः ।
एककालौ प्रसज्येते जनको यश्च जन्यते ॥ ७ ॥

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टम्, वामदक्षिणकरयोश्चरणयोर्वा, इत्ययुक्तैषा कल्पना इत्ययुक्तमेतत् ॥ ७ ॥

अत्राहुरेके–नैव हि अभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् हेतुप्रत्ययसामग्रीतः पूर्वमेव तत् फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागतात्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते, द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति । तान् प्रत्युच्यते–

B 396 **पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेद्यदि ।**
हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ८ ॥

यदि भवतामभीप्सितं[3] सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वरूपतः स्यादिति, तद् हेतुप्रत्ययनिरपेक्षं स्यात्, ततश्च आहेतुकं स्यात् । न च आहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तम्, खरतुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात्, पूर्वसिद्धस्य च पुनः हेतुप्रत्ययापेक्षया निष्प्रयोजनत्वादित्ययुक्तमेतत् ॥ ८ ॥

---

१ T स हेतुः for हेतुः. २ Mss. हेतुकारणं; T हेतुं तत्कारणहेतुं for हेतुकं. ३ T om. भवतामभीप्सितं.

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति–हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न च उक्तदोषप्रसङ्गः । यस्मात् न हि अन्यो हेतुः अन्यत् फलम् । यतः, किं हेतुं दत्वा फलस्य हेतुर्निरुध्यते उत अदत्वैवेति विचारः स्यात् । अपि तु हेतुरेव निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थितः इति । उच्यते । एवमपि–

निरुद्धे चेत्फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।
पूर्वजातस्य हेतोश्च पुनर्जन्म प्रसज्यते ॥ ९ ॥

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते, तच्च फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति परिकल्प्यते, एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत्, नटस्य वेषान्तरपरित्यागेन वेषान्तरसंचारवत् हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात्, न तु अपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नित्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं क्वचिदस्ति । यथोक्तं शतके– B 397

अप्रतीत्यास्तिता नास्ति कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ।
न कदाचित्क्वचित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ॥

[चतुःशतक – ९·६]

किं च । एतस्यां कल्पनायां पूर्वजातस्य च हेतोः पुनर्जन्म प्राप्नोति । न च जातस्य पुनरपि [जन्म] युज्यते निष्प्रयोजनत्वात्, अनवस्थाप्रसङ्गाच्च ॥

अथ मन्यसे – येनात्मना विद्यमानो न तेनैवात्मना जायते, येन चात्मना अविद्यमानः तेनैव जायत इति । एतदपि न युक्तम् । अपरित्यक्तहेतुस्वभावस्य हेतुस्वरूपस्य फलमिति संज्ञामात्रभेदादवस्थाभेदाच्च द्रव्याभेदस्य[1] साधयितुमशक्यत्वात् । फलावस्थायां च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दवाच्यत्वाद् हेतुः फलात्मना तिष्ठतीति यत्किंचिदेतत् ॥ ९ ॥

किं चान्यत् – यदि हेतुः फलं जनयेत्, निरुद्धो वा जनयेदनिरुद्धो वा ? फलमपि उत्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा ? उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथम् ।
तिष्ठन्नपि कथं हेतुः फलेन जनयेद्वृतः ॥ १० ॥

[[2]यदि तावत निरुद्धः अस्तंगतः हेतुः उत्पन्नं सत् विद्यमानं फलं जनयतीति परिकल्प्यते, B 398 तन्नोपपद्यते । कस्मादिति चेत्, कथं निरुद्धः असंविद्यमानः हेतुः फलं जनयेत् ? यदि जनयति, वन्ध्यापुत्रोऽपि पुत्रं जनयिष्यति । फलं च सद् विद्यमानमपि जन्मनिरपेक्षमपि कथं हेतुर्जनयिष्यति ? अथ मन्यसे – शक्त्यभावान्निरुद्धो न जनयति, किं तु तिष्ठन्नेव हेतुः फलं जनयिष्यतीति । उच्यते ।] तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतरूपो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ? इह हि –

कारणं विकृतिं गच्छज्जायतेऽन्यस्य कारणम् ।

इति कारणाभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यम् । यस्तु न विक्रियते, स हेतुलक्षणयुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् ? फलस्य विद्यमानत्वात् ॥ १० ॥

---

१ T द्रव्यभेदस्य for द्रव्याभेदस्य. २ The portion in brackets is missing in all Mss. and is supplied from T.

अथ मन्यसे – विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वात् अवृत एव असंबद्ध एव हेतुः फलेन फलं जनयिष्यतीति, एतदप्ययुक्तमित्याह –

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत्फलम् ।

B 399 यदि हेतुः फलेन असंबद्ध एवेष्यते, तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् ? सर्वमेव वा फलं जनयेदसंबद्धत्वात्, न वा किंचिज्जनयेदसंबद्धत्वादेवेत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्, स दृष्ट्वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा ? उभयथा च न युज्यते इत्याह –

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयते फलम् ॥ ११ ॥

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते, तन्न युज्यते । यस्माद्विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानम् । विद्यमानं चेत्, तन्न जन्यते विद्यमानत्वादिति । एवं तावद् हेतुः फलं दृष्ट्वा न जनयति, अदृष्ट्वापि न जनयति, सर्वस्य फलस्य हेतोर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ किमिदं दर्शनं किं वा अदर्शनमिति ? उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोके–उपलब्धिर्दर्शनमिति ॥

ननु एतद् बीजादिषु निरिन्द्रियेषु न संभवति । संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः किं तर्हि तस्योत्पादवादिनः । तत्र यः उत्पादवादी ब्रूयात्–दृष्ट्वा जनयतीति, स वक्तव्यः – न दृष्टमेतल्लोके यद्बीजादिकं पश्यतीति । तस्मादयुक्ता एषा कल्पना । अथ अदृष्ट्वा कल्पयेत्, एवमपि यत्किंचिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेत्, न चोत्पादयति, तस्मात् न अदृष्ट्वापि जनयति ।
B 400 अनिष्टापत्त्या हि वयं परकल्पनां विचारयामः [1]संसाराटवीकान्तारगिरिदरीप्रपातदुःखमालासमाकुलामा *** तामीव । बुद्धिपूर्वकर्तृकं च पुरुषादिकारणिनो जगदभ्युपगच्छन्तो निर्ग्रन्थाश्चैकेन्द्रियं बीजादिकं प्रतिपन्नाः प्रसङ्गान्न व्यतिवर्तन्त इति । तस्मान्नास्ति दोषः ॥ ११ ॥

किं चान्यत्–यदि युष्मदभिमतं हेतोः फलस्य च अन्योन्यढौकनलक्षणं संगमनं स्यात्, स्यात्तदानीं तयोर्जन्यजनकभावः । यस्मात् न हि परस्परासंगतयोरालोकान्धकारयोः संसारनिर्वाणयोर्जन्यजनकभावो दृष्ट इति । अतः अवश्यं हेतुफलभावयोर्जन्यजनकभावमिच्छता परेण संगतिरभ्युपेया । सा च कालत्रयेऽपि विचार्यमाणा न संभवति । अतो हेतुः फलं न जनयति । यथा च संगतिर्नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह–

नातीतस्य ह्यतीतेन फलस्य सह हेतुना ।
नाजातेन न जातेन संगतिर्जातु विद्यते ॥ १२ ॥

अतीतस्य तावत् फलस्य अतीतेन हेतुना सह जातु कदाचिदपि संगतिर्नास्ति, अतीतत्वेनोभयोरप्यविद्यमानत्वात् । नापि अजातेन हेतुना अतीतस्य फलस्य संगतिर्जातु विद्यते, नष्टाजातत्वेन उभयोरप्यविद्यमानत्वात्, भिन्नकालत्वाच्च । नापि जातेन वर्तमानेन हेतुना सह अतीतस्य फलस्य संगतिः संभवति, भिन्नकालत्वात्, नष्टस्य च फलस्य अविद्यमानत्वाद्वन्ध्यापुत्रेणेव देवदत्तस्येत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

---

1 T om. संसारा … मिव.

यथा च अतीतस्य फलस्य अतीतेन अनागतवर्तमानेन हेतुना सह न कदाचित् B 401
संगतिरस्ति, एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रैकालिकेन हेतुना सह नास्ति संगतिरिति तत् प्रतिपादयन्नाह –

न जातस्य ह्यजातेन फलस्य सह हेतुना ।
नातीतेन न जातेन संगतिर्जातु विद्यते ।। १३ ।।

जातस्य फलस्य भिन्नकालत्वादजातेन च अतीतेन च हेतुना सह संगमनं नास्ति । नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सह संगतिरस्ति, हेतुफलयोर्यौगपद्याभावात्, तयोश्च संगतिवैयर्थ्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिरपेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति नास्ति संगतिः ।। १३ ।।

इदानीमनागतस्यापि फलस्य यथा अतीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सह संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह –

नाजातस्य हि जातेन फलस्य सह हेतुना ।
नाजातेन न नष्टेन संगतिर्जातु विद्यते ।। १४ ।।

अजातं हि फलमसंविद्यमानम् । तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेन अतीतेन च हेतुना सह नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सह नास्ति संगमनम्, उभयोरविद्यमानत्वात् ।। १४ ।।

यदा चैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति, तदा –

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ।

नैव हेतुः फलं जनयति संगतेरविद्यमानत्वात् वन्ध्यापुत्रमिवेत्यभिप्रायः ।। B 402

अथापि स्यात् – सत्यामेव संगतौ हेतुः फलं जनयतीति, तदपि न युक्तम्, कालत्रयेऽपि संगत्यनुपलब्धेः । अथापि कथंचिद् हेतुफलयोः संगतिः परिकल्प्यते, एवमपि –

सत्यां वा संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ।। १५ ।।

संनिहितस्य फलस्य पुनर्जन्मवैयर्थ्यात्, असंहितानां च संगतेरयुक्तत्वात् इत्यभिप्रायः ।। १५ ।।

किं चान्यत् –

हेतुः फलेन शून्यश्चेत्कथं जनयते फलम् ।
हेतुः फलेनाशून्यश्चेत्कथं जनयते फलम् ।। १६ ।।

योऽयं फलस्य हेतुः फलस्य जनक इष्यते, स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेत्, अशून्यो वा ? तत्र हेतुः शून्यः फलेन रहितः फलं न जनयति, अहेतुवत् फलशून्यत्वात् । फलेन अशून्योऽपि हेतुः फलं न जनयति, विद्यमानत्वात् फलस्य, विद्यमानपुत्रं देवदत्त इव । एवं तावत् फलशून्यो वा फलाशून्यो वा हेतुः फलं न जनयति ।। १६ ।।

यच्चापि फलमुत्पद्यते, तच्चाप्यशून्यं वा समुत्पद्यते, शून्यं वा ? तत्र तावत् –

फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्भविष्यति ॥ १७ ॥

B 403 अशून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितम्, तदेवंविधं फलं नैवोत्पत्स्यते स्वभावस्यानपायित्वाच्च न निरोत्स्यते । ततश्च अशून्यं तदिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च स्यात् । न चैतदिष्टम्, इत्यतः अशून्यं तत्फलं न भवति, उत्पादनिरोधाभ्युपगमात् ॥ १७ ॥

इदानीं शून्यमपि तत्फलं न संभवति, अनुदयाव्ययवत्त्वप्रसङ्गात् इति प्रतिपादयन्नाह –

कथमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।
शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ॥ १८ ॥

तत्र शून्यमुच्यते यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तु स्वभावेन नास्ति, तत् कथमुत्पत्स्यते, कथं वा निरोत्स्यते ? न हि स्वभावेन अविद्यमानस्य आकाशादेः उदयव्ययौ दृष्टौ । तस्माच्छून्यमपि तत्फलमिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च प्रसज्यते ॥ १८ ॥

किं चान्यत्–यदि हेतुः फलं जनयेत्, स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयेत्, व्यतिरिक्तो वा ? उभयथा च नोपपद्यते इत्याह –

हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि जातूपपद्यते ।
हेतोः फलस्य चान्यत्वं न हि जातूपपद्यते ॥ १९ ॥

तदेतत् प्रतिज्ञामात्रकमिति[1] प्रतिपादयन्नाह –

B 404 एकत्वे फलहेत्वोः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।
पृथक्त्वे फलहेत्वोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुना ॥ २० ॥

यदि हेतोः फलस्य च एकत्वं स्यात्, तदा जन्यजनकयोरेकत्वमभ्युपेतं स्यात् । न चानयोरेकत्वम्, पितापुत्रयोश्चक्षुश्चक्षुर्विज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोश्चैक्यप्रसङ्गात् । एवं तावद् हेतोः फलस्य च एकत्वं नास्ति ॥

इदानीमन्यत्वमपि नास्ति । किं कारणम् ? यदि हेतोः फलस्य च भवन्मतेनाभिमतमन्यत्वं स्यात्, तदा परत्र निरपेक्षत्वाद् हेतुनिरपेक्षमेव फलं स्यात् । न चैतदेवम्, इत्यतः अन्यत्वमपि हेतोः फलस्य च न संभवति । ययोश्च एवं विचार्यमाणयोस्तत्त्वान्यत्वे न स्तः, तयोर्न कदाचिज्जन्यजनकभावः इष्यते । अतो नैव हेतुः फलं जनयति ॥ २० ॥

किं चान्यत्–यदि हेतुः फलं जनयेत्, स तत्फलं स्वभावेन सद्भूतं वा जनयेत्, असद्भूतं वा ? उभयथा च न युज्यते इत्याह –

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ।
फलं स्वभावासद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ॥ २१ ॥

तत्र यत् फलं स्वभावेन सद्भूतं स्वभावेन विद्यमानम्, तन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात्, विद्यमानघटवत् । यदपि स्वभावेन असद्भूतं फलम्, तदपि हेतुर्न जनयति, स्वभावेन असद्भूतत्वात्, खरविषाणवत् ॥

[1] T प्रतिज्ञामात्रमस्ति, कथं सिध्यतीति चेत्, प्रतिपादनार्थमाह for प्रतिज्ञामात्रकमिति प्रतिपादयन्नाह·

प्रतिबिम्बेनानैकान्तिकतेति चेत्, भवतु अनैकान्तिकता, नैःस्वाभाव्यं तु सिद्धं भावानाम्। ततश्च सस्वभाववादत्यागः स्यात्, अस्मद्वादानुवर्णनमेव स्यात्। सस्वभावश्च न कश्चित् पदार्थो नाम अस्तीति प्रति[1]द्वन्द्वयभावात् निःस्वभावोऽपि पदार्थो नास्तीति कुतोऽनैकान्तिकता ? न हि B 405
अस्माकं प्रतिबिम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावम्, धर्मिणमन्तरेण तद्धर्मयोरप्यभावात्। न हि आर्याः प्रतिबिम्बकं नाम किंचित् निःस्वभावं सस्वभावं वा उपलभन्त इति ॥

तत्र पूर्वं फलं नोत्पत्स्यते [२०.१७–१८] इत्यादिना श्लोकद्वयेन साक्षादुत्पत्तिक्रियाकर्तृत्वं फलस्य निषिद्धम् । इदानीं हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति । अयमस्य पूर्वकाद्विशेष इति विज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अत्राह–यद्यपि हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धम्, तथापि हेतुस्तावत् स्वभावतोऽस्ति, न च असति फले हेतोर्हेतुत्वं सिध्यति, तस्मात फलमपि भविष्यतीति । उच्यते – स्याद्धेतुः, यदि अजनयतोऽस्य हेतुत्वं [2]स्यात् ।

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते ।

अथ स्यात्–यद्यपि एवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति, तथापि फलं तावदस्ति । न च हेतुमन्तरेण फलं युक्तमिति फलसद्भावाद् हेतुरपि भविष्यतीति । उच्यते । यदा अजनयमानस्य हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तम्, तदा –

हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति ॥ २२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इति । तस्मात् फलमपि नास्तीति ॥ २२ ॥

अत्राह-नैव हि केवलस्य हेतोः फलोत्पत्तिक्रियायाः प्रयोजकत्वम्, किं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या B 406
फलं जन्यते इति । उच्यते । उक्तदोषत्वात् न युक्तमेतत्। अपि च, इयं हेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलस्य जनिकेति कल्प्यते, किं सा स्वयमेव तावदात्मानं जनयति, उताहो न ? यदि जनयतीति कल्प्यते, तन्न युज्यते । न हि अलब्धात्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्यतः सामग्र्या अवश्यं लब्धात्मभावया भवितव्यम् । न च लब्धात्मभावायाः पुनः स्वात्मोत्पादे प्रयोजकत्वं युक्तम्, इत्यतः न सामग्री स्वात्मानमुत्पादयति । या च आत्मानं नोत्पादयति, सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रतिपादयन्नाह –

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मानमात्मना ।
या सामग्री जनयते सा कथं जनयेत्फलम् ॥ २३ ॥

प्रत्ययानां हेतूनां च येयं सामग्री सा तावदात्मनैव आत्मानं नोत्पादयति, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, सत्याः पुनरुत्पादवैयर्थ्याच्च । या च एवमात्मानमेव तावन्न जनयति, सा कथं फलं जनयिष्यति ? न हि वन्ध्यादुहिता आत्मानं जनयितुमशक्ता सती पुत्रं जनयिष्यतीति युज्यते । एवं सामग्र्यपि स्वात्माजनिका फलं जनयतीति न युज्यते ॥ २३ ॥

---

१ Mss. प्रतिद्वन्द्वयभावाभावान्निःस्वभावोऽपि स्वभावो नास्ति. Our text is based on T.
२ Mss. न स्यात् for स्यात् which is confirmed by T.

तस्मात् –

न सामग्रीकृतं फलं

B 407 अथापि स्यात् – यदि सामग्रीकृतं फलं न संभवति, एवं तर्हि असामग्रीकृतं भविष्यतीति चेत्, उच्यते –

नासामग्रीकृतं फलम् ।

यदा सामग्रीकृतं फलं न संभवति, तदा कथमत्यन्तविरुद्धमसामग्रीकृतं भविष्यति ? असामग्रीकृतं फलं न संभवति ॥

अथ स्यात् – यद्यपि नास्ति फलं स्वभावतः, तथापि हेतुप्रत्ययसामग्री तावदस्ति । न च फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामग्री संभवतीति फलमपि संभविष्यतीति । उच्यते । स्याद्धेतुप्रत्ययसामग्री, यदि फलमेव भवेत् । यदा तु यथोदितेन न्यायेन फलमेव नास्ति, तदा –

अस्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना ॥ २४ ॥

फलाभावे सति निर्हेतुका हेतुप्रत्ययसामग्री अपि नास्तीत्यभिप्रायः । उक्तं हि आर्यललितविस्तरसूत्रे –

कण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुकं
जिह्वपरिवर्ति रवन्ति अक्षराः ।
न च कण्ठगता न तालुके
अक्षरैकैकशा[1] नोपलभ्यते ॥
B 408 सामग्रि प्रतीत्यतश्च सा
वाच मनबुद्धिवशेन निश्चरी ।
मन वाच अदृश्यरूपिणी
बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥
उत्पादव्ययं विपश्यतो
वाचरुतघोषस्वरस्य पण्डितः ।
क्षणिकां वशिकां तदा दृशी
सर्व वाच प्रतिश्रुतकोपमा ॥

[ललितविस्तर – १३·१११–११३]

तथा आर्योपालिपरिपृच्छायामुक्तं भगवता –

इह शासनि सूरमणीये
प्रव्रजथा गृहिलिङ्ग जहित्वा ।
फलवन्तु भविष्यथ श्रेष्ठा
एषु निर्देशितु कारुणिकेन ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

---

१ P अक्षरैकैक च for अक्षरैकैकशा.

प्रव्रजित्व गृहिलिङ्ग जहित्वा
सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।
पुन धर्मसभाव तुलित्वा B 409
सर्वफलान फलान च प्राप्तिः ॥
अलभन्त फलं तथ प्राप्तिं
आश्चरियं पुन जायति तेषाम् ।
अहोऽतिकारुणिको नरसिंहो
सुष्टुपदेशित युक्ति जिनेन ॥ इति ।

तथा आर्यप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायाम् –

तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महासंनाहसंनद्धेन न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्थातव्यम् । न स्रोतआपत्तिफले न सकृदागामिफले न अनागामिफले न अर्हत्त्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यम् ॥ इति ॥

[अष्टसाहस्रिका – ३४]

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२१

B 410

संभवविभवपरीक्षा एकविंशतितमं प्रकरणम्।

अत्राह – विद्यत एव स्वभावतः कालः, संभवविभवनिमित्तत्वात्। इह कंचित् कालविशेषमपेक्ष्य अङ्कुरोत्पत्तिः भावानामुत्पादो भवति, कंचित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो विनाशो भवति, न सर्वदा, विद्यमानायामपि हेतुप्रत्ययसामग्र्याम् – इत्यतो विद्यत एव कालः, संभवविभवनिमित्तत्वात् । उच्यते। स्यात् संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभवविभवावेव स्याताम्। न तु स्तः। यथा च न स्तः, तथा प्रतिपादयन्नाह –

विना वा सह वा नास्ति विभवः संभवेन वै।
विना वा सह वा नास्ति संभवो विभवेन वै ॥ १ ॥

इह यदि संभवविभवौ स्याताम्, तौ अन्योन्यं सहभावेन वा स्याताम्, विनाभावेन वा। उभयथा च विचार्यमाणौ न संभवतः। कथं कृत्वा ? तत्र तावद् यथा विना संभवेन उत्पादेन विभवो विनाशो नास्ति, तथा प्रतिपादयन्नाह –

B 411

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना।
विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्भवं विना ॥ २ ॥

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति ? कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्यन्तासंभवं दर्शयति। कथं नाम भविष्यति, नैव एतत्संभवतीत्यभिप्रायः । यदि पुनर्विनैव संभवं विभवः स्यात्, को दोषः स्यात् ? उच्यते। विनैव जन्म मरणं स्यात्, अजातस्य मरणं स्यात् । न च अजातस्य मरणं दृष्टमिति। तस्माद्विभवो नोद्भवं विना भवितुमर्हति। आद्येनात्र श्लोकस्यार्धेन प्रतिज्ञा, मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनम्, अन्त्येन निगमनमिति विज्ञेयम् ॥ २ ॥

एवं तावद्विना संभवेन विभवो न युक्तः इति प्रतिपाद्य इदानीं सह संभवेनापि विभवो न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह –

संभवेनैव विभवः कथं सह भविष्यति।
न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते ॥ ३ ॥

यदि हि संभवेन सह युगपत् तुल्यकालं विभवः स्यात्, एवं सति जन्ममरणे युगपत् स्याताम्। न चैवं परस्परविरुद्धे आलोकान्धकारवदेकस्मिन् काले विद्येते इति । तस्मात् सहापि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितम् ॥ ३ ॥

B 412

यदा चैवं संभवेन विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिः, एवं संभवस्यापि विना वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह –

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना।
अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ॥ ४ ॥

नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते। यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषु उत्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते, किं तर्हि सर्वदैव विद्यते। उक्तं हि –

---

१ T अङ्कुरादीनामुत्पत्तिरुत्पादो for अङ्कुरोत्पत्तिः भावनामुत्पादो.

जरामरणधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।
तिष्ठन्ति कतमे भावा ये जरामरणं विना ॥ इति ।

[म० शा०–७·२४]

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगताः सर्वे भावाः, तदा कुतः सा काचिदवस्था या विनाशरहिता स्यादिति ? अतो नास्ति विभवेन विना उत्पाद इति । एवं तावद्विना विभवेन नास्ति संभवः । शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारितत्वान्न विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः, संस्कृतलक्षणत्वात्, उत्पादवत्, इति साधनमुत्क्षिप्य अन्त्य- B 413
चित्तचैत्तक्षणैरनैकान्तिकतामाह, स न युक्तमाह, तद्विनाशस्यापि जातिप्रत्ययत्वेन सहेतुकत्वात् साध्यसमत्वाच्च अनैकान्तिकताभावात् । यदपि निर्दिष्टम् – भावात्मभाव एव अभूत्वा भावादुत्पाद उच्यते, तस्माद् द्रव्यसदुत्पादसिद्धेर्[1]व्यवहारतो दृष्टान्तभाव इति, तदपि न युक्तम्, अद्रव्यसतां प्रतिबिम्बादीनां सहेतुकत्वाभ्युपगमात् । यथोक्तमाचार्यपादैः –

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।
कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति ।

अस्मादा[गमात्] कुतो व्यवहारतो दृष्टान्तासिद्धिः ? यदि च भावात्, यत् तत्त्वान्यत्वेन न शक्यते वक्तुम्, तत् संवृत्यापि नास्तीत्युच्यते । नीलादिकमपि नास्तीत्युच्यते[2] । यथोक्तं रत्नावल्याम् –

रूपस्याभावमात्रत्वादाकाशं नाममात्रकम् ।
भूतैर्विना कुतो रूपं नाममात्रकमप्यतः ॥ इति ॥

अपि च । कुतो माध्यमिकानां स्वभावरूपं सिद्धसत्ताकं यस्य अवस्थाविशेष उत्पादः स्यात् ? B 414
अतः अयुक्तमेव दृष्टान्तासिद्धतोद्भावनम् । यच्चोक्तम् – न सहेतुको विनाशः, अविनाशवत्त्वात्, यथा असंस्कृतमिति, तस्यैवं ब्रुवतो महान्तं विरोधमयं हेतुराभवति[3] । यथा हि अयं हेतुर्विनाशस्य निर्हेतुकत्वं साधयति, एवं संस्कृतलक्षणत्वाभावमपि साधयति । तथा संस्कारस्कन्धसंग्रहप्रतीत्यसमुत्पादाङ्गसंग्रहादिकमपि सर्वं विरोधयतीति न युक्तमेतन्मतम् । तथा । न विज्ञानं विषयस्वरूपच्छेदकम्, अविज्ञानवत्त्वात्, असंस्कृतवत्, इत्यादिना सर्वनिषेधान्महती अनिष्टापत्तिरुपपद्यतेऽस्य, इति नास्थेयमेतत् ॥ ४ ॥

इदानीं विभवेन सह यथा संभवस्य नास्ति सिद्धिः, तथा प्रतिपादयन्नाह –

संभवो विभवेनैव कथं सह भविष्यति ।
न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥ ५ ॥

यदि हि संभवो विभवेनैव सह स्यात्, तदा जन्ममरणयोस्तुल्यकालता स्यात् । न च [सा] संभवति । तस्मात् सहभावेनापि संभवविभवयोर्नास्ति सिद्धिः ॥ ५ ॥

---

१ T द्रव्यसतामुत्पादसिद्धेः for द्रव्यसदुत्पादसिद्धेः. २ T उच्यताम् for उच्यते. ३ P आपतति for आभवति against Mss.

Centre for the Arts

अथ स्यात् – यद्यपि जन्ममरणयोरेकीभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः, तथापि विद्येते एव संभवविभवौ, वाच्यत्वात्, विज्ञानवत्, इति । उच्यते । यदि वाच्यत्वेन अनयोः सिद्धिरिष्यते, वन्ध्यापुत्रस्यापि इष्यताम् ॥

अपि च –

B 415 **सहान्योन्येन वा सिद्धिर्विनान्योन्येन वा ययोः ।**
न विद्यते, तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ ६ ॥

सहभावासहभावरहितं नास्ति पक्षान्तरं यतः संभवविभवयोः सिद्धिः स्यात् । अवाच्यतया सिद्धिर्भविष्यतीति चेत्, केयमवाच्यता नाम ? यदि मिश्रीभावः, सोऽनुपपन्नः, पृथक्पृथगसिद्धयोर्मिश्रीभावाभावात् । अनिर्धार्यमाणौ[1] स्वरूपत्वात् वन्ध्यापुत्रश्यामगौरतादिवन्न स्तः एव संभवविभवाविति । यदा चैवं संभवविभवौ न स्तः, तदा तद्धेतुरपि कालो नास्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

किं चान्यत् – इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ क्षयधर्मिणो वा भावस्य परिकल्प्येयातामक्षयधर्मिणो वा ? उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

क्षयस्य संभवो नास्ति नाक्षयस्यापि संभवः ।
क्षयस्य विभवो नास्ति विभवो नाक्षयस्य च ॥ ७ ॥

B 416 तत्र क्षयस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात् संभवो न युक्तः । अक्षयस्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात् खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं क्षयस्य विभवो नास्ति । क्षयधर्मो[2] हि अविद्यमानः, तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य च । अक्षयधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणः । तस्य अविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्यति ? यौ च संभवविभवौ न क्षयधर्मिणो नाक्षयधार्मिणो भावस्य संभवतः, तौ न संभवतः । इति न स्तः संभवविभवौ ॥ ७ ॥

अत्राह – विद्येते एव भावानां संभवविभवौ, तदाश्रयिधर्मिसद्भावात् । इह भावाश्रयौ संभवविभवौ, स च तावद् भावोऽस्ति, तत्सद्भावात् तदाश्रितावपि धर्मौ भविष्यतः इति । उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मौ, यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो नास्ति, तदा –

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत्, यस्मात् —

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥ ८ ॥

भावस्य हि लक्षणभूतौ संभवविभवौ, तौ च स्वरूपतो न स्तः इति प्रतिषिद्धौ । यदा च तौ भावतः प्रतिषिद्धौ, तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षणविलक्षणो भावो भविष्यति ? भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

B 417 अपरे तु पूर्वार्धं पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्तः एव संभवविभवौ, भावधर्मत्वात्[3] । इह यन्नास्ति, न तस्यास्ति भावधर्मत्वम्, तद्यथा मण्डूकजटाशिरोमणेः । भावधर्मौ च संभवविभवौ,

---

१ Mss. अनिर्धार्यमाणो for °माणौ. २ Mss. नाक्षय° for क्षय°. ३ Mss. भावधर्मित्वात् for °धर्मत्वात् which is confirmed by T.

तस्मात् स्तः एव तौ इति । यदि कस्यचित् परमार्थतः संभवविभवौ स्याताम्, स भाव इति युक्तं स्यादभिधातुम् । तौ च न स्तः, इति

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ।

भावस्य संभवविभवसत्त्वे विद्यमानत्वात्, इति भावः । तदसत्त्वे च हेतोरसिद्धार्थता । तथा–

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ॥

आश्रयस्याभावादाश्रितस्य असिद्धिः इत्यभिसंधिरिति ॥ ८ ॥

किं चान्यत्–इहेमौ संभवविभवौ परिकल्पमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिकल्प्येयातामशून्यस्य वा ? उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह–

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते । B 418

अविद्यमानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः । तथा–

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते ॥ ९ ॥

अशून्यस्य असत्त्वात् निराश्रयौ संभवविभवौ नोपपद्यतः ॥ ९ ॥

किं चान्यत्–इह यदि संभवविभवौ स्याताम्, तौ एकत्वेन वा स्यातामन्यत्वेन वा ? उभयथा च नोपपद्यते इत्याह–

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ।

परस्परविरुद्धयोरालोकान्धकारयोरिवैकत्वानुपपत्तेः ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥ १० ॥

उभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् । न हि संभवरहितस्य विनाशः, न विभवरहितस्य संभवो दृष्ट इति । एवमुभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात्

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

अथ स्यात्–किमनया सूक्ष्मेक्षिकया ? आगोपालाङ्गनादिको हि जनः यस्मात् संभवं विभवं च पश्यति, तस्मात् स्तः संभवविभवौ । न हि अविद्यमानो वन्ध्यातनयः शक्यो द्रष्टुमिति । एवमपि– B 419

दृश्यते संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत् ।

उच्यते । अनैकान्तिकमेतत् । न हि यद् यद् लोकेनोपलभ्यते तस्य तस्य अस्तित्वम् । तथा हि आगोपालाङ्गनादिको जनो गन्धर्वनगरमायास्वप्नालातचक्रमरीचिकासलिलादिकमविद्यमानमपि पश्यति इन्द्रियोपघातात्, एवमिमावपि संभवविभवौ असन्तौ मोहादेव पश्यतीत्याह–

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ॥ ११ ॥

अथ कस्मात् पुनरेतदेवं निश्चीयते–अविद्यमानस्वरूपाविमौ संभवविभवौ मोहादेव वारलोकेन दृश्येते इति । युक्त्या ह्येतदेवं निश्चीयते । का पुनरत्र युक्तिः ? इह यदि कश्चिद् भावो नाम भवेत्, नियतं स भावाद्वा जायेत अभावाद्वा । तथा यदि अभावो नाम कश्चित्, सोऽपि भावाद्वा जायेत अभावाद्वा । उभयथा च उभयोरप्यसंभवः इत्याह–

---

१ T reads तत्रोच्यते before यदि. २ T seems to enlarge the text after इन्द्रियोपघातात्.

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।
नाभावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥ १२ ॥

B 420 भावात् तावत् संभवाख्याद् भावस्य संभवाख्यस्य उत्पादो न विद्यते, कार्यकारणयोर्यौगपद्याभावात्, उत्पादस्य च लब्धजन्मनः पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् । अभावादपि भावो न जायते । किं कारणम् ? अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात् कथं भावः स्यात् ? यदि स्यात्, तदा वन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यात् । न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति । इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिरूपो हि अभावः, तत कुतोऽस्य कार्यकरणसामर्थ्यम् ? यदि स्यात्, निर्वाणस्यापि कार्यकरणसामर्थ्यं स्यात् । यदि च अभावादभावः स्यात्, तदा वन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यात् । न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति । इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो ह्यभावः । स कथं भावाद्भवेत् ? यदि भवेत्, प्रदीपादन्धकारः स्यात् । यतश्चैवं विचार्यमाणौ संभवविभवौ न स्तः, तस्मान्मोहादेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयम् ॥

अथवा । अयमन्यः पूर्वपक्षः – इह हि यदि संभवविभवौ स्याताम्, तौ भावाश्रयौ वा स्यातामभावाश्रयौ वा । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणौ न संभवतः । ततश्च कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति ? अतः –

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयम् । यथा च भावाभावौ न संभवतः, तथा प्रतिपादयन्नाह –

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।
नाभावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ १२ ॥

B 421 अपि च । यदि कश्चिद् भावो नाम स्यात्, तस्य उदयव्ययवत्त्वात् संभवविभवौ स्याताम् । न च कश्चिद् भावः स्वरूपतोऽस्ति खरविषाणवत् स्वभावानुत्पन्नत्वात् । अनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत्, तत् सिद्धम्, यस्मात् –

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।
न स्वतः परतश्चैव जायते, जायते कुतः ॥ १३ ॥

एतच्च आद्य एव प्रकरणे व्याख्यातत्वान्न पुनर्व्याख्यायते । यश्चैवं यथोक्तप्रकारेण जायते स इदानीं कुतो जायते ? नैव कुतश्चिज्जायते इत्यभिप्रायः । अवश्यं चैतदेवमभ्युपेयम्–सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ॥ १३ ॥

भाव[1]सद्भावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बौद्धमता[2]नुगस्येत्याह–

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनम् ।
प्रसज्यते

यस्मात्,

---

१ T अन्यथा for भाव...त्याह. २ P बौद्धमतानुगत्येत्याह for बौद्धमतानुगस्येत्याह.

स भावो हि नित्योऽनित्योऽथ वा भवेत् ॥ १४ ॥

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति, तस्य अवश्यं प्रवचना- B 422
त्यन्तविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणम् ? यस्मात् स भावः परिकल्प्यमानः नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यः, तदा नियतं शाश्वतवादः । अथ अनित्यः, तदा नियतमुच्छेद इति ॥ १४ ॥

अत्राह –

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

किं कारणम् ? यस्मात् –

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ॥ १५ ॥

यो हि हेतुफलयोरुदयव्ययानुप्रबन्धः, स हि अस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतुर्निरुध्येत, तद्धेतुकं फलं नोत्पद्येत, तदा स्या[1]दुच्छेदवाददोषः । यदि च हेतुर्न निरुध्येत, स्वरूपेणावतिष्ठेत, तदा स्याच्छा[2]श्वतवाददर्शनदोषः । न चैतदेवमिति । तस्माद् भावाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतोच्छेददर्शनदो[3]षद्वयप्रसङ्गः । स एव संसारः योऽयं हेतुफलाविच्छिन्नक्रमवर्ती उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्ति अस्माकमयं दोष इति ॥ १५ ॥

उच्यते–

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत् । B 423

ननु एवमपि–

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्हेतूच्छेदः प्रसज्यते ॥ १६ ॥

यो हि हेतुक्षणः फलस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरुध्यते, ननु तस्य व्ययवतो हेतुक्षणस्य पुनरनुत्पादादुच्छेददर्शनमापद्यते । तत्रायं कथं न दोष इति चेत्, भावमभ्युपपन्नस्य अयं दोषः । न च मया भावोऽभ्युपगतः, स्वभावानुत्पन्नत्वात् सर्वधर्माणाम् । यत्रापि मया –

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।
न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतम् ॥

[म० शा० – १८·१०]

इत्युक्तम्, तत्रापि अमुना न्यायेन नैःस्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितम् । अन्यथा हि सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् ? तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक इति ॥ १६ ॥

एवं तावद् भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरनुत्पादादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्य इदानीं [4]शाश्वतवादे दोषप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह –

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावश्च युज्यते ।

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्, तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् स्व[5]भावस्या- B 424
नपायित्वात् । ततश्च शाश्वतदर्शनप्रसङ्गः तदवस्थ एव ॥

१ T स्यादुच्छेदः for स्यादुच्छेदवाददोषः. २ T स्याच्छाश्वतदर्शनं for स्याच्छाश्वतवाददर्शनदोषः. ३ T om. °दोषद्वय°. ४ T शाश्वतदोष° for शाश्वतवादे दोष°. ५ T om. स्वभावस्यानपायित्वात्.

किं चान्यत् –

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसंततेः ॥ १७ ॥

यद्यपि हेतुफलयोरुदयव्ययसंतानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिहियते, तथापि यत्रास्य संतानस्य पुनरप्यप्रवृत्तिः, तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छेददर्शनं च प्रहातव्यमित्युक्तं भगवता । एवंविधमुच्छेददर्शनं न भविष्यतीति चेत्, अन्यदपि किमर्थं भवतां भविष्यतीति भावविच्छेदालम्बनत्वात्, निर्वाणकाले भावविच्छेदालम्बनवदित्यभिप्रायः ॥

यच्चोक्तम् —

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ।

इति, तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा ? इह हि चरमो भवो निर्वृत्तिलक्षणः[1], प्रथमो गतिप्रतिसंधिलक्षणः । तत्र चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते । उपपत्तिलक्षणस्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते । अनयोश्च भवयोः संसार इति संज्ञा कृता ॥ १७ ॥

B 425 अत्र च इदं विचार्यते – य एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते, स किं चरमे भवे निरुद्धे उपजायते, अथानिरुद्धे, उत निरुध्यमाने, यतो हेतुफलानुप्रबन्धात् संसारः स्यात् ? सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपादयन्नाह –

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।
चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥ १८ ॥

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे प्रथमो भवो जायते इति परिकल्प्यते, तदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धबीजादपि अङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ॥

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो न युज्यते । यदि स्यात्, निर्हेतुकः स्यात्, द्विरूपता च एकस्य सत्त्वस्य स्यात्, अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावश्च, पूर्वस्य च नित्यता स्यात्, अविनष्टे च बीजे अङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः –

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

इति स्थितम् ॥ १८ ॥

इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह –

B 426 **निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि जायते ।**
निरुध्यमान एकः स्याज्जायमानोऽपरो भवेत् ॥ १९ ॥

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययान्तवाच्यत्वात्, जायते इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् । अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यश्चापि जायते, असावपि जनिक्रियाकारकः, तौ च एककालाविष्यमाणौ यौगपद्येनैव स्तः । ततश्च निरुध्यमानः एको भवः स्यात्, जायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्नुतः । न चैकस्य युगपद् द्वौ भवौ संभवतः इत्ययुक्तमेतत् ॥ १९ ॥

---

1 Mss. गतिवृत्तिलक्षणः for निवृत्ति° which is confirmed by T.

तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण–

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।
सार्धं च म्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥ २० ॥

चशब्दः समुच्चयार्थः । पृथक्पृथक् चेति एतत्संनिधापयति । यदा एवं यथोदितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति, अनिरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न संभवति, सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति, तत् किमिदानीं येषु एव स्कन्धेषु म्रियते तेषु एव जायते इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो म्रियते, तेष्वेव जायते इति अत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि म्रियमाणो जायते इति दृष्टम् ॥ २० ॥

तत् –

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता B 427

भवदभिमता

भवसंततिः ।

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात् प्रथमो भवो न संभवति, तस्मात् त्रिष्वपि कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः ॥ २१ ॥

या च इदानीं त्रिषु कालेषु नास्ति, कुतः सा अन्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा नास्ति भवन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तम्–

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ।

इति, तन्न युक्तम् । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेदवादप्रसङ्गो दुर्निवारो भवताम्, इत्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धम् । यथोक्तमार्यसमाधिराजभट्टारके –

*   *   *   *

तथा[1] – B 428

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो
न च यो बीजु स चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव त-
देवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥
मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते
मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो
एवं संस्कार अनुच्छेदशाश्वताः ॥

[ललितविस्तर – १३·१०२, १०४]

---

१ The Mss. reproduce here the stanzas already appearing at the end of chapter II (Pages 41-42), which we have omitted here as they are omitted in T.
२ T om. these two stanzas.

अत एवोक्तमार्यनागार्जुनपादैः

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणघोषार्ककान्तबीजाम्लैः ।
स्कन्धप्रतिसंधिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरवधार्यौ ॥ इति ।

तथा भगवान्–

B 429 जायते च्यवते चापि न च जातिर्न च च्युतिः ।
यस्य विजानत एष समाधिर्नास्य दुर्लभः ॥ इति ।

तथा–

सूसुखिता सद ते नर लोके
येहि अचिन्तिय ज्ञातिमि धर्माः ।
न च धर्म अधर्म विकल्पो
चित्तपपञ्च विभावित सर्वि ॥
भाव अभाव विभावयि ज्ञानं
सर्वमचिन्तयि सर्वमभूतम् ।
ये पुन चित्तवशानुग बाला-
स्ते दुखिता भवकोटिशतेषु ॥
योऽपि च चिन्तयि शून्यकधर्मान्
सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।
अक्षर कीर्तित शून्यक धर्मा-
स्ते च अनक्षर अक्षर उक्ताः ॥
B 430 शान्त पशान्त य चिन्तयि धर्मान्
सोऽपि च चित्तु न जातु न भूतः ।
चित्तवितर्कण सर्वि पपञ्चाः
सूक्ष्म अचिन्तिय बुध्यथ धर्मान् ॥

इति ॥ २१ ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
संभवविभवपरीक्षा नाम एकविंशतितमं प्रकरणम् ॥

---

1 The source of this stanza is not known. It is also omitted in T here as well as in Chapter xxvi.

तथागतपरीक्षा द्वाविंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – विद्यत एव भवसंततिः, तथागतसद्भावात् । इह हि भगवता महाकरुणोपाय- (B 431) प्रज्ञाद्वयधारिणा[1][2] सकलत्रैधातुकाशेषसत्त्वजात्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा त्रिभिः कल्पासंख्येयैः सप्तभिर्वा नैरन्तर्यक्रमेणोद्यच्छता तैस्तैर्निरतिशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलजगद्धितोदयैकक्रिया- लक्षणैः प्रियैकपुत्राद्प्यधिकतरनिरवशेषजगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्रतत्रोपपत्त्यायतने क्षितिसलिलज्वलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहीरुहवज्जनानां स्वेच्छातं[3] उपभोग्यतामात्मानमुपगमयता महाकालेन[4] सार्वज्ञं सर्वाकारपरिच्छेदि पदमधिगतम् । स एवमधिगतसर्वज्ञज्ञानो भगवान् यथा (B 432) धर्माणां तत्त्वं व्यवस्थितं तथैव अशेषतो गतत्वाद् बुद्धत्वात् तथागत इत्युच्यते। यदि[5] भवसंततिर्न स्यात्, तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न हि एकेन जन्मना शक्यं तथागतत्वमनुप्राप्तुम् । तस्माद्विद्यत एव भवसंततिः, तथागतसद्भावादिति । उच्यते । भवदीयमेव हि इदमतिमहदज्ञानं भवसंतानस्य अविच्छेदवर्तितां च अतिदीर्घकालं[6] च गमयति, यस्य नाम भवतः अतिमहदज्ञान- घनान्धकारमेव विचित्रैरुपपत्तिशरच्चन्द्रज्ञानालोकैर्विध्वस्यमानमपि अतिचिरतरकालाभ्यासवासना- विस्तराभिवृद्धमद्यापि न विध्वस्यते न निवर्तते । यदि हि तथागतो नाम कश्चित् स्यात् स्वभावतः, तदा तस्य महता कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद् भावस्वभावत उपलभ्यते । केवलं तु भवानविद्यातिमिरोपहतमतिनयनतया द्विचन्द्र- केशमशकादिवन्मिथ्या तथागतं नाम स्वभावत उपलभते । यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतः, तथा प्रतिपादयन्नाह –

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।
तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ।। १ ।।

यदि हि तथागतो नाम कश्चित् पदार्थोऽमलो[7] निष्प्रपञ्चः स्यात्, स स्कन्धस्वभावो वा भवेत्, रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शीलसमाधि- प्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः, तद्व्यतिरिक्तो वा भवेत् । पूर्वका एव पञ्च (B 433) स्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञप्तिनिमित्तत्वादिह विचारे परिगृह्यन्ते नोत्तरे, अव्यापकत्वादेषां पूर्वकैरन्तर्भावित- त्वादिति ।।

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत्, तत्र तथागते वा स्कन्धाः स्युः, स्कन्धेषु वा स भवेत्, तथागतो वा स्कन्धवान् भवेत् धनवानिव देवदत्तः ? सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवति । कथं कृत्वा ? तत्र तावत् स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणम् ? उक्तं हि –

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

[म० शा० – १०·१]

---

१ T om. from महा° upto °मनसा. २ Mss. °वारिणा for °धारिणा. ३ Mss. स्वेच्छतोपभोग्य° for स्वेच्छात उपभोग्य°. ४ Mss. महाकारेण for महाकालेन which is based on T. ५ P यद्यपि for यदि. ६ P suggests that we should read कालवर्तितां. ७ T om. अमलो निष्प्रपञ्चो.

भवेदिति, तदिहापि योज्यम्,

स बुद्धो यो ह्युपादानमेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति । तथा –

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभाग्भवेत् ।

[म० शा० – १८.१]

इत्युक्तम्, तदिहापि योज्यम्,

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभाग्भवेत् । इति ।

एवं तावत् स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं कारणम्? उक्तं हि–

B 434 अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्यृते भवेत् ।

[म० शा० – १०.१]

तथा–

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।
पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥ इति,

[म० शा० – १०.२]

तथा इहापि योज्यम्,

बुद्धोऽन्यश्चेदुपादानादुपादानं विना भवेत् ।

तथा–

परत्र निरपेक्षत्वादनुपादानहेतुकः ।
पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥

तथा–

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेदस्कन्धलक्षणः । इति ।

अन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च, तथागते स्कन्धा नोपपद्यन्ते ॥

नापि स्कन्धेषु तथागत इति उपपद्यते । उक्तं चैतन्मध्यमकावतारे पक्षद्वयव्याख्यानम् –

स्कन्धेष्वात्मा विद्यते नैव चामी
सन्ति स्कन्धा आत्मनीतीह यस्मात् ।
सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै
तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

[मध्यमकावतार – ६.१४२]

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति, तथा तत्रैवोक्तम् –

इष्टो नात्मा रूपवान्नास्ति यस्मा-
दात्मा वत्त्वार्थोपयोगो हि नातः ।

भेदे गोमान् रूपवानप्यभेदे B 435
तत्त्वान्यत्वेऽरूपतो नात्मनः स्तः ॥

[मध्यमकावतार – ६·१४३]

तत्त्वान्यत्वपक्षे एव तु पञ्चापि पक्षा अन्तर्गता वस्तुतः। सत्कायदृष्टिप्रवृत्त्यपेक्षया तु पञ्च पक्षाः समुपवर्ण्यन्ते आचार्येणेति विज्ञेयम्। यश्चैवं स्कन्धेषु पञ्चधा विचार्यमाणो नास्ति तथागतः, स केनान्येन आत्मना भविष्यतीति, सर्वथा न संभवत्येव तथागत[1] इति भावस्वभावादपश्यन्त आचार्यपादाः प्राहुः – कतमोऽत्र तथागत इति। नास्त्येव स कैश्चित्[2] सकलत्रैलोक्यवस्तुविपश्चिद्भावस्वभाव इत्यभिप्रायः। तथागताभावाच्च भवसंततिरपि द्रव्यसंततिर्[3]नास्तीति सिद्धम् ॥ १ ॥

अत्रैके वदन्ति–नैव हि स्कन्धास्तथागत इति ब्रूमः, यथोक्तदोषप्रसङ्गात्। नापि स्कन्धव्यतिरिक्तः। नापि तथागते अनास्रवान् स्कन्धान् वर्णयामः, हिमवति पर्वते इव तरुखण्डम्। नापि स्कन्धेषु, तरुखण्डे इव सिंहम्। नापि स्कन्धवन्तं वर्णयामः, लक्षणवन्तमिव चक्रवर्तिनम्, एकत्वान्यत्वानभ्युपगमादेव। किं तर्हि स्कन्धानमलानुपादाय तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यव- B 436
स्थापयामः। तस्मान्नायं विधिरस्माकं बाधक इति। अत्रोच्यते –

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः।
स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥ २ ॥

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्[4] स्कन्धानुपादाय तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यः प्रज्ञप्यते, न तर्हि स्वभावतः सोऽस्तीति व्यक्तमापद्यते, प्रतिबिम्बवदुपादाय प्रज्ञप्यमानत्वात्। यश्च इदानीं स्वभावतो नास्ति आत्मीयेन स्वरूपेण, स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति ? न हि अविद्यमानो वन्ध्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति युज्यते ॥ २ ॥

अथ स्यात्–यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतोऽसंविद्यमानमपि परभावं मुखादर्शादिकमपेक्ष्य भवति, एवं च तथागतोऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानः अनास्रवान् पञ्च स्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति, एवमपि—

प्रतीत्य परभावं यः सोऽनात्मेत्युपपद्यते। B 437
यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥ ३ ॥

यदि प्रतिबिम्बवत् परभावं प्रतीत्य तथागतः इष्यते, एवं सति प्रतिबिम्बवदेव स तथागतोऽनात्मेत्युपपद्यते। न तु स्वभावत इति युज्यते। आत्मशब्दोऽयं स्वभावशब्दपर्यायः। यश्च अनात्मा निःस्वभावः प्रतिबिम्बवदेव, स कथं तथागतः स्वभावरूपतो[5] भविष्यति ? अविपरीतमार्गगतो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

किं चान्यत् – इह यदि तथागतस्य कश्चित् स्वभावः स्यात्, तदा तत्स्वभावापेक्षया स्कन्धस्वभावः परभाव इति स्यात्, तं च परभावं प्रतीत्य तथागतः स्यात्। यदा तु तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति, तदा कुतः स्कन्धानां परत्वं स्यादिति प्रतिपादयन्नाह –

१ T तथागतस्य सर्वथा असंभवं पश्यन्तः for तथागत इति... दपश्यन्तः २ T om. from कश्चित् upto स्वभावः. ३ T om. द्रव्यसंतति. ४ T om. अमलान्. ५ T om. स्वभावरूपतो.

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत्।

यदा चैवं स्वभावपरभावौ न स्तः, तदा

स्वभावपरभावाभ्यामृते कः स तथागतः ॥ ४ ॥

पदार्थो हि भवन् स्वभावो भवेत्, परभावो वा। ताभ्यां तु विना कोऽसौ अपरः पदार्थोऽस्ति, यस्तथागत इति व्यवस्थाप्यते? तस्मान्नास्ति स्वभावतस्तथागत इति ॥ ४ ॥

B 438 किं चान्यत्—

स्कन्धान् यद्यनुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः।
स इदानीमुपादद्यादुपादाय ततो भवेत् ॥ ५ ॥

यदि मन्यसे—स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वेन अवक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते इति, तत् कदा युज्यते? यदि स्कन्धाननुपादाय अगृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्, स स्कन्धानुपादद्यात्। व्यतिरिक्त एव हि पूर्वसिद्धो धनाद् देवदत्तो धनस्योपादानं कुरुते, तद्वदेतान् स्कन्धाननुपादाय यदि कश्चित् तथागतः स्यात्, स इदानीं स्कन्धानुपादद्यात्, ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ ५ ॥

विचार्यमाणस्तु सर्वथा—

स्कन्धांश्चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः।

निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात्।

यश्च नास्त्यनुपादाय स उपादास्यते कथम् ॥ ६ ॥

Centre for the Arts

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः। यदा चैवं न किंचिदप्युपादत्ते, तदा स्कन्धानुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ ६ ॥

यदा चैवं तथागतः उपादानात्पूर्वमविद्यमानत्वात् न किंचिदुपादत्ते, तदा तदुपादानस्यापि केनचिदपि अनुपादीयमानस्य उपादानत्वं न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह—

B 439 **न भवत्यनुपादत्तमुपादानं च किंचन।**[1]

यदा चैवमुपादानं केनचिदप्यनुपादीयमानत्वादुपादानं न भवतीति, तदा उपादानाभावादुपादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह—

न चास्ति निरुपादानः कथंचन तथागतः ॥ ७ ॥

इति ॥ ७ ॥

तदेवं यथोपपादितन्यायेन—

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पञ्चधा।
उपादानेन स कथं प्रज्ञप्येत तथागतः ॥ ८ ॥[2]

यो हि तथागतो विचार्यमाणो मृग्यमाणः तत्त्वेन स्कन्धेभ्य एकत्वेन नास्ति, अन्यत्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति, एवं तत्त्वान्यत्वासत्त्वादाधाराधेयतद्वत्पक्षपञ्चप्रकारैर्मृग्यमाणो

---

१ Mss. अनुपादातं for अनुपादत्तं. २ P प्रज्ञप्यते for प्रज्ञप्येत.

यो नास्ति, स कथमत्यन्तोऽसंविद्यमानस्तथागतः उपादानेन शक्यः प्रज्ञपयितुम्? इत्यतोऽपि नास्ति तथागतो नाम स्वभावतः ॥ ८ ॥

न केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति,

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावत्वान्न विद्यते ।

यदपि इदमुपादानं रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यं स्कन्धपञ्चकम्, तदपि स्वभावेन न B 440 विद्यते, प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्, स्कन्धपरीक्षायां च [म० शा० ४] विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ॥

अथापि स्यात्–यद्यपि स्वभावतः उपादानं नास्ति, तथापि हेतुप्रत्ययात्मकात् परभावाद्भविष्यतीति, तदापि नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह–

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥ ९ ॥

न हि वन्ध्यासूनुः स्वभावतोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमिति । अतः उपादानमपि नास्ति ॥

अथवा–

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादातृसापेक्षत्वादुपादातृनिरपेक्षस्य च उपादानत्वाभावान्नास्ति स्वभावसिद्धमुपादानम् । अथ यद्यपि उपादातृनिरपेक्षमुपादानं स्वभावसिद्धं न संभवति, एवं तदुपादात्रपेक्षमेव भवत्विति । उच्यते । एवमपि –

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वभावतो यदुपादानं न सिद्धम्, तदविद्यमानस्वभावं कथमुपादातुः परभावतो भविष्यतीति । तस्मादुपादानमपि नास्तीति ॥ ९ ॥

इदानीं यथाप्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह–

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।

सर्वेण प्रकारेण विचार्यमाणं शून्यमुपादानं निःस्वभावम्, उपादाता च शून्यः स्वभावरहितः । तेनेदानीमुपादानेन –

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥ १० ॥ B 441

नैव तत्संभवति यदविद्यमानेन अविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति । तस्मात् स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यते इति नोपपद्यते ॥

अत्राहुः – अहो बत हता प्रत्याशा अस्माकम्, ये हि नाम वयं स्वविकल्पविकल्पितातिकठिनकुदर्शनमालुतालताजालावबद्धेषु निर्वाणपुरगाम्यविपरीतमार्गगमनपरिभ्रष्टेषु अनतिक्रान्तसंसाराटवीकान्तारदुर्गेषु कणभक्षाक्षपाददिगम्बरजैमिनिनैयायिकप्रभृतिषु तीर्थकरेषु अविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गोपदेशाभिमानिषु स्पृहां परित्यज्य निरवशेषान्यतीर्थ्यमतान्धकारोपघातकं स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं सद्धर्मदेशनातिपटुतरकिरणव्याप्ताशेषाशामुखं विविधविनेय-

१ Mss. °मारुता°; Dhammapada reads मालुवा.

जनमतिकमलकुड्मलविबोधनतत्परं यथावदवस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजनानाममलैकचक्षुर्भूतं सकल-
B 442 जगच्छरण्यभूतमद्वितीयं दशबलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्मामलमण्डलं महा[1]यानमहानयसारथिवरं सप्तबोध्यङ्गोत्तुङ्गतुरंगपदातियोजितं सकलत्रिभुवनजनजातिजरामरणसंसारकान्तारसरिदुच्छोषणतत्परं चतुरसममारारातिसमरशरसंपातविजयिनं सकलजगदसद्ग्राहराहुग्रहविग्रहोद्ग्रहनिरासिनं तथागतसवितारमज्ञानघनगहनान्धकारनिराकरणाय मोक्षार्थिनोऽनुत्तरसम्यक्संबोध्यर्थिनः शरणं प्रतिपन्नाः, तस्य च त्वया –

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।
प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं ब्रुवता भवता हता अस्माकं मोक्ष[2]प्रत्याशा अनुत्तरसम्यक्संबोध्यागमाभिलाषः इति। तदलं भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकेन आकालिकघनघनावलीविसरणेन जगदन्धकारोपमेनेति। उच्यते। अस्माकमेव हता प्रत्याशा भवद्विधेष्वबुधजनेषु ये हि नाम भवन्तः मोक्षकामतया अन्यतीर्थ्यमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथागतमपि अविपरीतं परमशास्तारं प्रतिपद्य परमगम्भीरमनुत्तरं सर्वतीर्थ्यवादासाधारणं नैरात्म्यसिंहनादमसहमानाः कुरङ्गमा इव स्वाधिमुक्तिदरिद्रतया
B 443 विविधकुदृष्टिव्यालमालाकुलं विपर्यस्तजनानुयातं तमेव महाघोरसंसाराटवीकान्तारचारकानुगमार्गमवगाहन्ते। न हि तथागताः कदाचिदप्यात्मनः स्कन्धानां वा अस्तित्वं प्रज्ञपयन्ति। यथोक्तं भगवत्याम्–

बुद्धोऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमः स्वप्नोपमः। बुद्धधर्मा अप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमाः ॥ इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[अष्टसाहस्रिका – ३९]

तथा–

धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो
बोधि स्वभावतु शून्य विविक्ता ।
यो हि चरेत्स पि शून्यस्वभावो
ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ।

न च वयं सर्वथैव निष्प्रपञ्चानां तथागतानां नास्तित्वं ब्रूमः, यदस्माकं तदपवादकृतो दोषः स्यात् ॥ १० ॥

अपि च। निःस्वभावं हि तथागतं व्याचक्षाणेन अविपरीतार्थाभिधित्सुना योगिनों[4] सता सर्वथा–

B 444 **शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।**
उभयं नोभयं चेति

सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः। किं तु अनुक्ते यथावदवस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रतिपत्तुं न समर्थ इत्यतो वयमपि आरोपतो व्यवहारसत्ये एव स्थित्वा व्यवहारार्थं विनेयजनानुरोधेन

१ T om. from महायान upto निराकरणाय. २ T. om. मोक्षप्रत्याशा...भिलाष इति. ३ T तथागतमहाभैषज्यवृक्षं निर्मूलयता सार्धं विवादेन for तथा° °पमेनेति. ४ T om. योगिना सता सर्वथा.

शून्यमित्यपि ब्रूमः, अशून्यमित्यपि, शून्याशून्यमित्यपि, नैव शून्यं नाशून्यमित्यपि ब्रूमः । अत एवाह –

प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ ११ ॥

इति । यथोक्तं भगवता–

शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेन । निर्निमित्ताः सर्वधर्मा निर्निमित्ततामुपादाय । अप्रणिहिताः सर्वधर्मा अप्रणिधानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितापरिशुद्धया । इति ॥

अन्यत्र अशून्यमुक्तम्–

अतीतं चेद्भिक्षवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीतं रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्हि भिक्षवः अस्ति अतीतं रूपम्, तस्मादार्यश्रावकः श्रुतवानतीतं रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्भिक्षवः – इत्यादि । एवं यावत् अतीतं चेद्भिक्षवो विज्ञानं नाभविष्यत् – इत्यादि पूर्ववत् ॥

तथा सौत्रान्तिकमते अतीतानागतं शून्यम्, अन्यदशून्यम् । विप्रयुक्ता विज्ञप्तिः शून्या । B 445
विज्ञानवादेऽपि कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वम्, अप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्, तैमिरिकद्विचन्द्रादिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।
[तथा] सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति ॥

[मध्यान्तविभाग ?]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

येन त्वभिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते, स आत्मपरीक्षातो [म० शा० १८] बोद्धव्यः । यथोक्तं सूत्रे –

मायोपमं जगदिदं भवता
  नटरङ्गस्वप्नसदृशं विहितम् ।
नात्मा न सत्त्व न च जीवगती
  धर्मा मरीचिदकचन्द्रसमाः ॥
शून्यं च शान्तमनुपादमयं
  अविजानदेव जगदुद्भ्रमती ।
तेषामुपायनययुक्तिशतै-
  रवतारयस्यपि कृपालुतया ॥
रागादिभिश्च बहुरोगशतैः
  संत्रासितं सकलमीक्षि जगत् ।
वैद्योपमो विचरसेऽप्रतिमो
  परिमोचयं सुगत सत्त्वशतान् ॥

१ T om. this stanza and the following.

B 446 रथचक्रवद् भ्रमति सर्वजगत्
तिर्यक्षु प्रेतनिरयेषु गताः ।
मूढा अदेशिक अनाथगताः
तेषां प्रदर्शयसि मार्गवरम् ॥ इति ।

सर्वास्त्वेताः कल्पना निष्प्रपञ्चे तथागते न संभवन्ति ॥ ११ ॥

न च केवलं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागते न संभवति, अपि च –

शाश्वताशाश्वताद्या कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।
अन्तानन्तादि चाप्यत्र कुन्तः शान्ते चतुष्टयम् ॥ १२ ॥

इह चतुर्दश अव्याकृतवस्तूनि भगवता निर्दिष्टानि । तद्यथा–शाश्वतो लोकः, अशाश्वतो लोकः, शाश्वतश्च अशाश्वतश्च लोकः, नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोकः, इति चतुष्टयम् । अन्तवान् लोकः, अनन्तवान् लोकः, अन्तवांश्च अनन्तवांश्च लोकः, नैव अन्तवान् न अनन्तवांश्च लोकः, इति द्वितीयम् । भवति तथागतः परं मरणात्, न भवति तथागतः परं मरणात्, भवति च न भवति च तथागतः परं मरणात्, नैव भवति न न भवति च तथागतः परं मरणात्, इति तृतीयम् । स जीवस्तच्छरीरम्, अन्यो जीवोऽन्यच्छरीरम्, इति । तान्येतानि चतुर्दश वस्तूनि अव्याकृतत्वादव्याकृतवस्तूनि इत्युच्यन्ते । तत्र यथोपवर्णितेन न्यायेन यथा शून्यत्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शान्ते निःस्वभावे तथागते न संभवति, एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयमत्र न संभवति । असंभवादेव च चतुष्टयं वन्ध्यापुत्रस्य श्यामगौरत्वादिवत् न
B 447 व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा च एतच्चतुष्टयं तथागते न संभवति, एवमन्तानन्तादिकमपि शान्ते तथागते न संभवति ॥ १२ ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणात् इत्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसंभवमुद्भावयन्नाह –

येन ग्राहो गृहीतस्तु घनोऽस्तीति तथागतः ।
नास्तीति स विकल्पयन्निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥ १३ ॥

येन हि घनतरो[1] महताभिनिवेशेन अस्ति तथागतः इति ग्राहो गृहीतः, परिकल्प उत्पादितः, सः नियतं परिनिर्वृते तथागते, न भवति तथागतः परं मरणात्, मरणादुत्तरकालं न भवति, उच्छिन्नस्तथागतः, न संविद्यते, इति परिकल्पयेत् । तस्य एवं विकल्पयतः स्याद् दृष्टिकृतम् ॥ १३ ॥

यस्य तु न कस्यांचिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात् तथागतस्य अस्तित्वनास्तित्वम्, तस्य पक्षे –

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चिन्ता नैवोपपद्यते ।
परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥ १४ ॥

आकाशे चित्ररूपकल्पनावदेषा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

---

1 T om. घनतरो.

तदेवं प्रकृतिशान्ते निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीते मन्दबुद्धितया शाश्वताशाश्वता-दिकया नित्यानित्यास्तिनास्तिशून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया – B 448

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययम् ।
ते प्रपञ्चहताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतम् ॥ १५ ॥

वस्तुनिबन्धना हि प्रपञ्चाः स्युः, अवस्तुकश्च तथागतः। कुतः प्रपञ्चानां प्रवृत्तिसंभव इति? अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः। अनुत्पादस्वभावावाच्च स्वभावान्तरागमनादव्ययः। तमित्थंविधं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिथ्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया विविधैरभूतैः परिकल्पविशेषैः ये बुद्धं भगवन्तं प्रपञ्चयन्ति, ते स्वकैरेव प्रपञ्चैर्हताः सन्तः तथागतगुणसमृद्धेरत्यन्तपरोक्षवर्तिनो भवन्ति । ततश्च शवभूताः एतस्मिन् प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं जात्यन्धा इवादित्यम् । अत एवाह भगवान्–

ये मां रूपेण अद्राक्षुर्ये मां घोषेण अन्वयुः ।
मिथ्याप्रहाणप्रसृता न मां द्रक्ष्यन्ति ते जनाः ॥
धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।
धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विजानितुम् ॥

[वज्रच्छेदिका–४३]

इति ॥ १५ ॥

तदत्र तथागतपरीक्षायां सत्त्वलोकः सकलः ससुरासुरनरादिः परीक्षितः । यथा चायं सत्त्वलोको निःस्वभावः, तथा भाजनलोकस्यापि वायुमण्डलादेरकनिष्ठवितानभवनपर्यन्तस्य नैःस्वाभाव्यमुद्भावयन्नाह–

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

इदं जगदिति अयं भाजनलोक इत्यर्थः । किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याह– B 449

तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत् ॥ १६ ॥

इति । यथा च जगतो नैःस्वाभाव्यम्, तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रतिपादितम् । अत एवोक्तं सूत्रे –

अनुपादधर्मः सततं तथागतः
सर्वे च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।
निमित्तग्राहेण तु बालबुद्धयः
असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके ॥
तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः
कुशलस्य धर्मस्य अनास्रवस्य ।
नैवात्र तथता न तथागतोऽस्ति
बिम्बं च संदृश्यति सर्व लोके ॥ इति ।

उक्तं च भगवत्यां प्रज्ञापारमितायाम्—

अथ खलु ते देवपुत्राः आयुष्मन्तं सुभूतिं स्थविरमेतदवोचन्— किं पुनरार्यसुभूते मायोपमास्ते सत्त्वाः, न ते माया ? एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत्—मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः, स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः। इति हि माया च सत्त्वाश्च अद्वयमेतदद्वैधीकारम्। इति हि स्वप्नश्च सत्त्वाश्च अद्वयमेतदद्वैधीकारम्। सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः
B 450 स्वप्नोपमाः। स्रोतआपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः। स्रोतआपत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम्। एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिफलमपि। अनागाम्यपि अनागामिफलमपि। अर्हन्नपि मायोपमः स्वप्नोपमः। अर्हत्त्वफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम्। प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः। प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमम्। सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः इति। सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥

अथ खलु देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचन्—सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति, सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति आर्यसुभूते वदसि ? सुभूतिराह—निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि, किं पुनरन्यं धर्मम् ? देवपुत्रा आहुः—निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वदसि ? सुभूतिराह—यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणादप्यन्यः कश्चिद्धर्मो विशिष्टतरः स्यात्, तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयम्। इति हि माया च निर्वाणं च अद्वयमेतदद्वैधीकारमिति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[अष्टसाहस्रिका - ३९]

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणम् ॥

विपर्यासपरीक्षा त्रयोविंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – विद्यत एव भवसंततिः, तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म प्रवर्तते । B 451
कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरंपरा उपजायते । सा च भवसंततिर्व्यपदिश्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः, प्रहीणक्लेशानां भवसंततेरभावात् । ते च रागादयः क्लेशाः सन्ति । तस्मात् कार्यभूतापि जन्ममरणपरंपरा अविच्छेदप्रबन्धेन भवसंततिरपि भविष्यतीति । उच्यते । स्याद् भवसंततिः, यदि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति । कथं कृत्वा ? इह भगवद्भिर्बुद्धैः [1]सकलत्रिभुवनजनसंक्लेशशत्रुविध्वंसिभिश्चतुर्माराऱातिसमरपराजयैः –

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।
शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥ १ ॥

संकल्पो वितर्कः । संकल्पात् प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।
न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥

[महावस्तु– ३.१९०]

इति गाथाभिधानात्

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते । B 452

एतन्मूलकत्वादन्येषां क्लेशानां मुख्यत्वादेषामेवोपादानं त्रयाणाम् । एते च त्रयः क्लेशाः–

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ।

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते, अशुभं प्रतीत्य द्वेषः, विपर्यासान् प्रतीत्य मोह उत्पद्यते । संकल्पस्तु एषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्तौ । कथं पुनर्मोहः संकल्पप्रभवः ? उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भगवता –

अविद्यापि भिक्षवः सहेतुका सप्रत्यया सनिदाना । कश्च भिक्षवः अविद्याया हेतुः ? अयोनिशो भिक्षवो मनस्कारोऽविद्याया हेतुः । आविलो मोहजो मनस्कारो भिक्षवोऽविद्याया हेतुः ॥

इत्यतः अविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ १ ॥ B 453

ततश्च–

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।
ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात् क्लेशा न तत्त्वतः ॥ २ ॥

इति । यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः, नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः, स्वभावस्य अकृत्रिमत्वात् परनिरपेक्षत्वाच्च । भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य, तस्मान्निःस्वभावा एव ते । तत्त्वतो न विद्यन्ते, परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्ते इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ T om. from सकल° upto° पराजयैः.

अपि च-

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथंचिच्च सिध्यतः ।
तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथम् ॥ ३ ॥

आत्मनो यथा अस्तित्वनास्तित्वे न स्तः, तथा उक्तं विस्तरेण । ततश्च – तदाश्रितस्य धर्मस्य कुतोऽस्तित्वनास्तित्वे भविष्यतः ? ॥ ३ ॥

अथ स्यात् – यदि अस्तित्वनास्तित्वे आत्मनो न स्तः, तदा किमत्र क्लेशानामायातम्, यतस्तेषामपि अस्तित्वनास्तित्वे न स्तः इति ? उच्यते –

कस्यचिद्धि भवन्तीमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।
B 454 **कश्चिदाहो विना कंचित्सन्ति क्लेशा न कस्यचित् ॥ ४ ॥**

इह अमी रागादयः कुड्यं चित्रवत् फलं पक्वतादिवच्च उत्पत्तौ आश्रयमपेक्षन्ते । ततश्च कस्यचिदेते भवन्ति, न विना कंचिदाश्रयम् । स च आश्रयः परिकल्प्यमानः आत्मा वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाश्रयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वान्नास्ति । तं च कंचिदाश्रयं विना कस्य क्लेशा भवन्तु ? नैव कस्यचिद्भवन्ति, तस्याविद्यमानत्वात्, आहो विना कंचित् सन्ति क्लेशा न कस्यचित् ॥ ४ ॥

अत्राह–नैव हि क्लेशानां कश्चिदाश्रयः पूर्वं सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न च आत्मा नाम कश्चिदस्ति, यः आश्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत, निर्हेतुकत्वाद् व्योमचूततत्त्ववत् । किं तर्हि क्लिष्टं चित्तं प्रतीत्य क्लेशा उपजायन्ते, तच्च चित्तं सहैव क्लेशैरुपजायत इति । एतदपि न युक्तमित्याह –

स्वकायदृष्टिवत् क्लेशाः क्लिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।
स्वकायदृष्टिवत् क्लिष्टं क्लेशेष्वपि न पञ्चधा ॥ ५ ॥

स्वकायो हि नाम रूपादिलक्षणसंहतिः । स्वकायदृष्टिः[1] स्वकाये आत्मदृष्टिः आत्मीयाकारग्रहणप्रवृत्ता । यथेयं पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति,

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।
तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥

[म० शा० –२२·१]

B 455 इत्यनेन । एवं क्लिष्टेऽपि क्लेशा विचार्यमाणाः पञ्चधा न संभवन्ति । तत्र क्लिश्यन्तीति क्लेशाः, क्लिश्यते इति क्लिष्टम् । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लेशा इति न युज्यते दग्धृदाह्ययोरप्येकत्वप्रसङ्गात् । अन्यत् क्लिष्टम्, अन्ये क्लेशा इति न युज्यते । परत्र निरपेक्षत्वात्, अक्लिष्टहेतुकक्लेशप्रसङ्गात् । अत एव च एकत्वान्यत्वाभावादाधाराधेयतद्वत्पक्षाणां च अभावान्न क्लेशेषु क्लिष्टम्, न क्लिष्टे क्लेशाः, नापि क्लेशवत् क्लिष्टम् । इत्येवं क्लिष्टे पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न संभवन्ति । यथा च क्लिष्टहेतुकाः क्लेशा न संभवन्ति, एवं क्लेशहेतुकमपि क्लिष्टं क्लेशेषु विचार्यमाणं पञ्चधा न संभवति । न हि क्लेशा एव क्लिष्टम्, कर्तृकर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात्, नान्ये क्लेशा अन्यत् क्लिष्टम्, निरपेक्षत्वप्रसङ्गात्, न च क्लिष्टे क्लेशाः, न च क्लेशेषु क्लिष्टम्, न क्लिष्टवन्तः

---

१ T स्वकाये दृष्टिः स्वकायदृष्टिः आत्मीया° for स्वकायदृष्टिः स्वकाये आत्मदृष्टिः आत्मीया°.

क्लेशाः । इत्येवं स्वकायदृष्टिवदेव क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चधा नास्ति । यतश्चैवम्, अतः परस्परापेक्षयापि क्लेशक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ॥ ५ ॥

अत्राह—यद्यपि त्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धाः, तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्यासास्तावत् सन्ति, तत्सद्भावाच्च क्लेशाः सन्तीति । उच्यते । स्युः क्लेशाः, यदि शुभाशुभविपर्यासा एव स्युः, [1]यावता एतेऽपि प्रतीत्य समुत्पन्नत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा च ते न सन्ति स्वभावतः, तदा –

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा च ते न सन्ति स्वभावतः, तदा –

प्रतीत्य कतमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान् ॥ ६ ॥

नैव सन्ति क्लेशाः, तद्धेतुशुभाशुभविपर्ययाभावादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अत्राह – विद्यन्त एव क्लेशाः, तदालम्बनसद्भावात् । इह हि यन्नास्ति, न तस्यालम्बन- B 456
मस्ति, तद्यथा वन्ध्यासूनोः । अस्ति च रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधर्माख्यं षड्विधमालम्बनम् । तस्मादालम्बनसद्भावाद्विद्यन्त एव क्लेशा इति । उच्यते । अस्त्येतत्, यद् भवद्भिः –

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च षड्विधम् ।
वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोहस्य च विकल्प्यते ॥ ७ ॥

तत्र वस्तु आलम्बनम्, वसतीति वा अस्मिन् रागादिकम्, तदुत्पत्तेः इति कृत्वा । तच्च तदालम्बनं षोढा भवति, इन्द्रियाणां षण्णां परिच्छेदकराणामन्योन्यभेदात् । रूपं शब्दा गन्धा रसाः स्प्रष्टव्यानि धर्माश्चेति । तत्र इदमिहामुत्रेति निरूपणात्, रूपणाच्च रूपम् । तेन शब्देन शब्द्यन्ते प्रकाश्यन्ते पदार्था इति शब्दः । गन्ध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र प्राप्ताः ततोऽन्यत्रागमनाद् गन्धाः । रस्यते आस्वाद्यते इति रसः । स्पृश्यते इति स्पर्शः । स्वलक्षणासाधारणान्निर्वाणाग्रधर्माधारणाद्धर्माः । B 457
तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति । कस्य ? रागस्य द्वेषस्य मोहस्य । तत्र रञ्जनं रागो रक्तिरध्यवसानम् । रज्यते वा अनेन चित्तमिति रागः । दूषणं दोषः, आघातः सत्त्वविषयोऽसत्त्वविषयो वा । दूष्यते वा अनेन चित्तमिति दोषः । मोहनं मोहः संमोहः पदार्थस्वरूपापरिज्ञानम् । मुह्यते वा अनेन चित्तमिति मोहः । तदेषां क्लेशानां रूपादिकं षड्विधं वस्तु आलम्बनं भवति । तत्र शुभाकाराध्यारोपेण यथा रूपादिभ्यो राग उपजायते, अशुभाकाराध्यारोपेण द्वेषः, नित्यात्माद्यध्यारोपेण मोहः संभवतीति ॥ ७ ॥

सत्यं विकल्प्यते एतद्बालजनैः षड्विधं वस्तु । किं तु अविद्यमानस्वभावसत्ताकमेतद् रागादीनामालम्बनत्वेन परिकल्प्यते भवता तैमिरिकैरिव असत्केशमशकमक्षिकादिचन्द्रादिकमिति प्रतिपादयन्नाह –

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवलाः ।

1 T यस्मात् for यावता एतेऽपि.

केवला इति परिकल्पितमात्रा निःस्वभावा इत्यर्थः । यदि निःस्वभावाः, कथं तर्हि उपलभ्यन्ते इति ? उच्यते –

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥ ८ ॥

इति एते उपलभ्यन्ते ॥ ८ ॥

यथा गन्धर्वनगरादिप्रख्या एते केवलं विपर्यासादुपलभ्यन्ते, तदा –

B 458 **अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।**
मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ॥ ९ ॥

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्छुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति । यथोक्तम् –

अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।
बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥
स्कन्धानसत्यान्[१] दृष्ट्वैवमहंकारः प्रहीयते ।
अहंकारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥

इति ॥ ९ ॥

न च केवलमाश्रयमिथ्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिथ्यात्वम्, अपि च अनयाप्युपपत्त्या अनयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह –

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।
यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ॥ १० ॥

इह यदि शुभं नाम किंचित् स्यात्, नियतं तदशुभमपेक्ष्य भवेत्, पारावारवत्,
B 459 बीजाङ्कुरवत्, ह्रस्वदीर्घवद्वा, शुभस्य संबन्ध्यन्तरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं शुभेन विना नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं नास्तीत्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमहि व्यवस्थापयेमहि । यच्छब्देन अनन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेन उत्तरस्य शुभस्य संबन्धः । यतश्च एवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यन्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति, तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ह्रस्वासंभवादिव दीर्घम्, पारासंभवादिव अवारमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति, तथा प्रतिपादयन्नाह–

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।
यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥ ११ ॥

यदि हि अशुभं नाम किंचित् स्यात्, नियतमेव तच्छुभमपेक्ष्य भवेत्, पारावारवत्, ह्रस्वदीर्घवद्वा, अशुभस्य संबन्ध्यन्तरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति, अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभम् । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य यच्छुभमपेक्ष्य अशुभं प्रज्ञपयेमहि, अशुभं व्यवस्थापयेमहि । अत्रापि यच्छब्देन अनन्तरस्य

---

१ T °केशादिकं for केशमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिकं. २ T om. this stanza.

शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेन च उत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यन्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थान्तरं नास्ति, तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥ ११ ॥

यतश्चैवं शुभाशुभयोरसंभवः, अतः –

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।
अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति ॥ १२ ॥

शुभाशुभनिमित्तकयो रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्हेतुकत्वान्नास्ति संभव B 460 इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावाभावप्रतिपादनेन मोहस्याप्यधुना स्वभावाभावं प्रतिपादयन्नाह –

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।
नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥ १३ ॥

इह चत्वारो विपर्यासा उच्यन्ते । तद्यथा – अनित्ये प्रतिक्षणविनाशिनि स्कन्धपञ्चके यो नित्यमिति ग्राहः, स विपर्यासः । तथा –

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखम् ।
तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति जायते ॥

इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तद्दुःखम्, सर्वसंस्काराश्च अनित्याः, तस्माद्दुःखात्मके स्कन्धपञ्चके यः सुखमिति विपरीतो ग्राहः, सोऽपरो विपर्यासः । तथा –

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विण्मूत्रवर्धितम् ।
अमेध्यरूपमाजानन् रज्यसेऽत्र कयेच्छया ॥
[१]अमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्क्लेदार्द्रेण चर्मणा । B 461
यः शयीत स नारीणां शयीत जघनोदरे ॥ इत्यादि ।

एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावम् । तत्र यो मोहाच्छुचित्वेन ग्राहोऽभिनिवेशः, स विपर्यासः । तथा पञ्चस्कन्धकमात्मलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वादुदयव्ययधर्मित्वाच्च निरात्मकमात्मस्वभावशून्यम्, तस्मिन् य आत्मग्राहोऽभिनिवेशः अनात्मनि आत्माभिनिवेशः, स विपर्यासः । इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते – यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यग्राहो विपर्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते, ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेषु अनित्यत्वमपि नास्ति, इति

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ।

अनित्यत्वं हि विपरीतमपेक्ष्य नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । न च अनित्यत्वं विद्यते शून्ये । यदा अनित्यत्वस्याभावः, तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं नित्य[२]दर्शनविपर्यासो भविष्यतीति भावः ।

१ T om. this stanza. २ T om. नित्यदर्शन.

तस्मान्नास्ति विपर्यासः। यथा च अनित्यत्वं शून्ये न संभवति भावस्वभावरहिते सस्वभावेन अनुत्पन्ने, एवं दुःखत्वमपि न संभवति, अशुचित्वमपि नास्ति। अनात्मकत्वमपि नास्ति। यदा च स्वभावशून्यत्वाद्दुःखत्वादिकं नास्ति, तदा कुतस्तद्विपक्षभूता नित्यसुखशुच्यात्मविपर्यासा भविष्यन्ति? तस्मात् सन्ति विपर्यासाः स्वरूपतः। तदभावे कुतो भविष्यत्यविद्या? हेत्वभावात्।
B 462 यथोक्तं भगवता –

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते
अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च।
अविद्यमानेयमविद्य लोके
तस्मान्मया उक्त अविद्य एषा॥

तथा –

कथं भगवन् मोहो धारणीपदम्? भगवानाह – अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः मोहः, तेनोच्यते मोहः।

इत्यादिना विपर्यय इति व्यवस्थाप्यते॥ १३॥

ननु एवं सति स्वभावेन अविद्यमाने पदार्थे अनित्यमित्यपि ग्राहो न संभवति इति असावपि कस्मान्न विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः।
अनित्यमित्यपि ग्राहः शून्ये किं न विपर्ययः॥ १४॥

यदा च उभयस्यापि वैपरीत्यं नित्यस्य अनित्यस्य च, तदा तद्व्यतिरिक्तं तृतीयमपरं नास्ति यन्न विपर्ययः स्यात्। यदा च अविपर्यासो नास्ति, तदा किमपेक्षो विपर्यासः स्यादिति। तस्मादमुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः। तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या स्वरूपतः। यथा च अनित्ये नित्यमित्येवं ग्राहो विपर्यासो न संभवति, एवं शेषविपर्यासासंभवेऽपि योज्यम्। अत एवोक्तं भगवता आर्यदृढाशयपरिपृच्छायाम् –

B 463 भगवानाह – किमेतत् कुलपुत्र तस्य भवति यो मार्गेण निःसरणं पर्येषते? न कुलपुत्र तथागतेन रञ्जनीयान् धर्मान् परिवर्ज्य रागप्रहाणं प्रज्ञप्तम्, एवं न दोषणीयान् मोहनीयान धर्मान् परिवर्ज्य तथागतेन दोषमोहप्रहाणं प्रज्ञप्तम्। तत् कस्माद्धेतोः? न कुलपुत्र तथागताः कस्यचिद्धर्मस्य उत्सर्गाय वा प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायै न प्रहाणाय न साक्षात्क्रियायै नाभिसमयाय न संसारचरणतायै न निर्वाणगमनतायै नोत्क्षेपाय न प्रभेदाय। न हि कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता। तत्र ये द्वये चरन्ति, न ते सम्यक्प्रयुक्ताः। मिथ्याप्रयुक्तास्ते वक्तव्याः। कतमच्च कुलपुत्र द्वयम्? अहं रागं प्रहास्यामीति द्वयमेतत्। अहं द्वेषं प्रहास्यामीति द्वयमेतत्। अहं मोहं प्रहास्यामीति द्वयमेतत। ये एवंप्रयुक्ताः, न ते सम्यक्प्रयुक्ताः। मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत्। स रागपरीतचित्तः पर्षच्छारद्यभयेन उत्थायासनादपक्रमेत्। सोऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसि कुर्यादनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात्। भगवानाह–एवमेव कुलपुत्र इहैके भिक्षुभिक्षुण्युपासकोपासिका द्रष्टव्याः, येऽनुत्पन्नान् धर्मानजातानशुभतो मनसि कुर्वन्ति, अनित्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति। नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि। मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नान्तरे स्वगृहे राजभार्यां पश्येत्। स B 464
तया सार्धं शय्यां कल्पयेत्। स्मृतिसंमोषाच्चैवं कल्पयेत्–विरुद्धोऽस्मीति। स भीतत्रस्तः पलायेत्, मा मां राजा विध्येत्, स मा मां जीविताद् व्यवरोपयेत्। तत् किं मन्यसे कुलपुत्र अपि नु स पुरुषो भीतत्रस्तः पलायमानस्ततो राजभार्यानिदानभयात्परिमुच्येत? आह–नो भगवन्। तत्कस्य हेतोः? तथा हि भगवंस्तेन पुरुषेण अस्त्रियां स्त्रीसंज्ञा उत्पादिता, अभूतं च परिकल्पितम्। भगवानाह–एवमेव कुलपुत्र इहैके भिक्षुभिक्षुण्युपासकोपासिका द्रष्टव्याः, ये अरागे रागसंज्ञामुत्पाद्य रागभयभीता रागनिःसरणं पर्येषन्ते। एवमदोषे दोषसंज्ञामुत्पाद्य दोषभयभीता दोषनिःसरणं पर्येषन्ते। अमोहे मोहसंज्ञामुत्पाद्य मोहभयभीता मोहनिःसरणं पर्येषन्ते। नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि। मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र स पुरुषः अभये भयसंज्ञामुत्पादयेदसत्समारोपेण। एवमेव कुलपुत्र सर्वबालपृथग्जना रागकोटिं विरागकोटिमप्रजानन्तो रागकोटिभयभीता विरागकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते। दोषकोटिमकिंचनकोटिमप्रजानन्तो दोषकोटिभयभीता अकिंचनकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते। मोहकोटिं शून्यताकोटिमप्रजानन्तो मोहकोटिभयभीताः शून्यताकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते। नाहं तेषां कुलपुत्र मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि। मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥ इति विस्तरः ॥ १४ ॥

अत्राह – यद्यपि अनित्ये नित्यमित्येवं ग्राहो विपर्ययो न संभवति, तथापि एष तावत् ग्राहोऽस्ति। ग्राहश्च नाम संग्रहणं भावरूपः। तस्य च अवश्यं साधनेन करणेन भवितव्यं B 465
साधकतमेन[1] नित्यत्वादिना। कर्त्रा च भवितव्यं स्वतन्त्रेण[2] नित्यात्मना चित्तेन वा। कर्मणा[3] च कर्तुरीप्सिततमेन विषयेण रूपादिना। सत्यां च भावकरणकर्तृकर्मणां सिद्धौ सर्वसिद्धेरिष्टसिद्धिः स्यादस्माकमिति। उच्यते। अलीकेयं प्रत्याशा। ननु च यथोपवर्णितेन न्यायेन–

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते।
उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥ १५ ॥

इह हि कश्चिद् ग्रहीता येन विशेषेण नित्यत्वादिना करणभूतेन किंचित् कर्मभूतं रूपशब्दादिकं वस्तु गृह्णाति, तद्यथा न संभवति तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। कथं कृत्वा?

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः।

[म० शा० २३. १३–१४]

---

1 T om. साधकतमेन. 2 T om. स्वतन्त्रेण and नित्य. 3 Mss. रूपादिन वार for कर्मणा च... रूपादिना which reading is based on T.

इत्यादिना यथा नित्यत्वादिकं करणं न संभवति, तथा प्रतिपादितम् । ग्रहीतापि यथा नास्ति, तथा –

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथंचिच्च सिध्यतः ।

[म॰ शा॰–२३·३]

इत्यनेन प्रतिपादितम् । यच्च गृह्यते तदपि नास्ति तथा –

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवलाः ।

[म॰ शा॰–२३·७]

B 466 इत्यनेन प्रतिपादितम् । यदा चैवं कर्तृकरणकर्माणि न सिद्धानि, तदा कुतो निर्हेतुको ग्राहो भविष्यति ? ततश्च –

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते ।
उपशान्तानि सर्वाणि

स्वभावेन अनुत्पन्नत्वानिर्वृतानि सर्वाणीत्यर्थः । यतश्च एवमेवम् –

तस्माद् ग्राहो न विद्यते ॥

अथवा । प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रकरणैर्यस्मात् सर्वेषामेव करणकर्तृकर्मणां सर्वथानुत्पादः प्रतिपादितः, तस्मात् सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरहादुपशान्तानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते॥ १५॥

अत्राह – विद्यन्त एव विपर्ययाः, विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्यासानुगतो देवदत्तो नाम विद्यते । न च विना विपर्यासैः स विपर्यासानुगतः संभवति । तस्मात् सन्ति विपर्यासाः विपर्यस्तसद्भावादिति । उच्यते । इह अस्माभिः करणकर्तृकर्मणामभावात् सर्वथा ग्राह एव नास्तीति प्रतिपादितम् । ततश्च –

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।
भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः ॥ १६ ॥

सम्यग्वा मिथ्या वा कस्यचित् किंचिदप्यगृह्णतः कुतो विपरीतत्वमविपरीतत्वं वेति । तस्मान्न सन्ति विपर्ययाः ॥ १६ ॥

अपि च । इमे विपर्ययाः कस्यचिदिष्यमाणाः विपरीतस्य परिकल्प्येरन्, अविपरीतस्य वा, विपर्यस्यमानस्य वा ? सर्वथा च नोपपद्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह –

B 467 **न चापि विपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।**
न चाप्यविपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥ १७ ॥
न विपर्यस्यमानस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।
विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥ १८ ॥

तत्र तावद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । किं कारणम् ? यस्मात्, यो हि विपरीतः, स विपरीत एव । किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् ? निष्प्रयोजनत्वात् । अविपरीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते, विबुद्धबुद्धिनयनानामपि अज्ञाननिद्रातिमिरोपशमाद् बुद्धानां विपर्यय-

प्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सन्ति विपर्ययाः, विपर्यस्यमानस्य भावस्य अभावात् । को हि नाम असावपरः पदार्थः, यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्यमानो नाम भविष्यति ? अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत्, अर्धविपरीतो हि नाम यस्य किंचिद्विपरीतं किंचिदविपरीतम् । तत्र यदस्य किंचिद्विपरीतं तद्विपर्यासो न विपर्यासयति, विपर्यस्तत्वात् । यदप्यस्य अविपरीतम्, तदपि विपर्यासो न विपर्यासयति, अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्यचिद्विपर्यासा न संभवन्ति । यदा चैवं विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवन्ति, भवानिदानीं विमृशतु स्वयं प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवन्ति विपर्यासा इति । तदेवमाश्रयस्याभावान्न सन्ति विपर्ययाः ॥ १७-१८ ॥

किं चान्यत् –

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।
विपर्ययेष्वजातेषु विपर्ययगतः कुतः ॥ १९ ॥ B 468

तत्र

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।
न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः ॥ २० ॥

कुतो विपरीत इत्यर्थः । ततश्च यदुक्तम् – सन्ति विपर्ययाः विपर्ययगतसद्भावादिति, तन्न युक्तम् ॥ १९-२० ॥

यस्यापि कथंचिद्विपर्यासचतुष्टयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते, तथापि तस्य विपरीतत्वमशक्यमास्थातुम् । किं कारणम् ? यस्मात् –

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।
आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः ॥ २१ ॥

यदि एतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते, किमेतानि सन्ति, अथ न सन्ति ? यदि विद्यन्ते, न तर्हि विपर्यासाः, विद्यमानत्वादनात्मादिवत् ॥ २१ ॥

अथ न विद्यन्ते, तदा एषामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वम्, विपर्यासप्रतिबन्ध्यभावादनात्मादीनामपि अविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह –

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते । B 469
अनात्माशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥ २२ ॥

यदि आत्मा च शुचि नित्यं च न विद्यते इति मन्यसे, विपर्यासासंभवात्, एवं सति आत्मादीनामप्यभावाद् यदि एतदनात्मादिकमविपर्यासत्वेन गृहीतम्, तदपि तर्हि त्यज्यताम्, प्रतिषेध्याभावे प्रतिषेधस्याभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न संभवति, तदा तदपि स्वरूपतोऽविद्यमानत्वात् आत्मादिवत् कथं न विपर्यासः स्यात् ? तस्मात् जातिजरामरणसंसारचारकागारबन्धनान्मुमुक्षुभिरष्टावप्येते विपर्यासास्त्याज्याः ॥ २२ ॥

अस्य च यथोपवर्णितविपर्यासविचारस्य अविद्यादिप्रहाणहेतुत्वेन महार्थतां प्रतिपादयन्नाह –

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।
अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ २३ ॥

यदा अयं योगी यथोदितेन न्यायेन विपर्यासान् नोपलभते, तदा एवं विपर्यासानुपलम्भनेन तद्धेतुका अविद्या निरुध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयः अविद्याहेतुका जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासपर्यन्ता धर्मा निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संक्लेशगणस्य जात्यादिदुःखस्य च हेतुभूता । यथा हि
B 470 कायेन्द्रियहेतुकानि सर्वाणि रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते, एवमविद्याहेतुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि नियतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह –

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते । इति ॥

अत्राह – यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यते, अस्ति तर्हि अविद्या यस्या एवं विपर्यासनिरोधान्निरोधो भवति । न तर्हि अविद्यमानाया गगनचूतलतायाः प्रहाणोपायान्वेषणमस्ति । तस्माद्विद्यते एव अविद्या, तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सन्ति तद्धेतुका रागादयः क्लेशाः । क्लेशासद्भावाच्च अस्त्येव संसारे[1] भवसंततिः । उच्यते । अत्र हि नाम अतिमहदनर्थपाण्डित्यं परस्य, यो[2] हि नाम सर्वात्मना अत्यन्तदुःखायासक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृक्षे परार्थोदयसंबद्धकक्षैः साधुभिः प्रज्ञोपायमहानिलबलैर्निःशेषं तदुन्मूल्यमानैर्न केवलं न साहाय्येनावतिष्ठन्ते, [3]अपि खलु तदुन्मूलकानामतिमहानिलबलानामिव भावसद्भाववादमहाशैलायमान इवातिविरोधितया अवस्थितो भवान् आहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषवृक्षस्य जातिजरामरणशोकायासविसरदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिनिवेशतोयास्रवैरारोपणमाद्रियते ॥

अपि च । यदि अविद्यादीनां संक्लेशानां प्रहाणं संभवेत्, स्यात् तत्प्रहाणोपायान्वेषणम् । न च तेषां प्रहाणं संभवति । यदि स्यात, तदा तत्त्वरूपतो विद्यमानानां वा स्यात्, अविद्यमानानां
B 471 वा ? किं चातः ? तत्र यदि स्वरूपतः सद्भूतानां क्लेशानां प्रहाणमिष्यते, तन्नोपपद्यते । किं कारणम् ? यस्मात् –

यदि भूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्धि कस्यचित् ।
कथं नाम प्रहीयेरन् कः स्वभावं प्रहास्यति ॥ २४ ॥

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुम् । न हि क्षित्यादीनां कठिनत्वादिस्वभावो निवर्तते । एवं यदि इमे क्लेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः । केचिदित्यविद्यादयः । कस्यचिदिति पुद्गलस्य । कथं नाम प्रहीयेरन् ? नैव ते कस्यचित् कथंचिन्नाम प्रहीयेरन् । कस्मात्पुनः न ते प्रहीयन्ते इत्याह – कः स्वभावं प्रहास्यतीति । स्वभावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । आकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

अथ स्वभावेन असद्भूता इति विकल्प्यते, एवमपि प्रहाणासंभव एवेत्याह –

---

१ T om. संसारे. २ T reads : यो हि नाम साधुभिः परार्थोदयसंबद्धकक्षैः प्रज्ञोपायबलैर्निःशेषं महाक्लेशविषवृक्षं सर्वात्मना दुःखमुन्मूल्यमानैः for यो हि…न्मूल्यमानैः. ३ T reads : अपि खलु तदुन्मूलकानामतिविरोधितयावस्थित आहोपुरुषिकया तस्य महाक्लेशविषवृक्षस्यारोहणमाद्रियते for अपि…द्रियते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यद्यभूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्धि कस्यचित् ।
कथं नाम प्रहीयेरन् कोऽसद्भावं प्रहास्यति ॥ २५ ॥

अभूता अपि क्लेशाः स्वभावेन अविद्यमानाः अशक्या एव प्रहातुम् । न हि अग्नेः शैत्यमसंविद्यमानं शक्यमपाकर्तुम् । एवमिमेऽपि क्लेशाः केचिद् यदि कस्यचित् स्वभावतो न विद्यन्ते, कस्तान् प्रहास्यति ? नैव कश्चित् प्रहास्यति । तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रहाणासंभवान्नास्ति प्रहाणं क्लेशानाम् । प्रहाणाभावाच्च कुतः क्लेशप्रहाणोपायान्वेषणमिति । अतो यदुक्तम्–विद्यन्त B 472
एव अविद्यादयः क्लेशाः, तत्प्रहाणोपायान्वेषणादिति, तदयुक्तमिति । यथोक्तमार्यसमाधिराजे –

यो रज्येत, यत्र वा रज्येत, येन वा रज्येत । यो दुष्येत, यत्र वा दुष्येत, येन वा दुष्येत । यो मुह्येत यत्र वा मुह्येत, येन वा मुह्येत । स तं धर्मं न समनुपश्यति, तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन् अनुपलभमानोऽरक्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविपर्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः पारग इत्युच्यते । क्षेमप्राप्त इत्युच्यते ॥ इति विस्तरः ।

[समाधिराजसूत्र – ९]

तथा –

आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे
निरीक्षते नारिमुखं स्वलंकृतम् ।
सो तत्र रागं जनयित्व बालो
प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥
मुखस्य संक्रान्ति यदा न विद्यते
बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।
मूढो यथा सो जनयेत रागं
तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥ इत्यादि ।

[समाधिराजसूत्र – ९·१० – ११]

तथा –

रूपेण दर्शिता बोधी बोधये रूप दर्शितम् ।
विषभागेन शब्देन उत्तरो धर्मु देशितः ॥
शब्देन उत्तरं रूपं गम्भीरं च स्वभावतः । B 473
समं रूपं च बोधिश्च नानात्वं न स लभ्यते ॥
यथा निर्वाणु गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितम् ।
लभ्यते न च निर्वाणं स च शब्दो न लभ्यते ॥
शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तन्न लभ्यते ।
एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितम् ॥

---

१ T om. the quotation upto जानथ सर्वधर्मान्.

निर्वाणं निवृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते ।
अप्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ॥
सर्वधर्माः स्वभावेन निर्वाणसमसादृशाः ।
ज्ञाता नैष्क्रम्यसारेहि ये युक्ता बुद्धबोधये ॥

[समाधिराजसूत्र – २४·१ – ६]

B 474 तथा –

ज्ञानेन जानाम्यहु स्कन्धशून्यतां
ज्ञात्वा च क्लेशेहि न संवसामि ।
व्याहारमात्रेण हि व्याहरामि
परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ॥

[समाधिराजसूत्र – ६·१२]

तथा –

[१]परिनिर्वृत लोकि ते शूरा
येहि स्वभावत ज्ञातिमि धर्माः ।
कामगुणैर्हि चरन्ति असङ्गाः
सङ्गु विवर्जिय सत्त्व विनेन्ति ॥

इति ॥ २५ ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
विपर्यासपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणम् ॥

१ T om. this stanza.

२४

आर्यसत्यपरीक्षा चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – B 475

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥ १ ॥

यदि युक्त्या नोपपद्यते इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्यमाध्यात्मिकं भावजातं शून्यमिति प्रतिपादितम्, ननु च एवं सति बहवश्च महान्तश्च दोषा भवत आपद्यन्ते । कथं कृत्वा ? यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्, तदा यच्छून्यं तन्नास्ति, यच्च नास्ति, तदविद्यमानत्वाद् वन्ध्यापुत्रवन्नैवोत्पद्यते न चापि निरुध्यते, इति न कस्यचित्पदार्थस्य उदयो व्ययश्च । तदभावाच्च चतुर्णामार्यसत्यानामभावः ते शून्यवादिनः प्रसज्यते । कथं कृत्वा ? इह हि पूर्वहेतुजनिताः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पञ्चोपादानस्कन्धाः दुःखदुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तित्वाच्च पीडात्मकत्वेन दुःखमित्युच्यते । एतच्च दुःखमार्या एव विपर्यासप्रहाणे सति दुःखमिति संजानते, न अनार्याः, B 476 विपर्यासानुगतत्वात्, यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्तेन्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततया उपलभमानानां ज्वरादिरोगातुराणां तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया, न माधुर्यम्, तेनात्मना तस्य वस्तुनोऽनुपलभ्यमानत्वात्, एवमिहापि यद्यपि पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति, तथापि ये एतान् दुःखात्मकान् पश्यन्ति, तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते, न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानानामिति । अतः आर्याणामेव दुःखात्मता[1] सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्यसत्यमित्युच्यते । ननु च अनार्यैर्दुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यते इति, एवं तत्कथं दुःखमार्याणामेव सत्यम् ? सत्यम् । न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यम्, किं तर्हि पञ्चाप्युपादानस्कन्धाः, इत्यतः आर्याणामेव तत् सत्यमिति कृत्वा आर्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते । यथोक्तम् –

ऊर्णापक्ष्म यथैव हि करतलसंस्थं न वि (वे ?) द्यते पुंभिः ।
अक्षिगतं तु तदेव हि जनयत्यरतिं च पीडां च ॥

करतलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापक्ष्म ।
अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते गाढम् ॥ इति ।

तस्मादार्याणामेव तद्दुःखसत्यमिति दुःखमार्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तद्दुःखमार्यसत्यं युज्यते ? यदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । यदा तु शून्यत्वान्न किंचिदुत्पद्यते नापि किंचिन्निरुध्यते, तदा नास्ति दुःखम् ॥

असति च दुःखे कुतः समुदयसत्यम् ? यतो हि हेतोर्दुःखम्, समुदेति समुत्पद्यते स हेतुः तृष्णाकर्मक्लेशलक्षणः समुदय इत्युच्यते । यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति, तदा फलरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति ॥

---

१ T दुःखात्मतया for दुःखात्मता.

B 477 दुःखस्य च विगमः अपुनरुत्पादः निरोध इत्युच्यते। यदा तु दुःखमेव नास्ति, तदा कस्य निरोधः स्यादिति? अतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति। असति हि दुःखे निरोधसत्यस्याप्यभावः। असति च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनी आर्याष्टाङ्गमार्गानुगा प्रतिपद् भविष्यतीति मार्गसत्यमपि नास्तीति। तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतः चतुर्णामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यते॥ १॥

ततश्च को दोष इति? उच्यते –

परिज्ञा च प्रहाणं च भावना साक्षिकर्म च।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते॥ २॥

चतुर्णामार्यसत्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदनित्यादिभिराकारैर्दुःखसत्यपरिज्ञानं दुःखसमुदयस्य च प्रहाणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपदो भावना दुःखनिरोधस्य च साक्षिकर्म साक्षात्करणम्, तन्नोपपद्यते॥ २॥

यदि दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति परिज्ञानादिकं नास्ति, तदा को दोष इति? उच्यते-

तदभावान्न विद्यन्ते चत्वार्यार्यफलानि च।
फलाभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः॥ ३॥
B 478 **संघो नास्ति न चेत्सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः।**
अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते॥ ४॥
धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति।

यदा चैवं दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति, तदा, अस्मिन्नसति स्रोतआपत्तिसकृदागाम्यनागाम्यर्हत्फलाख्यं फलचतुष्टयं नोपपद्यते। कथं कृत्वा? इह क्लेशानां प्रहाणं संपिण्डितं फलाख्यं
B 479
B 480 प्रतिलभते। तद्यथा–संयोजनत्रयप्रहाणे सति षोडशे मार्गे अन्वयज्ञानक्षणे यत् क्लेशप्रहाणं तत् स्रोतआपत्तिफलम्। कामावचराणां भावनाप्रहातव्यानां क्लेशानामधिमात्रमध्यमृदूनां प्रकाराणां पुनरधिमात्रमध्यमृदुप्रकारभेदेन प्रत्येकं भिद्यमानानां नव प्रकारा भवन्ति। तत्र कामावचरषष्ठ-
B 481 क्लेशप्रकारपरिक्षये विमुक्तिमार्गे यत् प्रहाणं तत् सकृदागामिफलम्। तेषामेव कामावचराणां नवमप्रकारक्लेशपरिक्षये विमुक्तिमार्गे यत् क्लेशप्रहाणं तदनागामिफलम्। रूपारूप्यावचराणां क्लेशानां भावनाप्रहातव्यानां भूमौ भूमौ नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनभूमिकनवमक्लेशप्रकारपरिक्षये विमुक्तिमार्गे यत् प्रहाणं तदर्हत्फलम्। इत्येतानि चत्वारि फलानि। तान्येतानि कथं युज्यन्ते? यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवति, समुदयस्य प्रहाणम, निरोधस्य साक्षात्करणम्, आर्यमार्गस्य च भावना भवति। यदा तु दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति, तदा न सन्ति तानि चत्वारि फलानि। चतुर्णां च फलानामभावे सति ये तेषु व्यवस्थिताः फलस्थाश्चत्वार आर्यपुद्गलाः, ते न सन्ति। अत एव च प्रतिपन्नका अपि चत्वार आर्यपुद्गला न संविद्यन्ते॥

इह हि षोडशात् मार्गेऽन्वयज्ञानक्षणात् पूर्वे ये पञ्चदश क्षान्तिज्ञानक्षणाः, तद्यथा—त्रैधातु-
कदुःखाभिसमये दुःखसत्यालम्बनाश्चत्वारः क्षान्तिज्ञानक्षणाः । तत्र कतमे त्रैधातुकदुःखाभिसमये
चत्वारः क्षान्तिज्ञानक्षणाः ? तद्यथा—कामावचरदुःखदर्शनप्रहातव्यसत्कायान्तग्राहमिथ्यादृष्टिदृष्टिपरा- B 482
मर्शशीलव्रतपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिघमानाविद्याख्यदशानुशयप्रतिपक्षः अनित्यदुःखशून्यानात्मा-
कारोत्पन्नः कामावचरदुःखसत्यालम्बनः आनन्तर्यमार्गलक्षणः दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणः एकः ।
तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः दुःखे धर्मज्ञानक्षणः द्वितीयः। एवं रूपारूप्यावचर-
दुःखसत्यालम्बनः प्रतिघवर्जितानन्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिपक्षः दुःखाद्याकारोत्पन्नः आनन्तर्यमार्ग-
लक्षणः दुःखे अन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः
दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः ॥

यथा चैते त्रैधातुकावचरदुःखसत्याभिसमये क्षान्तिज्ञानक्षणाश्चत्वारः, एवं कामावचरसमु-
दयदर्शनप्रहातव्यमिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिघमानाविद्याख्यसप्तानुशयप्रतिपक्षः हेतु-
समुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बनः आनन्तर्यमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञान- B 483
क्षान्तिक्षणः एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानक्षणो द्वितीयः ।
एवं रूपारूप्यावचरसमुदयसत्यालम्बनः प्रतिघवर्जितानन्तरोक्तद्वादशानुशयप्रतिपक्षः समुदयसत्या-
कारोत्पन्नः आनन्तर्यमार्गलक्षणः समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च
विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदयेऽन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखसमुदयसत्याभिसमये
चत्वारः क्षणाः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथा चैते चत्वारः क्षणाः त्रैधातुकदुःखसमुदयसत्याभिसमये, एवं कामावचरदुःखनिरोध-
दर्शनप्रहातव्यसमुदयोक्तसप्तानुशयप्रतिपक्षः निरोधशान्तप्रणीतनिःसरणाकारोत्पन्नः कामावचरदुःख-
निरोधसत्यालम्बनः आनन्तर्यमार्गलक्षणः निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणः एकः । तदालम्बनाकार एव
च विमुक्तिमार्गलक्षणः निरोधे धर्मज्ञानक्षणः द्वितीयः । एतैरेव आकारैः रूपारूप्यावचरदुःखनिरोध-
सत्यालम्बनः प्रतिघवर्जितद्वादशानुशयप्रतिपक्षः आनन्तर्यमार्गलक्षणः निरोधे अन्वयज्ञानक्षान्तिक्षण-
स्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः निरोधे अन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः । इत्येते
त्रैधातुकावचरदुःखनिरोधसत्याभिसमये चत्वारः क्षणाः ॥

एवं कामावचरदुःखनिरोधगामिमार्गदर्शनप्रहातव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलव्रतपरामर्शमष्टमं
प्रक्षिप्य अष्टानुशयप्रतिपक्षः मार्गन्यायप्रतिपन्नैर्याणिकाकारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधगामिमार्गा- B 484
लम्बनः आनन्तर्यमार्गलक्षणः मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणः एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्ति-
मार्गलक्षणः मार्गे धर्मज्ञानक्षणः द्वितीयः । एतैरेवाकारैः रूपारूप्यावचरदुःखनिरोधगामिमार्गालम्बनः
प्रतिघवर्जितचतुर्दशानुशयप्रतिपक्षः आनन्तर्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणः तृतीयः ।
इत्येते पञ्चदश क्षणाः दर्शनमार्गाभिधानाः ॥

एवं व्यवस्थितः आर्यः स्रोतआपत्तिफलसाक्षात्क्रियायै प्रतिपन्नकः इत्युच्यते । षोडशे तु
मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स स्रोतआपन्न इत्युच्यते ॥

त एते अष्टाशीतिरनुशयाः सत्यानां दर्शनमात्रेण भावनामनपेक्ष्यैव प्रहीयन्ते इति कृत्वा दर्शनप्रहातव्या इत्युच्यन्ते। यथादृष्टसत्याकारभावनया तु ये पश्चात्प्रहीयन्ते ते भावनाप्रहातव्याः। ते च दशानुशया भवन्ति। कामावचरा रागप्रतिघमानाविद्याः। रूपावचरा एव प्रतिघवर्जिता- B 485 स्त्रयः। आरूप्यावचराश्च त्रयः एते एवेति दश भवन्ति। एते च यथोक्तेन न्यायेन भूमौ भूमौ नवधा भिद्यन्ते, कामधातौ चतुर्षु ध्यानेषु, चतुर्ष्वारूप्येषु। एकैकस्य च क्लेशप्रकारस्य प्रहाणार्थ-मानन्तर्यविमुक्तिमार्गभेदेन द्वौ द्वौ ज्ञानक्षणौ व्यवस्थाप्येते क्लेशक्षणविपर्ययेण। अधिमात्राधिमात्रो हि क्लेशप्रकारः मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां प्रहीयते। यावन्मृदुमृदुक्लेशप्रकारोऽधिमात्रा-धिमात्राभ्यां ज्ञानक्षणाभ्यां प्रहीयते। स्थूलं हि मलमल्पप्रयत्नसाध्यम्, सूक्ष्मं तु महायत्नसाध्यं[1] रजकवस्त्रधावनसाधर्म्येणेति विज्ञेयम्॥

तत्र दर्शनमार्गादूर्ध्वं कामावचरभावनाप्रहातव्यषष्ठक्लेशप्रकारप्रतिपक्षविमुक्तिमार्गाख्य-ज्ञानक्षणादर्वाग् ज्ञानक्षणावस्थितः आर्यः सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते। सकृदिमं लोकमागत्य परिनिर्वाणात् सकृदागामीत्युच्यते, तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते। षष्ठे तु क्षणे सकृदागामीत्युच्यते॥

षष्ठात् क्षणादूर्ध्वं नवमक्लेशप्रकारप्रहाणविमुक्तिमार्गक्षणादर्वाग्ज्ञानक्षणेषु वर्तमानः आर्यः B 486 अनागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते। अनागत्य इमं लोकं तत्रैव परिनिर्वाणादनागामीत्युच्यते। तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः अनागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते। नवमे तु क्षणे अनागामीत्युच्यते॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कामावचरनवमविमुक्तिमार्गक्षणादूर्ध्वं नैवसंज्ञानासंज्ञातयनभूमिकनवमक्लेशप्रकारप्रहाण-विमुक्तिमार्गक्षणादर्वाग्ज्ञानक्षणेषु वर्तमानः आर्यः अर्हत्फलप्रतिपन्नकः इत्युच्यते। सदेवमानुषासुरा-ल्लोकात् पूजार्हत्वादर्हन्नित्युच्यते। तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः अर्हत्फलप्रतिपन्नकः इत्युच्यते। भवाग्रिकनवमक्लेशप्रकारप्रहाणात्तु नवमविमुक्तिमार्गे व्यवस्थितः अर्हन् भवति॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाः, चत्वारश्च फलस्थाः इत्येते अष्टौ महापुरुषपुद्गला भवन्ति। परमदक्षिणार्हा उक्ता भगवता। यथोक्तं सूत्रे—

पृष्टः स देवराजेन शक्रेण वशवर्तिना।
कृषतां यजमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणाम्॥
B 487 कुर्वतां श्रद्दधानानां पुण्यमौपधिकं सदा।
सुक्षेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत्फलम्॥
प्रतिपन्नकाश्चत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः।
एष संघो दक्षिणीयो विद्याचरणसंपदा॥ इति।

यदि चत्वारि आर्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानानि, तदा सत्यदर्शनभावना-लभ्यानां फलानामभावात् प्रतिपन्नकफलस्थपुद्गलानामभाव एव। अतश्च संघो नास्ति। तत्र

1 Mss. om. °साध्यं which is supplied from T.

अधिगमधर्मेण प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारैरपि बुद्धे भगवति अभेद्यत्वादवेत्य प्रसादलाभेन संघः, स न स्यात्। न चेत् सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः॥

आर्यसत्यानां च अभावात् सद्धर्मोऽपि न संभवति। सतामार्याणां धर्मः सद्धर्मः। तत्र निरोधसत्यं फलधर्मः, मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः। एष तावदधिगमधर्मः। तत्संप्रकाशिका B 488 देशना आगमधर्मः। सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्तीति–

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते।
धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति॥

यदि हि यथोक्तो धर्मः स्यात्, तदा तद्धर्मप्रतिपत्त्या[1] सर्वाकारसर्वधर्माभिसंबोधाद् बुद्धो भवतीति युक्तं स्यात्। यदि च संघः स्यात्, तदा तदुपदेशैरुपचीयमानज्ञानसंभारः तद्दानमानशरणगमनादिभिश्च उपचीयमानपुण्यसंभारः क्रमाद् बुद्धो भवेत्॥

अथवा। असति संघे स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात्। न च प्रतिपन्नकादित्वमप्राप्य बुद्धत्वमाप्यते। अवश्यं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित् फले व्यवस्थातव्यम्। तत्र च फले व्यवस्थितः संघान्तःपात्येव भगवान् भवति। संघे चासति नियतं नास्ति भगवान् बुद्धः। अथ भगवानपि अशैक्षान्तर्भावात् संघान्तर्गत एव। तथा च बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघः इत्यभिधानात् संघान्तर्गत एव भगवान् इति केचिद्वर्णयन्ति। तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत्–

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति। इति।

मध्योद्देशिकाश्च महावस्तूपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्नदर्शनमार्गं B 489 व्याचक्षाणाः संघान्तःपातिनं व्याचक्षते। तदा संघे चासति बोधिसत्त्वोऽपि नास्तीति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवैतत्। तद्–

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिबाधसे॥ ५॥

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाख्यानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात् कदाचिदेव उत्पत्तितः अल्पपुण्यानां च तदप्राप्तेः महार्घमूल्यत्वाद् रत्नानि प्रतिबाधसे॥ ५॥

किं चान्यत्–

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च।
सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे॥ ६॥

शून्यतां ब्रुवाण इत्यनेन संबन्धः। यदि सर्वमिदं शून्यम्, यदा सर्वमेव नास्ति, तदा सर्वान्तः- B 490 पातित्वात् धर्माधर्मौ सह तद्धेतुकेन इष्टानिष्टफलेन न संभवतः। सर्व एव चामी लौकिका व्यवहाराः–कुरु, पच, खाद, तिष्ठ, गच्छ, आगच्छ इत्येवमादयोऽपि सर्वान्तर्गतत्वात् सर्वधर्माणां च शून्यत्वान्नैव युज्यन्ते इति। अतो नायं यथोपवर्णितो न्यायो ज्यायानिति॥ ६॥

अत्र ब्रूमः शून्यतायां न त्वं वेत्सि प्रयोजनम्।
शून्यतां शून्यतार्थं च तत एवं विहन्यसे॥ ७॥

---

1 T धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या for तद्धर्मप्रति°.

स भवान् स्वविकल्पनयैव नास्तित्वं शून्यतार्थ इत्येवं विपरीतमध्यारोप्य " यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः " इत्यादिनोपालम्भं ब्रुवाणोऽस्मासु महान्तं खेदमापन्नोऽतीव विहन्यते । विविधैर्भूतैः परिकल्पैर्हन्यते इत्यर्थः । न त्वयमस्माभिरत्र शास्त्रे शून्यतार्थ उपवर्णितो यस्त्वया परिगृहीतः, शून्यतार्थं चाजानानः शून्यतामपि न जानासि । न चापि शून्यतायां यत्प्रयोजनं तद्विजानासि । ततश्च यथावस्थितवस्तुस्वरूपापरिज्ञानेन एतत् त्वया बहु चायुक्तमस्मद्व्याख्यानासंबद्धमेवोपवर्णितम् ॥

अथ किं पुनः शून्यतायां प्रयोजनम् ? उक्तमेव तदात्मपरीक्षायाम्—

कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः कर्मक्लेशा विकल्पतः ।
ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ इति ।

[म० शा०–१८.५]

B 491 अतो निरवशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते, तस्मात्सर्वप्रपञ्चोपशमः शून्यतायां प्रयोजनम् । भवांस्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चजालमेव संवर्धयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेत्ति ॥

अथ का पुनः शून्यता ? सापि तत्रैवोक्ता ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ॥
निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम् ॥ इति ।

[म० शा०–१८.९]

Indira Gandhi National

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्तित्वमिति शून्यतामपि न जानाति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते, तमपीहैव प्रतिपादयिष्यामः—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

[म० शा०–२४.१८]

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु स्वभावतोऽस्ति ।
यः प्रत्ययाधीनु स शून्यु उक्तो
यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति भगवतो गाथावचनात् । एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः, स एव शून्यताशब्दस्यार्थः, न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यताशब्दस्यार्थः । अभावशब्दार्थं च शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवानस्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति । अजानानश्च त्वमेवमुपालम्भं कुर्वन् नियतं विहन्यसे ॥ ७ ॥

B 492 कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति ? यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीतसत्यद्वयविभागं न जानाति, केवलं ग्रन्थमात्राध्ययनपर एवेति । अत आचार्यः करुणया परस्य मिथ्याप्रवचनार्थावबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीतसत्यद्वयव्यवस्थामेव तावदधिकृत्याह—

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः॥ ८॥

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते। कतमत्सत्यद्वयम्? लोकसंवृतिसत्यं च परमार्थसत्यं च। तत्र

स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्रितः।

इति वचनात्पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते। समन्ताद्वरणं संवृतिः। अज्ञानं हि समन्तात्सर्वपदार्थतत्त्वावच्छादनात्संवृतिरित्युच्यते। परस्परसंभवनं वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः। अथवा संवृतिः संकेतो लोकव्यवहार इत्यर्थः। स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणः। लोके संवृतिर्लोकसंवृतिः। किं पुनरलोकसंवृतिरप्यस्ति यत एवं B 493 विशिष्यते लोकसंवृतिरिति? यथावस्थितपदार्थानुवाद एषः, नात्रैषा चिन्तावतरति। अथवा। तिमिरकामलाद्युपहतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थानास्तेऽलोकाः, तेषां या संवृतिरसावलोकसंवृतिः। अतो विशिष्यते लोकसंवृतिरिति। एतच्च मध्यमकावतारे विस्तरेणोक्तं ततो वेदितव्यम्। लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृतिसत्यम्। सर्व एवायमभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोकसंवृतिसत्यमित्युच्यते। न हि परमार्थत एते व्यवहाराः संभवन्ति। तत्र हि—

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे।
अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[म० शा०–१८·७]

इति कृत्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य? स हि परमार्थोऽपरप्रत्ययः शान्तः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः। स नोपदिश्यते न चापि ज्ञायते। उक्तं हि पूर्वम्-

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम्।
निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम्॥ इति।

[म० शा०–१८·९]

परमश्चासावर्थश्चेति परमार्थः। तदेव सत्यं परमार्थसत्यम्। अनयोश्च सत्ययोर्विभागो B 494 विस्तरेण मध्यमकावतारादवसेयः। तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवर्तते। एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे—

येऽनयोर्न विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः।
ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने॥ ९॥

अत्राह—यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु, तत्किमनया अपरया स्कन्धधात्वायतनार्यसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोजनमपरमार्थया? अतत्त्वं हि परित्याज्यम्। यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन? उच्यते। सत्यमेतदेवम्। किं तु लौकिकं व्यवहारमनभ्युपगम्य अभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणम्, अशक्य एव परमार्थो देशयितुम्, अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुम्, अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वाणमधिगन्तुमिति प्रतिपादयन्नाह—

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ १० ॥

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वादवश्यमेव यथावस्थिता संवृतिरादावेवाभ्युपेया भाजनमिव सलिलार्थिनेति ॥ १० ॥

तदेवं यः संवृतिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थामपाकृत्य शून्यतां वर्णयति, तं तथाविधं पुद्गलम् –

B 495 **विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता मन्दमेधसम् ।**
सर्पो यथा दुर्गृहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥ ११ ॥

संवृतिसत्यं हि अज्ञानमात्रसमुत्थापितं निःस्वभावं बुद्धा तस्य परमार्थलक्षणां शून्यतां प्रतिपद्यमानो योगी नान्तद्वये पतति । किं तदासीद्यदिदानीं नास्तीत्येवं पूर्वं भावस्वभावानुपलम्भात् पश्चादपि नास्तितां न प्रतिपद्यते । प्रतिबिम्बाकारायाश्च लोकसंवृतेरबाधनात् कर्मकर्मफलधर्माधर्मादिकमपि न बाधते । न चापि परमार्थं भावस्वभावत्वेन समारोपयति । निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनात् सस्वभावानां चादर्शनात् ॥

यस्तु एवं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यतां संस्काराणां पश्यति, स शून्यतां पश्यन् मुमुक्षुर्नास्तितां वा संस्काराणां परिकल्पयेद्, यदि वा शून्यतां कांचिद्भावतः सतीम्, तस्याश्चाश्रयार्थं भावस्वभावमपि परिकल्पयेत् । उभयथा चास्य दुर्दृष्टा शून्यता नियतं विनाशयेत् । कथं कृत्वा ? यदि तावत्सर्वमिदं शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयेत्, तदास्य मिथ्यादृष्टिरापद्यते । यथोक्तम् –

B 496 विनाशयति दुर्दृष्टो धर्मोऽयमविपश्चितम् ।
नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति ॥

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति, तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रतिक्षेप आपद्यते – कथं हि नाम अमी भावाः सकलसुरासुरनरलोकैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्यन्ति ? तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थः, इत्येवं प्रतिक्षिप्य सद्धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन पापकेन कर्मणा नियतमपायान्वयात् । यथोक्तमार्यरत्नावल्याम् –

अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानान्मूर्खः पण्डितमानिकः ।
प्रतिक्षेपविनष्टात्मा यात्यवीचिमधोमुखः ॥ इति ।

एवं तावदभावेन गृह्यमाणा शून्यता ग्रहीतारं विनाशयति । अथायं भावेन शून्यतां परिकल्पयेत्, तदाश्रयाणां च संस्काराणामस्तित्वम्, एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे विप्रतिपन्नत्वाच्छून्यतोपदेशविह्वलो जायेत । तदेवं भावरूपेणापि शून्यता गृह्यमाणा ग्रहीतारं विनाशयति ॥

B 497 ननु च यदुपकारकं तदन्यथा [१][क्रियमाणमकालोप्तमिव बीजं न फलाय कल्पते, कालोप्तं च महते फललाभाय जायते, एवमेव मणिमन्त्रौषधादिभि]र्गृह्यमाणः [सर्पः] महान्तं धनस्कन्धमावहति [२]शिरोमणिग्रहणात्, तेन च व्यालग्राहकाणां जीविकाकल्पनात् । यथोद्देशतिर-

१ Portion in [ ] is wanting in Mss. and its substance is supplied from T.
२ T om. शिरोमणि... कल्पनात्.

स्कारेण तु गृह्यमाणो ग्रहीतारमेव विनाशयति। यथा च यथोपदेशं प्रसाधिता विद्या साधकमनुगृह्णाति, उपदेशपरिभ्रष्टा तु साध्यमाना साधकमेव विनाशयति, एवमिहापि यथोपदेशं शून्यता महती विद्या साध्यमाना गृह्यमाणा भावाभावादिग्राहतिरस्कारेण मध्यमया प्रतिपदा ग्रहीतारं परमेण जातिजरामरणादिदुःखहुताशनशमनैकरसेन निरुपधिशेषनिर्वाणजलधरधारावर्षमुखेन योजयति। यथोपदेशविशेषविगमेन तु गृह्यमाणा नियतं यथोदितेन न्यायेन ग्रहीतारमेव विनाशयति॥

यतश्चैवं शून्यता दुर्गृहीता ग्रहीतारं विनाशयति, मन्दप्रज्ञैश्च अशक्या सम्यग्ग्रहीतुम्– B 498

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः।
धर्मं मत्वास्य धर्मस्य मन्दैर्दुरवगाहताम्॥ १२॥

यस्मादयं शून्यतालक्षणो धर्मो मन्दमेधसमल्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यासग्रहणाद्विनाशयति, अत एव अस्य धर्मस्य मन्दैर्दुरवगाहतां मत्वा अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य सर्वसत्त्वधातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यम्, सद्धर्मं देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य भगवतो महोपायज्ञानविशेषशालिनः। यथोक्तं सूत्रे[१] —

अथ भगवतोऽचिराभिसंबुद्धस्यैतदभवत्—अधिगतो मया धर्मो गम्भीरो गम्भीरावभासोऽतर्कोऽतर्कावचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञवेदनीयः। सचेत्तमहं परेषामारोचयेयम्, परे च मे न विभावयेयुः, स मम विघातः स्यात्, क्लमथः स्यात्, चेतसोऽनुदयः स्यात्। यन्न्वहमेकाक्यरण्ये B 499
प्रविविक्ते दृष्टधर्मसुखविहारमनुप्राप्तो विहरेयम्। इति विस्तरः॥ १२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदेवं सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय–

शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान्।
दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते॥ १३॥

योऽयं भवता महान् दोषप्रसङ्गोऽस्मासु प्रक्षिप्तः–

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः।

इत्यादिना, स यस्मात् सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शून्यताप्रयोजनं च यथावदबुद्ध्वा उपक्षिप्तः, सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते। यतश्च नोपपद्यते, अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्भावयन् शून्यतायामधिलयमधिक्षेपं निराकरणं प्रतिक्षेपं करोति, सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते। अभावार्थं हि शून्यतार्थमध्यारोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता। न च वयमभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्ष्महे, किं तर्हि प्रतीत्यसमुत्पादार्थम्। इत्यतो न युक्तमेतत् शून्यतादर्शनदूषणम्॥ १३॥

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति, अपि खलु सर्वमेव सत्यादि- B 500
व्यवस्थानं सुतरामुपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह–

---

१ All versions agree in mentioning Buddha's hesitation for preaching to the world his new doctrine almost in identical terms. Compare : Mahāvagga, I. 5.; Lalita. XXV; Mahāvastu III., etc.

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।
सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते ॥ १४ ॥

यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते, तस्य सर्वमेतद् यथोपवर्णितं युज्यते । कथं कृत्वा ? यस्मात् प्रतीत्यसमुत्पादं हि वयं शून्यतेति व्याचक्ष्महे—

यैः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु स्वभावतोऽस्ति ।
यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो
यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति गाथावचनात्। " शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेन " इति प्रज्ञापारमिताभिधानात् ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता युज्यते रोचते[2] क्षमते, तस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते, तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा ? यस्मात् प्रतीत्यसमुत्पन्नं हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नम् । तच्च निःस्वभावत्वाच्छून्यम् । सति च दुःखे दुःखसमुदयो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिपद् युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदय-
B 501 प्रहाणं निरोधसाक्षात्करणं मार्गभावना च युज्यते । सति च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । सत्सु च फलेषु फलस्था युज्यन्ते । सत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । सत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संघो युज्यते । आर्यसत्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मोऽपि युज्यते । सति च सद्धर्मे संघे च बुद्धोऽपि युज्यते । ततश्च त्रीण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषाधिगमा युज्यन्ते । धर्माधर्मं तत्फलं सुगतिदुर्गतिः लौकिकाश्च सर्वसंव्यवहारा युज्यन्ते । तदेवम्—

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

यस्य सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यते, तस्य सर्वमेतद् यथोदितं युज्यते, संपद्यते इत्यर्थः । यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यते, तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात् सर्वं न युज्यते । यथा च न युज्यते, तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति ॥ १४ ॥

तदेवमास्माकीने सुपरिशुद्धतरे सर्वव्यवस्थासु अविरुद्धे व्यवस्थिते, अतिस्थूले अत्यासन्ने तद्विरुद्धे च स्वकीये पक्षे दोषवति अतिमोघो यथावदवस्थितौ गुणदोषावपश्यन्—

B 502 स त्वं दोषानात्मनीनानस्मासु परिपातयन् ।
[3]अश्वमेवाभिरूढः सन्नश्वमेवासि विस्मृतः ॥ १५ ॥

---

१ See under XIII. 2, where this stanza is quoted as from अनवतप्तह्रदापसंक्रमणसूत्र ; Mdo xii ; Nanjio, No. 437 under अनवतप्तनागराजपरिपृच्छासूत्र. २ T om. रोचते क्षमते. ३ Compare लौकिकन्यायाञ्जलि, III, अश्वारूढाः कथं चाश्वान् विस्मरेयुः सचेतसः । or शुक्लविदर्शना as cited by Poussin :

घोटामेवाभिरूढः सन् घोटामेवासि विस्मृतः ॥
स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।
अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथा हि कश्चिद् यमेवाश्वमारूढः, तमेव विस्मृतः सन्, तदपहारदोषेण परानुपालभते, एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाश्वमारूढ एव अत्यन्तविक्षेपात्तमनुपलम्भमानोऽस्मान् परिवदति ॥ १५ ॥

के पुनस्ते परस्य दोषाः, याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेव उपालभते इति, तान् प्रतिपादयन्नाह –

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।
अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि ॥ १६ ॥

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि, तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिरपेक्षत्वात् अहेतुप्रत्ययान् अविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नान् निर्हेतुकान् त्वमेवं सति पश्यसि ॥ १६ ॥

सति च अहेतुकत्वाभ्युपगमे–

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियाम् । B 503
उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसे ॥ १७ ॥

कथं कृत्वा ? यदीह घटः स्वभावतोऽस्तीति परिकल्पयसि, तदा अस्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । असति चास्मिंश्चक्रादिकस्य करणस्य, कर्तुः कुम्भकारस्य घटकरणक्रियायाश्चाभावादुत्पादनिरोधयोरभावः । असतोश्चोत्पादनिरोधयोः कुतः फलम् ? इति सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेतत् कार्यादिकं प्रतिबाधसे । तदेवं भवतः सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ १७ ॥

अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपद्यते । किं कारणम् ? यस्माद्वयम्–

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ १८ ॥

योऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानपेक्ष्य अङ्कुरविज्ञानादीनां प्रादुर्भावः, स स्वभावेनानुत्पादः । यश्च स्वभावेनानुत्पादो भावानां सा शून्यता । यथा भगवतोक्तम्–

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो B 504
न तस्य उत्पादु स्वभावतोऽस्ति ।
यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो
यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

तथा आर्यलङ्कावतारे – "स्वभावानुत्पत्तिं संधाय महामते सर्वधर्माः शून्या इति मया देशिताः" ॥ इति विस्तरेणोक्तम् ॥

द्व्यर्धशतिकायाम् – "शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेन" ॥ इति ॥

या चेयं स्व[3]भावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरुपादाय, सैव शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिरिति व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वाङ्गान्युपादाय प्रज्ञप्तिः, सा

---

१ T om. भावानां. २ Compare page 76 of Nanjio's edition; अनुत्पत्तिं संधाय महामते निःस्वभावाः सर्वभावाः. ३. T om. स्वभाव°.

स्वभावेनानुत्पत्तिः, या च स्वभावेनानुत्पत्तिः, सा शून्यता । सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिः, तस्य अस्तित्वाभावः, स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तित्वाभाव इति । अतो भावाभावान्तद्वयरहितत्वात् सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत्, मध्यमो मार्ग इत्युच्यते । तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः—शून्यता, उपादाय प्रज्ञप्तिः, मध्यमा प्रतिपद् इति ॥ १८ ॥

B 505 विचार्यमाणश्च सर्वथा –

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।
यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥ १९ ॥

यो हि अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः, स न संविद्यते । यथोक्तं शतके –

अप्रतीत्यास्तिता नास्ति कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ।
न कदाचित्क्वचित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥
आकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्जनैः ।
लौकिकेनापि तेष्वर्थान्न पश्यन्ति विचक्षणाः ॥ इति ।

[चतुःशतक – ९·२–३]

उक्तं च भगवता —

प्रतीत्य धर्मानधिगच्छते विदू
न चान्तदृष्टीय करोति निश्रयम् ।
सहेतु सप्रत्यय धर्म जानति
अहेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥

एवम्–

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

अप्रतीसमुत्पन्नश्च शून्यः । तस्मादशून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवम्, अतोऽस्माकं सर्वधर्माश्च शून्याः, न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

भवतस्तु सस्वभाववादिनः–

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्यययोरभावे सति–

B 506 **चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥ २०॥**

किं कारणम् ? यस्मात्–

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।
अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वाभाव्ये न विद्यते ॥ २१ ॥

यद्धि सस्वभावम्, न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्च अप्रतीत्य समुत्पन्नम्, न तदनित्यं भवति । न हि गगनकुसुममविद्यमानमनित्यम् । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता – यदनित्यं तद्दुःखमिति । तथा च शतकशास्त्रे –

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखम् ।
तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति जायते ॥ इति ।

[चतुःशतक–२·२५]

यच्च अनित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेऽभ्युपगम्यमाने भावानाम्, तन्न विद्यत इति ॥ २१ ॥

एवं तावत् सस्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते। न च केवलं दुःखमेव न युज्यते, सति सस्वभावाभ्युपगमे समुदयोऽपि न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेष्यते ।
तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबाधतः ॥ २२ ॥

इह समुदेत्यस्माद्दुःखमिति दुःखस्य हेतु[तः]समुदय इत्युच्यते । तदस्य दुःखस्य B 507
शून्यतां प्रतिबाधमानस्य सस्वभावं दुःखमभ्युपगच्छतः तस्य पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् तद्धेतुकल्पना-वैयर्थ्यमेव, इत्येवं शून्यतां प्रतिबाधमानस्य समुदयोऽपि भवतो न युज्यते ॥ २२ ॥

स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युपगच्छतो दुःखनिरोधोऽपि न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते ।
स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबाधसे ॥ २३ ॥

यदि हि स्वभावतो दुःखं स्यात्, तदा स्वभावस्यानपायित्वात् कुतोऽस्य निरोधत्वमिति ? एवं स्वभावपर्यवस्थानात् स्वभावं गृहीत्वा प्रत्यवतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि प्रतिबाधसे ॥ २३ ॥

इदानीमार्यमार्गोऽपि सस्वभाववादिनो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह –

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।
अथासौ भाव्यते मार्गः स्वाभाव्यं ते न विद्यते ॥ २४ ॥

यदि हि सस्वभावा भावा भवेयुः, तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा अभावित B 508
एवासावस्ति । तस्य किं पुनर्भावनयेति ? एवम् –

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथ अस्य मार्गस्य भावना अभ्युपगम्यते भवता, एवं तर्हि स्वभावता आर्यमार्गस्य न स्यात्, कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

अपि च – दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रहाणार्थं भावना मार्गस्येष्यते। पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो भवतः –

यदा दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।
मार्गो दुःखनिरोधत्वात् कतमः प्रापयिष्यति ॥ २५ ॥

नास्त्येव असौ दुःखनिरोधः, यन्निरोधान्मार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति। तस्मादार्य-मार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति। एवं सस्वभाववादिनः चतुर्णामार्यसत्यानामभावः प्राप्नोति ॥ २५ ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति, तथा प्रतिपादयन्नाह –

स्वभावेनापरिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथम् ।
परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः ॥ २६ ॥

B 509 यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत् पश्चात् परिज्ञायत इति कल्प्यते, तदयुक्तम् । किं कारणम् ? यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः, स किल लोके समवस्थितः, नैवान्यथात्वमापद्यते, वह्नेरौष्ण्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति, तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यत इति । अतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥ २६ ॥

यदा चैतद्दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति, तदा –

प्रहाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।
परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ॥ २७ ॥

यदेतत् समुदयस्य प्रहाणं निरोधस्य च साक्षात्करणम्, ते एते द्वे प्रहाणसाक्षात्करणे । या च मार्गस्य भावना, एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवान्न युज्यन्ते । समुदयस्य स्वभावेनाप्रहीणस्य स्वभावस्यानपायित्वात् पश्चादपि प्रहाणं नोपपद्यते । एवं भावनासाक्षात्करणेऽपि योज्यम् । न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति सस्वभाववादे, अपि च –

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तम्, एवं स्वभावेनाविद्यमानस्य पूर्वं स्रोतआपत्तिफलस्य पश्चादस्तित्वं न संभवति । यथा स्रोतआपत्तिफलस्य, एवं सकृदागाम्यनागाम्यर्हत्फलानामभावो वेदितव्यः ॥ २७ ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यन्ते, किं तर्हि अधिगमोऽप्येषां न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह –

B 510 स्वभावेनानधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथम् ।
शक्यं समधिगन्तुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः ॥ २८ ॥

स्वभावस्याविजेहनप्रकृतिकत्वाद्भावस्वभाववादमभ्युपगच्छतः[१] पूर्वमनधिगतस्वभावानां पश्चादप्यधिगमो नोपपद्यते ॥ २८ ॥

ततश्च –

फलाभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ।
संघो नास्ति न चेत्सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥ २९ ॥
अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।
धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥ ३० ॥

अनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवार्थो वेदितव्यः ॥ २९–३० ॥

अपि च – सस्वभावाभ्युपगमे[२] सति –

---

१ T स्वभावस्याव्यावर्तनात् for स्वभाव...प्रकृतिकत्वात्. २ T स्वभाववादाभ्युपगमे for सस्वभावाभ्युपगमे.

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव बुद्धः प्रसज्यते ।
अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ॥ ३१ ॥

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद् भावः स्यात्, स बोधिं सर्वज्ञज्ञानमप्रतीत्यापि B 511
अनपेक्ष्यापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात्, अनपेक्ष्यापि बुद्धं निराश्रया बोधिः स्यात् ॥ ३१ ॥

किं चान्यत्–

यश्चाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।
न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति ॥ ३२ ॥

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभावस्य सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्वचर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात्, अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् ॥ ३२ ॥

किं चान्यत्–

न च धर्ममधर्मं वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।
किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥ ३३ ॥

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः करणं नोपपद्यते । किं हि अशून्यस्य कर्तव्यम् ? न हि स्वभावस्याशून्यस्य कारणमुपपद्यते विद्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥

किं चान्यत्–

B 512
विना धर्ममधर्मं च फलं हि तव विद्यते ।
धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ ३४ ॥

यदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलम्, यदि तत् स्वभावतोऽस्ति, तद् विनापि धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं फलं तवास्ति, तदा धर्माधर्मजं फलं तव न संभवति । धर्माधर्मोपार्जनवैयर्थ्यं स्यात्,

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते । इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते, न तर्हि तत्फलमशून्यमिति प्रतिपादयन्नाह –

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलम् ।
धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलम् ॥ ३५ ॥

शून्यमेवैतत्, प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्, प्रतिबिम्बवत्, इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

अपि च । सर्वे एव ह्येते 'गच्छ, कुरु, पच, पठ, तिष्ठ' इत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छति भवान्, तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो बाधितो भवति । तद्बाधनाच्च सर्वे एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवन्तीति प्रतिपादयन्नाह–

B 513 सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे ।
यत्प्रतीत्यसमुत्पादशून्यतां प्रतिबाधसे ।। ३६ ।।

यच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । यद्बाधसे इत्यनेन संबध्यते ।। ३६ ।।

किं चान्यत् –

न कर्तव्यं भवेत्किंचिदनारब्धा भवेत्क्रिया ।
कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः ।। ३७ ।।

यदि हि स्वरूपशून्याः पदार्था न भवेयुः, सस्वभावा एव भवेयुः, तदा स्वभावस्य विद्यमानत्वान्न केनचित् कस्यचित् किंचित् कर्तव्यं स्यात् । न हि नभसोऽनावरणत्वं केनचित् क्रियते । अक्रियमाणा च क्रिया स्यात् । क्रियां चाकुर्वाणस्य कारकत्वं स्यात् । न चैतदेवमिति । तस्मान्नाशून्याः पदार्थाः ।। ३७ ।।

किं चान्यत –

अजातमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।
विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावे रहितं जगत् ।। ३८ ।।

[विचित्रा¹भिरवस्थाभिः स्वभावरचितं स्वभावेनैव रचितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं जगत् स्वभावशून्यवादिनाम् ।] स्वभावेनैव यदि भावाः [सस्वभावाः] स्युः, तदा स्वभावस्याकृत्रिमत्वादव्या-
B 514 वर्तनत्वाच्च सर्वमिदं जगदजातमनिरुद्धं च स्यात् । अजातानिरुद्धत्वाज्जगत् कूटस्थं स्यात् । हेतुप्रत्ययानपेक्षं विचित्राभिरवस्थाभी रहितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं जगदशून्यवादिनां स्यात् । यथोक्तं पितापुत्रस²मागमे –

स्याद्यदि किंचिदशून्यं न वदेज्जिनु तस्य व्याकरणम् ।
तथाहि स्थितं तत् स्वके स्वके भावे ।
कूटस्थमविकारं न तस्य वृद्धिर्न परिहाणिः ।। इति ।।

तथा आर्यहस्तिकक्ष्यसूत्रे –

यदि कोचि धर्माण भवेत्स्वभावः
तत्रैव गच्छेय जिनः सश्रावकः ।
कूटस्थधर्माण सिया न निर्वृती
न निष्प्रपञ्चो भवि जातु पण्डितः ।। इति ।। ३८ ।।

B 515 न च केवलं सस्वभाववादाभ्युपगमे लौकिका एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते, अपि च लोकोत्तरा एव [अपि ?] नोपपद्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह –

---

१ The portion in brackets is found in Mss., but is omitted by Poussin. The controversy here seems to be between स्वभावशून्यवादिन् and अशून्यवादिन्. २ The quotation seems to be made up of two lines of Āryā metre with a prose portion तथाहि स्थितं तत् स्वके स्वके भावे in between the lines.

असंप्राप्तस्य च प्राप्तिर्दुःखपर्यन्तकर्म च ।
सर्वक्लेशप्रहाणं च यद्यशून्यं न विद्यते ॥ ३९ ॥

यदि हि अशून्यं सस्वभावं सर्वमेतत् स्यात्, तदा यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्तमेव, इति असंप्राप्तस्य च फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् । तदा दुःखपर्यन्तकारणं च पूर्वं नाभूदिति सांप्रतमपि न स्यात् । सर्वेषां च क्लेशानां पूर्वं प्रहाणं नाभूदिति पश्चादपि प्रहाणं न स्यात् ॥ ३९ ॥

तदेवं यस्मात् सस्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते, अतः –

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।
दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥ ४० ॥

यो हि सर्वधर्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां स्वभावशून्यतां सम्यक् पश्यति, स चत्वारि आर्यसत्यानि पश्यति यथाभूतानि तत्त्वतः ।

यथोक्तमार्यमञ्जुश्रीपरिपृच्छायाम् – B 516

येन मञ्जुश्रीरनुत्पादः सर्वधर्माणां दृष्टः, तेन दुःखं परिज्ञातम् । येन नास्तिता सर्वधर्माणां दृष्टा, तस्य समुदयः प्रहीणः । येन अत्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टाः, तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येन मञ्जुश्रीरभावः सर्वधर्माणां दृष्टः, तेन मार्गो भावितः ॥ इति विस्तरः ॥

उक्तं च आर्यध्यायितमुष्टिसूत्रे –

अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतदवोचत् – चतुर्णां मञ्जुश्रीरार्यसत्यानां यथाभूतादर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्तचित्ताः सत्त्वा एवमिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति । एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् – देशयतु भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति ? भगवानाह – आत्मात्मीयोपलम्भतो मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति । तत कस्य हेतोः ? यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च समनुपश्यति, तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनोऽत्यन्तपरिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रजानानः आत्मानं परं च उपलभते, उपलभ्य अभिनिविशते, अभिनिविष्टः सन् रज्यते दुष्यते मुह्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्म अभिसंस्करोति कायेन वाचा मनसा । सः असत्समारोपेण विकल्पयति – अहं रक्तः, अहं दुष्टः, अहं मूढः इति । तस्य तथागतशासने प्रव्रजितस्य एवं भवति – अहं शीलवान्, अहं ब्रह्मचारी, संसारं समतिक्रामिष्यामि, अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि, अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स कल्पयति – इमे धर्माः कुशलाः, इमे धर्मा अकुशला इति, इमे धर्माः प्रहातव्याः, इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः, दुःखं परिज्ञातव्यम्, समुदयः प्रहातव्यः, निरोधः साक्षात्कर्तव्यः, मार्गो भावयितव्यः । स कल्पयति – अनित्याः सर्वसंस्काराः, आदीप्ताः सर्वसंस्काराः । यन्न्वहं सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयम् । तस्यैवमवेक्षमाणस्य उत्पद्यते निर्वित्सहगतो मनसिकारः अनिमित्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति – एषा सा दुःखपरिज्ञा, येयमेषां धर्माणां परिज्ञा । तस्यैवं भवति – यन्न्वहं समुदयं प्रजहेयम् । स सर्वधर्मेभ्य अर्तीयते जेह्रीयते वितरति विजुगुप्सते उत्त्रस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते । तस्यैवं B 517
भवति – इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया, इदं समुदयप्रहाणम्, यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽर्तीयना । तस्यैवं भवति – निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संजानाति । तस्यैवं

भवति – एषा सा निरोधसाक्षात्क्रिया । तस्यैवं भवति–यन्नूनमहं मार्गं भावयेयम् । स एको रहोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमथं प्रतिलभते । तस्य तेन निर्वित्सहगतेन मनसिकारेण शमथ उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं न प्रलीयते प्रतिवहति प्रत्युदावर्तते । तेभ्यश्चार्तीयते जेह्रीयते, अनभिनन्दनाच्चित्तं समुत्पद्यते । तस्यैवं भवति–मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यः, न मम भूयः उत्तरिं किंचित्करणीयम्, अर्हन्नस्मीत्यात्मानं संजानाति । स मरणकालसमये उत्पत्तिमात्मनो देवेषु[1] पश्यति । तस्य काङ्क्षा विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचिकित्सामापतितः कालगतो महानिरयेषु प्रपतति । तत्कस्य हेतोः ? यथापीदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा तथागते विचिकित्सां विमतिमुत्पादयति ॥

अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत्–कथं पुनर्भगवन् चत्वारि आर्यसत्यानि द्रष्टव्यानि ? भगवानाह–येन मञ्जुश्रीरनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टाः, तेन दुःखं परिज्ञातम् । येन असमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टाः, तस्य समुदयः प्रहीणः । येन अत्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टाः, तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येन अत्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टाः, तेन मार्गो भावितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वारि आर्यसत्यानि दृष्टानि, स न कल्पयति – इमे धर्माः कुशलाः, इमे धर्मा अकुशलाः, इमे धर्माः प्रहातव्याः, इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः, दुःखं परिज्ञातव्यम्, समुदयः प्रहातव्यः, निरोधः साक्षात्कर्तव्यः, मार्गो भावयितव्यः इति । तत् कस्य हेतोः ? तथाहि स तं धर्मं न समनुपश्यति नोपलभते यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जनास्त्वेतान् धर्मान् कल्पयन्तो रज्यन्ति च द्विष्यन्ति च मुह्यन्ति च । स न कंचिद्धर्ममाव्यूहति[2] निर्व्यूहति । तस्यैवमनाव्यूहतोऽ-
B 518 निर्व्यूहतस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अजातं सर्वत्रैधातुकं समनुपश्यति मायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुत्कोपमम् ॥ एवंस्वभावान् सर्वधर्मान् पश्यन् अनुनयप्रतिघापगतो भवति सर्वसत्त्वेषु । तत् कस्य हेतोः ? तथाहि स तान् धर्मान् नोपलभते यत्रानुनीयेत वा प्रतिहन्येत वा । स आकाशसमेन चित्तेन बुद्धमपि न समनुपश्यति, धर्ममपि न समनुपश्यति, संघमपि न समनुपश्यति । सर्वधर्मान् शून्यानिति समनुपश्यन् न क्वचिद्धर्मे विचिकित्सामुत्पादयति । अविचिकित्सन् निरुपादानो भवति । निरुपादानोऽनुपादाय परिनिर्वातीति विस्तरः ॥ ४० ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् ॥

---

१ T om. देवेषु. २ आव्यूहः = समारोपः; निर्व्यूहः = अपवादः. We also have आयूह and निर्यूह in the same sense.

निर्वाणपरीक्षा पञ्चविंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह – B 519

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ।। १ ।।

इह हि भगवता उषितब्रह्मचर्याणां तथागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधर्मप्रतिपत्तियुक्तानां पुद्गलानां द्विविधं निर्वाणमुपवर्णितं सोपधिशेषं निरुपधिशेषं च । तत्र निरवशेषस्य अविद्यारागादिकस्य क्लेशगणस्य प्रहाणात् सोपधिशेषं निर्वाणमिष्यते । तत्र उपधीयतेऽस्मिन्नात्मस्नेहः इति उपधिः । उपधिशब्देन आत्मप्रज्ञप्तिनिमित्ताः पञ्चोपादानस्कन्धा उच्यन्ते । शिष्यत इति शेषः, उपधिरेव शेषः उपधिशेषः, सह उपधिशेषेण वर्तते इति सोपधिशेषम् । किं तत्? निर्वाणम् । तच्च स्कन्धमात्रकमेव केवलं सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतस्कररहितमवशिष्यते निहताशेषचौरगणग्राममात्रावस्थानसाधर्म्येण । तत् सोपधिशेषं निर्वाणम् । यत्र तु निर्वाणे B 520 स्कन्धपञ्चकमपि नास्ति, तन्निरुपधिशेषं निर्वाणम् । निर्गतः उपधिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा । निहताशेषचौरगणस्य ग्राममात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । तदेव च अधिकृत्य उच्यते –

अभेदि[1] कायो निरोधि सञ्ञा
वेदना पि ति दहंसु सब्बा ।
वूपसमिंसु संखारा
विञ्ञाणमत्थमगमा ति ।।

[उदान – ८·९]

तथा –

असंलीनेन कायेन वेदनामभ्यवासयत् ।
प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ।। इति ।

[थेरगाथा – ९०६]

तदेवं निरुपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधाल्लभ्यते । एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं युज्यते यदि क्लेशानां स्कन्धानां च निरोधो भवति? यदा तु सर्वमिदं शून्यम्, नैव किंचिदुत्पद्यते नापि किंचिन्निरुध्यते, तदा कुतः क्लेशाः, कुतो वा स्कन्धाः, येषां निरोधे निर्वाणं स्यादिति? तस्माद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ।। १ ।।

अत्रोच्यते । ननु एवमपि सस्वभावाभ्युपगमे – B 521

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ।। २ ।।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

---

1 The Sanskrit text of this stanza is corrupt. I have given it in Pali as it is found in Udāna, viii. 9.

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावस्यानपायित्वात् कुतो निवृत्तिः, यतस्तन्निवृत्त्या निर्वाणं स्यादिति? तस्मात् स्वभाववादिनां नैव निर्वाणमुपपद्यते। न च शून्यतावादिनः स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं क्लेशनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति यतस्तेषामयं दोषः स्यादिति। अतः अनुपालम्भ एवायं शून्यवादिनाम् ॥ २ ॥

यदि खलु शून्यतावादिनः क्लेशानां स्कन्धानां वा निवृत्तिलक्षणं निर्वाणं नेच्छन्ति, किंलक्षणं तर्हि इच्छन्ति? उच्यते –

अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम् ।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ॥ ३ ॥

यद्धि नैव प्रहीयते रागादिवत्, नापि प्राप्यते श्रामण्यफलवत्, नाप्युच्छिद्यते स्कन्धादिवत्, यच्चापि न नित्यमशून्यवत्, तत् स्वभावतोऽनिरुद्धमनुत्पन्नं च सर्वप्रपञ्चोपशमलक्षणं निर्वाणमुक्तम्। तत् कुतस्तस्मिन्नित्थंविधे निष्प्रपञ्चे क्लेशकल्पना येषां क्लेशानां प्रहाणान्निर्वाणं भवेत्? कुतो वा
B 522 स्कन्धकल्पना तत्र, येषां स्कन्धानां निरोधात् तद्भवेत्? यावद्धि एताः कल्पनाः प्रवर्तन्ते, तावन्नास्ति निर्वाणाधिगमः, सर्वप्रपञ्चपरिक्षयादेव तदधिगमात् ॥

अथ स्यात्–यद्यपि निर्वाणे न सन्ति क्लेशाः, न चापि स्कन्धाः, तथापि निर्वाणादर्वाग् विद्यन्ते। ततस्तेषां परिक्षयान्निर्वाणं भविष्यतीति। उच्यते। त्यज्यतामयं ग्राहः, यस्मान्निर्वाणादर्वाक् स्वभावतो विद्यमानानां न पुनरभावः शक्यते कर्तुम्। तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणा त्याज्यैषा कल्पना। वक्ष्यति हि –

निवाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।
न तयोरन्तरं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ इति ।

(म० शा०–२५·२०)

तदेवं निर्वाणे न कस्यचित् प्रहाणं नापि कस्यचिन्निरोध इति विज्ञेयम्। ततश्च निरवशेषकल्पनाक्षयरूपमेव निर्वाणम्। उक्तं च भगवता–

निर्वृत्ति[१] धर्माण न अस्ति धर्मा
ये नेह अस्ती न ते जातु अस्ति ।
अस्तीति नास्तीति च कल्पनावता-
मेवं चरन्तान न दुःख शाम्यति ॥ इति ।

[समाधिराजसूत्र–९·२६]

अस्या गाथाया अयमर्थः– निर्वृतौ निरुपधिशेषे निर्वाणधातौ धर्माणां क्लेशकर्मजन्मलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथा अस्तंगमादस्तित्वं नास्ति, एवं च सर्ववादिनामभिमतम्। ये
B 523 तर्हि धर्मा इह निर्वृतौ न सन्ति, प्रदीपोदयादन्धकारोपलब्धरज्जुसर्पभयादिवत्, न ते जातु अस्ति, न ते धर्माः क्लेशकर्मजन्मादिलक्षणाः कस्मिंश्चित् काले संसारावस्थायामपि तत्त्वतो

१ The reading in समाधिराजसूत्र is निवृत्ति. Some Mss. read निवृत्ति. I have adopted the text as it is given by चन्द्रकीर्ति.

विद्यन्ते । न हि रज्जुः अन्धकारावस्थायां स्वरूपतः सर्पोऽस्ति, सद्भूतसर्पवत् अन्धकारेऽपि आलोकेऽपि कायचक्षुर्भ्यामग्रहणात् । कथं तर्हि संसारः इति चेत्, उच्यते । आत्मात्मीयासद्ग्रहग्रस्तानां बालपृथग्जनानामसत्स्वरूपा अपि भावाः सत्यतः प्रतिभासन्ते तैमिरिकाणामिव असत्केशमशकादय इवेति । आह–

अस्तीति नास्तीति च कल्पनावता-
मेवं चरन्तान न दुःख शाम्यति । इति ।

अस्तीति भावसद्भावकल्पनावतां जैमिनीयकाणादकापिलादीनां वैभाषिकपर्यन्तानाम् । नास्तीति च कल्पनावतां नास्तिकानामपायगतिनिष्ठानाम् । तदन्येषां च अतीतानागतसंस्थानां विज्ञप्तिविप्रयुक्तसंस्काराणां नास्तिवादिनां तदन्यदस्तिवादिनाम्, परिकल्पितस्वभावस्य नास्तिवादिनाम्, परतन्त्रपरिनिष्पन्नस्वभावयोरस्तिवादिनाम्, एवमस्तिनास्तिवादिनामेवं चरतां न दुःखं संसारः शाम्यतीति । तथा–

यथ शङ्कितेन विषसंज्ञ अभ्युपेति B 524
नो चापि कोष्ठ गन्तु आविष्ट पपद्यते ।
एवमेव बालुऽपगतो........
........जायि म्रियते सदा अभूतो ॥ इति ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदेवं न कस्यचिन्निर्वाणे प्रहाणं नापि कस्यचिन्निरोध इति विज्ञेयम् । ततश्च सर्वकल्पनाक्षयरूपमेव निर्वाणम् । यथोक्तमार्यरत्नावल्याम्–[1]

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।
भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥

इति ॥ ३ ॥

ये तु सर्वकल्पनोपशमरूपं निर्वाणमप्रतिपद्यमानाः भावाभावतदुभयानुभयरूपं निर्वाणं परिकल्पयन्ति, तान् प्रति उच्यते –

भावस्तावन्न निर्वाणं जरामरणलक्षणम् ।
प्रसज्येतास्ति भावो हि न जरामरणं विना ॥ ४ ॥

तत्रैके भावतो निर्वाणमभिनिविष्टा एवमाचक्षते – इह क्लेशकर्मजन्मसंतानप्रवृत्तिनियत- B 525
रोधभूतो जलप्रवाहरोधभूतसेतुस्थानीयो निरोधात्मकः पदार्थः, तन्निर्वाणम् । न च अविद्यमानस्वभावो धर्मः एवं कार्यकारी दृश्यते । ननु च योऽस्या नन्दीरागसहगतायास्तृष्णायाः क्षयो विरागो निरोधो निर्वाणमित्युक्तम्, न च क्षयमात्रं भावो भवितुमर्हति । तथा –

प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ।

---

१. This work is attributed to नागार्जुन in नामसंगीतिटीका where this very stanza is quoted,

इत्युक्तम् । न च प्रद्योतस्य निवृत्तिर्भाव इत्युपपद्यते । उच्यते । नैतदेवं विज्ञेयं तृष्णायाः क्षयः तृष्णाक्षयः इति । किं तर्हि तृष्णायाः क्षयोऽस्मिन्निति निर्वाणाख्ये धर्मे सति भवति, स तृष्णाक्षय इति वक्तव्यम्[1]। प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रम् । तत्रापि यस्मिन् सति चेतसो विमोक्षो भवतीति वेदितव्यमिति ॥

एवं भावे निर्वाण व्यवस्थापिते आचार्यो निरूपयति–भावस्तावन्न निर्वाणम् । किं कारणम् ? यस्माज्जरामरणलक्षणं प्रसज्येत, भावस्य जरामरणलक्षणाव्यभिचारित्वात् । ततश्च निर्वाणमेव तन्न स्यात्, जरामरणलक्षणत्वाद्विज्ञानवत्, इत्यभिप्रायः ॥

तामेव च जरामरणलक्षणव्यभिचारितां स्पष्टयन्नाह– अस्ति भावो हि न जरामरणं विनेति । यो हि जरामरणरहितः, स भाव एव न संभवति, खपुष्पवत्, जरामरणरहितत्वात् ॥ ४ ॥

किं चान्यत्–

B 526 **भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।**
नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन ॥ ५ ॥

यदि निर्वाणं भावः स्यात्, तदा तन्निर्वाणं संस्कृतं भवेत्, विज्ञानादिवत् भावत्वात् । यस्तु असंस्कृतः, नासौ भावः, तद्यथा खरविषाणवदिति व्यतिरेकमुपदर्शयन्नाह –

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन ।

क्वचनेत्यधिकरणे देशे काले सिद्धान्ते वा । कश्चनेत्याधेये । आध्यात्मिको बाह्यात्मिको वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

किं चान्यत् —

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।
निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद् भावो हि विद्यते ॥ ६ ॥

यदि भवन्मतेन निर्वाणं भावः स्यात्, तदुपादाय भवेत्, स्वकारणसामग्रीमाश्रित्य भवेदित्यर्थः । न चैवमुपादाय निर्वाणमिष्यते, किं तर्हि अनुपादाय । तद्यदि भावो निर्वाणमनुपादाय, तत् कथं निर्वाणं स्यात् ? नैव अनुपादाय स्यात्, भावत्वात्, विज्ञानादिवत् । व्यतिरेककारणमाह – नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते इति ॥ ६ ॥

B 527 अत्राह – यदि भावो हि न निर्वाणम्, यथोदितदोषप्रसङ्गात्, किं तर्हि अभाव एव निर्वाणम्, क्लेशजन्मनिवृत्तिमात्रत्वादिति ? उच्यते । एतदप्ययुक्तम्, यस्मात्–

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।
निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥ ७ ॥

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते, यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते, तदा किमभावो भविष्यति निर्वाणम् ? अभावोऽपि न भविष्यतीत्यर्थः । क्लेशजन्मनोरभावो निर्वाणमिति चेत्, एवं तर्हि

---

१ T वेदितव्यम् for वक्तव्यम्.

क्लेशजन्मनोरनित्यता निर्वाणमिति स्यात् । अनित्यतैव हि क्लेशजन्मनोरभावो नान्यत्, इत्यतः अनित्यतैव निर्वाणं स्यात् । न चैतदिष्टम्, अयत्नेनैव मोक्षप्रसङ्गादित्युक्तमेवैतत् ॥ ७ ॥

किं चान्यत्–

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।
निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विद्यते ॥ ८ ॥

तत्र अभावः अनित्यता वा भावमुपादाय प्रज्ञप्यते, खरविषाणादीनामनित्यतानुपलम्भात् । लक्षणमाश्रित्य लक्ष्यं प्रज्ञप्यते, लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणम् । अतः परस्परापेक्षिक्यां लक्ष्यलक्षण- B 528
प्रवृत्तौ कुतो लक्ष्यं भावमपेक्ष्य अनित्यता भविष्यति ? तस्मादभावोऽप्युपादाय प्रज्ञप्यते । ततो यदि अभावश्च निर्वाणम्, तत् कथमनुपादाय निर्वाणं भवेत् ? उपादायैव तद्भवेत्, अभावत्वाद्विनाशवत् । एतदेव स्पष्टयन्नाह– न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विद्यते इति ॥

यदि तर्हि अभावः अनुपादाय नास्ति, किमिदानीमुपादाय वन्ध्यापुत्रादयोऽभावा भविष्यन्ति ? केनैतदुक्तं वन्ध्यापुत्रादयोऽभावा इति ? उक्तं हि पूर्वम्–

भावस्य चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।
भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

[म० शा० – १५.५]

तस्मान्न वन्ध्यापुत्रादीनामभावत्वम् । यच्चाप्युच्यते–

आकाशं शशशृङ्गं च वन्ध्यायाः पुत्र एव च ।
असन्तश्चाभिलप्यन्ते[1] तथा भावेषु कल्पना ॥ इति,

[लङ्कावतारसूत्र – २.१६६, १०.४५३]

तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रम्, न अभावकल्पना, भावत्वासिद्धेरेवेति विज्ञेयम् । वन्ध्यापुत्र इति शब्दमात्रमेवैतत्, न अस्य अर्थः उपलभ्यते, यस्यार्थस्य भावत्वमभावत्वं वा स्यादिति । कुतः अनुपलभ्यमानस्वभावस्य भावाभावकल्पना योक्ष्यते ? तस्मात् न वन्ध्यापुत्रोऽभाव इति विज्ञेयम् । ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विद्यते इति ॥ ८ ॥

अत्राह – यदि भावो निर्वाणं न भवति, अभावोऽपि, किं तर्हि निर्वाणमिति ? उच्यते । इह हि भगवद्भिस्तथागतैः–

य आजवंजवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा । B 529
सोऽप्रतीत्यानुपादाय निर्वाणमुपदिश्यते ॥ ९ ॥

तत्र आजवंजवीभावः आगमनगमनभावजन्ममरणपरंपरेत्यर्थः । स चायमाजवंजवीभावः कदाचिद्धेतुप्रत्ययसामग्रीमाश्रित्य अस्तीति प्रज्ञप्यते दीर्घह्रस्ववत् । कदाचिदुत्पद्यत इति प्रज्ञप्यते प्रदीपप्रभावद् बीजाङ्कुरवत् । सर्वथा यद्ययमुपादाय प्रज्ञप्यते, यदि वा प्रतीत्य जायत इति व्यवस्थाप्यते, सर्वथास्य जन्ममरणपरंपराप्रबन्धस्य अप्रतीत्य वा अनुपादाय वा अप्रवृत्तिस्तन्निर्वाण-

---

१ असन्तो ह्यभिलप्यन्ते at 2.166, but as above at 10.453.

मिति व्यवस्थाप्यते। न च अप्रवृत्तिमात्रं भावोऽभावो वेति परिकल्पितु पार्यत इति। एवं न भावो नाभावो निर्वाणम् ॥

अथवा। येषां संस्काराः संसरन्तीति पक्षः, तेषां प्रतीत्य प्रतीत्य य उत्पादश्च विनाशश्च, सोऽप्रतीत्याप्रवर्तमानो निर्वाणमिति कथ्यते। येषां तु पुद्गलः संसरति, तेषां तस्य नित्यानित्यत्वेना-
B 530 वाच्यस्य तत्तदुपादानमाश्रित्य य आजवंजवीभावः स उपादाय प्रवर्तते, स एवोपादायोपादाय प्रवर्तयमानः सन्निदानीमनुपादायाप्रवर्तयमानो निर्वाणमिति व्यपदिश्यते। न च संस्काराणां पुद्गलस्य वा अप्रवृत्तिमात्रकं भावोऽभावो वेति शक्यं परिकल्पयितुम्। इत्यतोऽपि न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥ ९ ॥

किं चान्यत्—

प्रहाणं चाब्रवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च।
तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥ १० ॥

तत्र सूत्र उक्तम्—ये केचिद्भिक्षवो भवेन भवस्य निःसरणं पर्येषन्ते विभवेन वा, अपरिज्ञानं [तं ?] तत्तेषामिति[1]। उभयं ह्येतत् परित्याज्यं भवे तृष्णा विभवे तृष्णा च। न चैतन्निर्वाणं प्रहातव्यमुक्तं भगवता, किं तर्हि अप्रहातव्यम्। तद्यदि निर्वाणं भावरूपं स्यादभावरूपं वा, तदपि प्रहातव्यं भवेत्। न च प्रहातव्यम्।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

येषामपि क्लेशजन्मनोस्तत्राभावादभावरूपं निर्वाणं स्वयं च भावरूपत्वाद्भावरूपमित्युभयरूपम्, तेषामुभयरूपमिति निर्वाणं नोपपद्यते, इति प्रतिपादयन्नाह—

B 531
भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि।
भवेदभावो भावश्च मोक्षस्तच्च न युज्यते ॥ ११ ॥

यदि भावाभावोभयरूपं निर्वाणं स्यात्, तदा भावश्च अभावश्च मोक्ष इति स्यात्। ततश्च यः संस्काराणामात्मलाभः तस्य च विगमः, स एव मोक्षः स्यात्। न च संस्कारा एव मोक्ष इति युज्यते। अत एवाह—तच्च न युज्यते इति ॥ ११ ॥

किं चान्यत्—

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि।
नानुपादाय निर्वाणमुपादायोभयं हि तत् ॥ १२ ॥

यदि भावाभावरूपं निर्वाणं स्यात्, तदा हेतुप्रत्ययसामग्रीमुपादाय आश्रित्य भवेत्, न अनुपादाय। किं कारणम्? यस्मादुपादायोभयं हि तत्। भावमुपादाय अभावः, अभावं चोपादाय भावः, इति कृत्वा उभयमेतद् भावं च अभावं च उपादायैव भवति, न अनुपादाय। एवं निर्वाणं भवेद् भावाभावरूपम्। न चैतदेवम्, इति न युक्तमेतत् ॥ १२ ॥

---

१ The Pali text corresponding to it is उदान, iii. 10.

किं चान्यत् –

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।
असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतौ ॥ १३ ॥

भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसंभूतत्वात् संस्कृतः । अभावोऽपि [भावं] प्रतीत्य B 532
संभूतत्वात्, जातिप्रत्ययजरामरणवचनाच्च संस्कृतः। तद्यदि भावाभावस्वभावं निर्वाणं स्यात्, तदा न असंस्कृतम्, [किं तु] संस्कृतमेव । यस्मान्न च संस्कृतमिष्यते, तस्मान्न भावाभावस्वरूपं निर्वाणं युज्यते ॥ १३ ॥

अथापि स्यात् – नैव हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपम्, किं तर्हि निर्वाणे भावाभावाविति। एवमपि न युक्तम्। कुतः ? यस्मात् –

भवेदभावो भावश्च निर्वाणे उभयं कथम् ।
[त[1]योरेकत्र नास्तित्वमालोकतमसोर्यथा] ॥ १४ ॥

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोरेकत्र निर्वाणे नास्ति संभव इति, अतः,

भवेदभावो भावश्च निर्वाणे उभयं कथम्।

नैव भवेदित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते, तथा प्रतिपादयन्नाह –

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति याञ्जना ।
अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति ॥ १५ ॥

यदि हि भावो नाम कश्चित् स्यात्, तदा तत्प्रतिषेधेन नैव भावो निर्वाणमित्येषा B 533
कल्पना, यदि कश्चिदभावः स्यात्, तदा तत्प्रतिषेधेन नैवाभावो निर्वाणं स्यात्। यदा च भावाभावावेव न स्तः, तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति । तस्मान्नैव भावो नैवाभावो निर्वाणमिति या कल्पना, सापि नोपपद्यत एव। इति न युक्तमेतत् ॥ १५ ॥

किं चान्यत् –

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि विद्यते ।
नैवाभावो नैव भाव इति केन तदज्यते ॥ १६ ॥

यदि एतन्निर्वाणं नैवाभावरूपं नैव भावरूपमस्तीति कल्प्यते, केन तदानीं तदित्थंविधं नोभयरूपं निर्वाणमस्तीति अज्यते गृह्यते प्रकाशते वा ? किं तत्र निर्वाणे कश्चिदेवंविधः प्रतिपत्तास्ति, अथ नास्ति ? यदि अस्ति, एवं सति निर्वाणेऽपि तदात्मा स्यात् । न चेष्टम्, निरुपादानस्यात्मनोऽस्तित्वाभावात् । अथ नास्ति, केनैतदित्थंविधं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते ? संसारावस्थितः परिच्छिनत्तीति चेत्, यदि संसारावस्थितः परिच्छिनत्ति, स किं विज्ञानेन परिच्छिनत्ति, उत ज्ञानेन ? यदि विज्ञानेनेति परिकल्प्यते, तन्न युज्यते । किं कारणम् ?

---

१. This line of the Kārikā is missing in Mss. as also in the Tibetan translation, but is given in the translation of the text of Kārikās found in Mdo, XVII and is also cited in the *Madhyamakāvatāra* by Candrakīrti. Poussin reads न तयोरेकत्रास्तित्वम्.

यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानम्, न च निर्वाणे किंचिन्निमित्तमस्ति, तस्मान्न तत्तावद्विज्ञानेनालम्ब्यते। ज्ञानेनापि न ज्ञायते। किं कारणम्? यस्माद् ज्ञानेन हि शून्यतालम्बनेन भवितव्यम्, तच्च अनुत्पादरूपमेवेति, कथं तेनाविद्यमानस्वरूपेण नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति गृह्यते,
B 534 सर्वप्रपञ्चातीतरूपत्वाद् ज्ञानस्येति। तस्मान्न केनचिन्निर्वाणं नैवाभावो नैव भाव इत्यज्यते। अनज्यमानमप्रकाश्यमानमगृह्यमाणं तदेवमस्तीति न युज्यते ॥ १६ ॥

सर्वथा यथा च निर्वाणे एताश्चतस्रः कल्पना न संभवन्ति, एवं निर्वाणाधिगन्तर्यपि तथागते एताः कल्पना नैव संभवन्तीति प्रतिपादयन्नाह –

परं निरोधाद्भगवान् भवतीत्येव नोह्यते।
न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोह्यते ॥ १७ ॥

उक्तं हि पूर्वम् –

[१]घनग्राहगृहीतस्तु येनास्तीति तथागतः।
नास्तीति वा कल्पयन् स निर्वृतस्य विकल्पयेत् ॥

[म॰ शा॰ – २२·१३]

एवं तावत् परं निरोधाद्भवति तथागतो न भवति चेति नोह्यते। एतद्द्वयस्याभावादुभयमित्यपि नोह्यते। उभयस्याभावादेव नोभयमिति नोह्यते न गृह्यते ॥ १७ ॥

न च केवलं परं निरोधाच्चतुर्भिः प्रकारैर्भगवान्नोह्यते, अपि च –

तिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोह्यते।
B 535 **न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोह्यते ॥ १८ ॥**

यथा नाज्यं न चोह्यं तथा तथागतपरीक्षायां प्रतिपादितम् ॥ १८ ॥

अत एव –

न संसारस्य निर्वाणात्किंचिदस्ति विशेषणम्।
न निर्वाणस्य संसारात्किंचिदस्ति विशेषणम् ॥ १९ ॥

यस्मात्तिष्ठन्नपि भगवान् भवतीत्येवमादिना नोह्यते, परिनिर्वृतोऽपि नोह्यते भवतीत्येवमादिना, अत एव संसारनिर्वाणयोः परस्परतो नास्ति कश्चिद्विशेषः, विचार्यमाणयोस्तुल्यरूपत्वात्। यच्चापीदमुक्तं भगवता – अनवराग्रो हि भिक्षवो जातिजरामरणसंसार इति, तदपि अत एवोपपन्नम्, संसारनिर्वाणयोर्विशेषस्याभावात् ॥ १९ ॥

---

१ Although the contents of this kārikā are identical with that given in xxii. 13, the wording of the original as well as of the Tibetan Translation differs. There the Sk. version runs :—

येन ग्राहो गृहीतस्तु घनोऽस्तीति तथागतः।
नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥

तथाहि –

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।
न तयोरन्तरं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ २० ॥

न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनाविशिष्टत्वात् पूर्वापरकोटिकल्पना न संभवति, या अप्येताः–

परं निरोधादन्ताद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टयः । B 536
निर्वाणमपरान्तं च पूर्वान्तं च समाश्रिताः ॥ २१ ॥

ता अपि अत एव नोपपद्यन्ते, संसारनिर्वाणयोरुभयोरपि प्रकृतिशान्तत्वेनैकरसत्वात् ॥

तत्र परं निरोधादित्यनेनोपलक्षणेन चतस्रो दृष्टयः परिगृह्यन्ते । तद्यथा - भवति तथागतः परं मरणात्, न भवति तथागतः परं मरणात, भवति च न भवति च तथागतः परं मरणात्, नैव भवति न न भवति तथागतः परं मरणादिति । एताश्चतस्रो दृष्टयो निर्वाणपरामर्शेन प्रवृत्ताः ॥

अन्ताद्या अपि दृष्टयः । तद्यथा – अन्तवान् लोकः, अनन्तवांश्च, अन्तवांश्चानन्तवांश्च, नैवान्तवान् नानन्तवान् लोकः इति । एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरान्तं समाश्रित्य प्रवृत्ताः । तत्र आत्मनो लोकस्य वा अनागतमुत्पादमपश्यन् अन्तवान् लोक इत्येवं कल्पयन् अपरान्तमालम्ब्य प्रवर्तते । एवमनागतमुत्पादं पश्यन् अनन्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्यंश्च अपश्यंश्च उभयथा प्रतिपद्यते । द्वयप्रतिषेधेन नैवान्तवान् नानन्तवानिति प्रतिपद्यते । शाश्वतो लोकः, अशाश्वतो लोकः, शाश्वतश्चाशाश्वतश्च, नैवशाश्वतो नैवाशाश्वतो लोकः, इत्येताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रित्य प्रवर्तन्ते । तत्र आत्मनो लोकस्य वा अतीतमुत्पादं पश्यन् शाश्वतो लोक इति प्रतिपद्यते, अपश्यन्नशाश्वत इति प्रतिपद्यते, पश्यंश्च अपश्यंश्च शाश्वतश्चाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते, नैव पश्यन्नैवा-
पश्यन् नैवशाश्वतो नाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते पूर्वान्तमाश्रित्य । ताश्चैता दृष्टयः कथं युज्यन्ते ? B 537
यदि कस्यचित्पदार्थस्य कश्चित् स्वभावो भवेत्, तस्य भावाभावकल्पनात् स्युरेता दृष्टयः । यदा तु संसारनिर्वाणयोरविशेषः प्रतिपादितः, तदा –

शून्येषु सर्वधर्मेषु किमनन्तं किमन्तवत् ।
किमनन्तमन्तवच्च नानन्तं नान्तवच्च किम् ॥ २२ ॥
किं तदेव किमन्यत्किं[1] शाश्वतं किमशाश्वतम् ।
अशाश्वतं शाश्वतं च किं वा नोभयमप्यतः ॥ २३ ॥

चतुर्दशाप्येतानि अव्याकृतवस्तूनि असति भावस्वरूपे नैव युज्यन्ते । यस्तु भावस्वरूपमध्यारोप्य तद्विगमाविगमतः एता दृष्टीरुत्पाद्य अभिनिविशते, तस्यायमभिनिवेशो निर्वाणपुरगामिनं पन्थानं निरुणद्धि, सांसारिकेषु च दुःखेषु नियोजयतीति विज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अत्राह – यदि एवं भवता निर्वाणमपि प्रतिषिद्धम्, ननु च य एष भगवता अनन्तचरितसत्त्वराश्यनुवर्तकेन विदिताविपरीतसकलजगदा[2]शयस्वभावेन महाकरुणापरतन्त्रेण प्रियै[3]कपुत्रकप्रेमानुगताशेषत्रिभुवनजनेन चरितप्रतिपक्षानुरूपो धर्मो देशितो लोकस्य निर्वाणाधिगमार्थम्,

१ Candrakīrti does not explain the last two avyākṛtas, viz, किं तदेव किमन्यत्किम्.
२ T om. आशय. ३ T om. प्रियैक...जनेन.

B 538 स एवं सति व्यर्थ एव जायते । उच्यते – यदि कश्चिद्धर्मो नाम स्वभावरूपतः स्यात्, केचिच्च सत्त्वास्तस्य धर्मस्य श्रोतारः स्युः, कश्चिद्वा देशिता बुद्धो भगवान्नाम भावस्वभावः स्यात, स्यादेतदेवम् । यदा तु –

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।
न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ २४ ॥

तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः ? इह हि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां य उपशमोऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणम् । स एव चोपशमः प्रकृत्यैवोपशान्तत्वाच्छिवः । वाचामप्रवृत्तेर्वा प्रपञ्चोपशमश्चित्तस्याप्रवृत्तेः शिवः । क्लेशानामप्रवृत्त्या वा जन्मनोऽप्रवृत्त्या शिवः । क्लेशप्रहाणेन वा प्रपञ्चोपशमो निरवशेषवासनाप्रहाणे शिवः । ज्ञेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या शिवः । यदा चैवं बुद्धा भगवन्तः सर्वप्रपञ्चोपशान्तरूपे निर्वाणे शिवेऽस्थानयोगेन नभसीव हंसराजाः स्थिताः स्वपुण्यज्ञानसंभारपक्षपातवाते वातगगने वा गगनस्याकिंचनत्वात, तदा सर्वनिमित्तानुपलम्भान्न
B 539 क्वचिद्देवेषु वा मनुष्येषु वा न कस्यचिद्देवस्य वा मनुष्यस्य वा न कश्चिद्धर्मः सांक्लेशिको वा वैयवदानिको वा देशित इति विज्ञेयम् । यथोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे – "यां च रात्रिं शान्तमते तथागतोऽनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धः, यां च रात्रिमनुपादाय परिनिर्वास्यति, अत्रान्तरे तथागतेनैकमप्यक्षरं नोदाहृतं न व्याहृतं नापि प्रव्याहरति नापि प्रव्याहरिष्यति । अथ च यथाधिमुक्ताः सर्वसत्त्वा नानाधात्वाशयास्तां तां विविधां तथागतवाचं निश्चरन्तीं संजानन्ति । तेषामेवं पृथक् पृथग्भवति – अयं भगवानस्मभ्यमिमं धर्मं देशयति, वयं च तथागतस्य धर्मदेशनां शृणुमः । तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति । सर्वकल्पविकल्पजालवासनाप्रपञ्चविगतो हि शान्तमते तथागतः" । इति विस्तरः ॥

तथा –

अवाचऽनक्षराः सर्वशून्याः शान्तादिनिर्मलाः ।
य एवं जानति धर्मान् कुमारो बुद्ध सोच्यते ॥

यदि तर्ह्येवं न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः, तत्कथमिमे एते विचित्राः प्रवचनव्यवहाराः प्रज्ञायन्ते ? उच्यते । अविद्यानिद्रानुगतानां देहिनां स्वप्नायमानानामिव स्वविकल्पाभ्युदय एषः– अयं भगवान् सकलत्रिभुवनसुरासुरनरनाथः इमं धर्ममस्मभ्यं देशयतीति । यथोक्तं भगवता––

B 540 तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः
कुशलस्य धर्मस्य अनास्रवस्य ।
नैवात्र तथता न तथागतोऽस्ति
बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ।

एतच्च तथागतवाग्गुह्यपरिवर्ते विस्तरेण व्याख्यातम् । ततश्च निर्वाणार्थं धर्मदेशनाया अभावात् कुतो धर्मदेशनायाः सद्भावेन निर्वाणस्यास्तित्वं भविष्यति ? तस्मान्निर्वाणमपि नास्तीति सिद्धम् । उक्तं च भगवता –

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम् ।
आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः ॥ इति ।

तथा–न तेषां भगवन् संसारसमतिक्रमो ये निर्वाणं भावतः पर्येषन्ते । तत्कस्य हेतोः ? निर्वाणमिति भगवन् यः प्रशमः सर्वनिमित्तानामुपरतिः सर्वेञ्जितसमिञ्जितानाम् । तदिमे भगवन् मोहपुरुषा ये स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्य तीर्थिकदृष्टौ निपतिता निर्वाणं भावतः पर्येषन्ते B 541
तद्यथा तिलेभ्यस्तैलं क्षीरात्सर्पिः । अत्यन्तपरिनिर्वृतेषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये निर्वाणं मार्गन्ति तानहमाभिमानिकान्[1] तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् योगाचारः सम्यक् प्रतिपन्नः कस्यचिद्धर्मस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति, नापि कस्यचिद्धर्मस्य प्राप्तिमिच्छति नाभिसमयमिति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
निर्वाणपरीक्षा नाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणम् ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ T om. आभिमानिकान्.

द्वादशाङ्गपरीक्षा षड्विंशतितमं प्रकरणम् ।

B 542 अत्राह – यदुक्तम् –

य: प्रतीत्यसमुत्पाद: शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ।। इति,

[म० शा० – २४·१८]

क: पुनरसौ प्रतीत्यसमुत्पाद:, य: शून्यतेत्युच्यते ?

अथवा । यदेतदुक्तम् –

य: प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।
दु:खं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ।। इति,

[म० शा० – २४·४०]

तत्कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद: इति ? अतस्तदङ्गप्रभेदविवक्षयेदमुच्यते –

पुनर्भवाय संस्कारानविद्यानिवृतस्त्रिधा ।
अभिसंस्कुरुते यांस्तैर्गतिं गच्छति कर्मभि: ।। १ ।।

तत्र अविद्या अज्ञानं तमो यथाभूतार्थप्रच्छादकं स्तिमितता[1] । अविद्यया निवृत: छादित:
B 543 पुद्गल: पुनर्भवाय पुनर्भवार्थं पुनर्भवोत्पत्त्यर्थमभिसंस्करोति उत्पादयति यान् कुशलादिचेतनाविशेषांस्ते[2] पुनर्भवाभिसंस्कारात् संस्कारा: । ते च त्रिविधा: – कुशला अकुशला आनेञ्ज्याश्च, यदि वा–कायिका वाचिका मानसाश्चेति । तांस्त्रिविधान् कर्मलक्षणान् संस्कारानविद्यानिवृत: पुद्गल: करोति । तैश्च संस्कारैरभिसंस्कृतै: कर्मभि: कर्मसंज्ञितै: तद्धेतुकां गतिं गच्छति ।। १ ।।

ततोऽस्य –

विज्ञानं संनिविशते संस्कारप्रत्ययं गतौ ।

कृतोपचितसंस्कारस्यास्य पुद्गलस्य संस्कारानुरूपायां गतौ देवादिकायां संस्कारहेतुकं विज्ञानं संनिविशते प्रविशति उपपद्यते संसारानर्थबीजभूतम्[3] । तत उत्तरकालम् –

संनिविष्टेऽथ विज्ञाने नामरूपं निषिच्यते ।। २ ।।

B 544 तत्र कर्मक्लेशाविद्धं तस्मिंस्तस्मिन्नुपपत्त्यायतने नामयतीति नाम, संज्ञावशेन वा अर्थेषु नामयतीति नाम ।

चत्वारोऽरूपिण: स्कन्धा नामेति व्यपदिश्यते ।

रूप्यत इति रूपम् । बाध्यत इत्यर्थ: । इदं च रूपं पूर्वकं च नाम, उभयमेतदभिसंक्षिप्य नामरूपमिति व्यवस्थाप्यते । तत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन स्वाध्यायदीपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा[4] मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु निरुध्यमानेषु एकस्मिन्नेव क्षणे तुलादण्डनामोन्नामन्यायेनैव औपपत्त्यांशिका:

---

१ T om. स्तिमितता, but has तया अविद्यया निवृत्त:. २ Mss. कुशलाकुशलानेञ्ज्यादिचेतनाविशेषास्ते for कुशलादिचेतनाविशेषांस्ते. ३ Mss. संस्कारा॰ for संसारा॰. ४. T om. स्वाध्याय ... वा.

स्कन्धा यथाकर्माक्षेपत उपजायन्ते । ऐवं च विम्बिप्रतिविम्बमुद्राप्रतिमुद्रान्यायेन प्रतीत्यसमुत्पादः B 545
सिध्यति ! तुलादण्डनामोन्नामन्यायेन तु यद्विज्ञानं संनिविशते इत्युक्तम्, तद् बाललोकबोधानुरोधेन, समानकाल एव भवप्रतिसंधिरिति ।

तथा समानेन समानकालं
　　लोकस्य दुःखं च सुखोदयं च ।
हर्तुं च कर्तुं च सदास्तु शक्ति-
　　स्तमः प्रकाशं च यथैव भानोः ॥ इति ।

[मध्यमकावतार – ६·१८]

न तु पुनः प्रतीत्यसमुत्पादस्वरूपविचक्षणानामेवं वक्तुं युज्यते साहचर्यादित्वमेकक्षणे तुलादण्डनामोन्नामदृष्टान्तेनेति ।

जन्मोन्मुखं न सदिदं यदि जायमानं
　　नाशोन्मुखं सदपि नाम निरुध्यमानम् ।
इष्टं तदा कथमिदं तुल्या समानं
　　कर्त्रा विना जनिरियं न च युक्तरूपा ॥

[मध्यमकावतार –६·१९]

इत्यादिवचनात् । यथा बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन क्षणिकत्वं नेष्यते भवद्भिः, तथा अन्यस्यापि भावस्य उत्पादसमनन्तरध्वंसिनः क्षणिकत्वं न युक्तम् । यतः जातिजरास्थित्यनि-
त्यताख्यानि चत्वारि संस्कृतलक्षणानि उत्पद्यमानस्य भावस्य बाह्यस्य आध्यात्मिकस्य वा B 546
एकस्मिन्नेव क्षणे भवन्तीत्यभिधर्मपाठः । तत्र जातिजरयोः परस्परविरोधात् स्थित्यनित्यतयोश्च एकस्मिन्नेव भावे न युगपत्संभव इष्यते सद्भिः ।

क्षणिके सर्वथाभावात्कुतः काचित्पुराणता ।
स्थैर्यादक्षणिके चापि कुतः काचित्पुराणता ॥

यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैवमादिमध्यं च कल्प्यताम् ।
अन्तकत्वात्क्षणस्यैवं न लोकस्य क्षणस्थितिः ॥

आदिमध्यावसानानि चिन्त्यानि क्षणवत्पुनः ।
आदिमध्यावसानत्वं न स्वतः परतोऽपि वा ॥

इति मध्यमकसिद्धान्तपाठात् क्षणिकपदार्थासिद्धेरसिद्धिरवसेया । न च जातिमरणयोः B 547
परस्परभिन्नलक्षणयोः एकस्मिन् क्षणे संभवो भवेत्, संशयनिश्चयज्ञानयोरालोकान्धकारयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोर्मरणभवोपपत्तिभवयोर्भिन्नलक्षणयोरित्यादिवत् । परस्परनिरपेक्षयोरेव स्वहेतुप्रत्ययसिद्धयोः सहभावो युज्यते सव्येतरगोविषाणयोर्युवतिस्तनयोर्नरकर्णयोरित्यादिवत्, न तु पुनः कदाचिदपि परस्परविरुद्धयोर्विनाशोत्पादयोः । यथोक्तं रागरक्तपरीक्षायाम्—

१. T om. from एवं च down to बिम्बप्रतिबिम्बादिन्यायेन on page ... below

सहैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता रागरक्तयोः ।
भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परम् ॥
नैकत्वे सहभावोऽस्ति न तेनैव हि तत्सह ।
पृथक्त्वे सहभावोऽथ कुत एव भविष्यति ॥
एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सह नासह ।
रागवत्सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सह नासह ॥

[म० शा० – ६.३,४,१०]

इति प्रतिषेधात् कुतः समानकालता भावानां मरणभवोपपत्तिभवयोरिति ? अतः सहभावो विनेयजनबोधानुरोधप्रवृत्त एवेति लक्ष्यते। तेन नैकस्मिन्नेव क्षणे नामोन्नामौ तुलायाः संभवतः नामोन्नामयोः कालभेदात्। बलवत्पुरुषाच्छटामात्रेण पञ्चषष्टिः क्षणा अतिक्रामन्तीति पाठात्, उत्पलपत्रशतसहस्रवेधवत् सूच्यग्रेणेति। तथापि अत्र उत्पलपत्रशतसहस्रवेधः सूच्यग्रेण क्रमशो वेधोऽवसेयः क्षणानामतिसूक्ष्मत्वात्। एकक्षणेन श्लोकाक्षरपदोदाहरणवत् ॥

B 548 किं च –

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।
अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥
यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।

[म० शा० – १·१ – २]

इति पाठादुत्पादनिरोधयोरसंभव एव प्रतिपादितः शास्त्रे मध्यमके। आगमसूत्रेषु–

अविनाशमनुत्पन्नं धर्मधातुसमं जगत् ।
सत्त्वधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना ॥
त्रीषु अध्वसु सत्वानां प्रकृतिं नोपलम्भति ।
सत्त्वधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना ॥ इत्यादि ।

तथा –

B 549 फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।
मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ।
मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥
एवं धर्मान् वीक्षमाणो भिक्षुरारब्धवीर्यवान् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रजानन् प्रतिस्मृतः ।
प्रतिविध्येत्पदं शान्तं संस्कारोपशमं शिवम् ॥ इति ।

एताश्च गाथाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पठ्यन्ते। अतः फेनपिण्डादीनां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नानां सारवस्तुविगतानां कुतः क्षणिकाक्षणिकचिन्तेति ? महायानसूत्रेषु च –

सुपिनोपमा भवगती सकला
न हि कश्चि जायति न चो म्रियते ।

न च कर्म नश्यति कदाचि कृतं
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥
न च शाश्वतं न च उच्छेद पुनो B 550
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः ।
न च सोऽपि कृत्व पुनरास्पृशती
न च अन्यु कृत्व पुन वेदयते ॥
[समाधिराजसूत्र–२९·१३–१६]

यथा कुमारी सुपिनान्तरस्मिं
स्वपुत्र जातं च मृतं च पश्यति ।
जातेऽतितुष्टा मृति दौर्मनस्यिता
तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥
[समाधिराजसूत्र–९·१७]

यथैव ग्रामान्तरि लेखदर्शनात्
क्रियाः प्रवर्तन्ति पृथक् शुभाशुभाः ।
न लेखसंक्रान्ति गिराय विद्यते
तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥
[समाधिराज–९·७]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते
मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो
एवं संस्कारऽनुच्छेदशाश्वताः ॥
बीजस्य सतो यथाङ्कुरो B 551
न च यो बीजु स चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव तत्
एवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥
यथ मुञ्ज प्रतीत्य बल्बजं
रज्जु व्यायामबलेन वर्तिता ।
घटियन्त्र सचक्र वर्तते
तेषु एकैकसु नास्ति वर्तना ॥
तथ सर्वभवाङ्गवर्तिनी
अन्यमन्योपचयेन निश्रिता ।
एकैकेषु तेषु वर्तनी
पूर्वमपरान्ततु नोपलभ्यते ॥
[ललितविस्तर–१३·१००–१०३,१०४]

अत एवोक्तमाचार्यनागार्जुनपादैः—

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणघोषार्ककान्तबीजाम्लैः ।
स्कन्धप्रतिसंधिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरुपधार्यौ ॥ इति ।

B 552 शतकशास्त्रे च आर्यदेवपादैर्महाबोधिचर्यास्थिरप्रस्थानस्थितैः—

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।
धूमिकान्तःप्रतिश्रुत्कामरीच्यभ्रैः समो भवः ॥ इति ॥

[चतुःशतक – १३·२५]

तदेवं[1] बिम्बप्रतिबिम्बादिन्यायेन मातुः कुक्षौ विज्ञाने संमूर्छिते विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं निषिच्यते, क्षरति प्रादुर्भवतीत्यर्थः । यदि इह गतौ विज्ञानं न संमूर्छितं स्यात्, तदा नामरूपप्रादुर्भावो न स्यात् ।

सचेदानन्द विज्ञानं मातुः कुक्षिं नावक्रामेत, न तत् कललं कललत्वाय संवर्तेत ।

इति वचनात् ॥ २ ॥

तदेवम्—

निषिक्ते नामरूपे तु षडायतनसंभवः ।

B 553 दुःखोत्पत्त्या आयद्वारभावेन दर्शनश्रवणघ्राणरसस्पर्शमनआख्यं षडायतनं नामरूपहेतुकमुपजायते । स[2] चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयान्यभिनिविशते, अभिनिविष्टः सन् रागजं द्वेषजं मोहजं कर्म करोतीत्यादिना दुःखोत्पत्तावायद्वारत्वं षण्णामायतनानाम् । तदेवं संभूते षडायतने उत्तरकालम्—

Indira Gandhi National Centre for the Arts

षडायतनमागम्य संस्पर्शः संप्रवर्तते ॥३ ॥

कः पुनरयं संस्पर्शः, कथं वा संप्रवर्तते इति प्रतिपादयन्नाह—

चक्षुः प्रतीत्य रूपं च समन्वाहारमेव च ।
नामरूपं प्रतीत्यैवं विज्ञानं संप्रवर्तते ॥ ४ ॥
संनिपातस्त्रयाणां यो रूपविज्ञानचक्षुषाम् ।
स्पर्शः सः

B 554 चक्षुरिन्द्रियं प्रतीत्य रूपाणि च समन्वाहारं च प्रतीत्य मनस्कारं विषयादिविलक्षणं समनन्तरप्रत्ययं विज्ञानबीजभूतं चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चक्षुश्च रूपायतनं च रूपम् । समन्वाहारश्चतुःस्कन्धलक्षणं नाम । तदेतत्त्रयं प्रतीत्योत्पद्यमानं चक्षुर्विज्ञानं नामरूपं प्रतीत्योत्पद्यते । तदेवमेषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां यः संनिपातः सहोत्पादः अन्योन्योपकारेण तुल्यं या प्रवृत्तिः, स स्पृष्टिलक्षणः स्पर्शः । तत उत्तरकालम्—

तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ॥ ५ ॥

इष्टानिष्टोभयविपरीतविषयानुभूतिर्विषयानुभवो वेदनं वित्तिर्वेदनेत्युच्यते । दुःखा सुखा अदुःखासुखा च त्रिविधा । यथा चैषां रूपविज्ञानचक्षुषां त्रयाणां संनिपातलक्षणं स्पर्शमागम्य

१ T resumes the translation from here. २ T om. from स चक्षुषा down to °मायतनानाम्.

वेदना उक्ता, एवं शेषेन्द्रियविषयविज्ञानत्रयसंनिपातलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्येया ॥ ५ ॥

तत उत्तरकालम्–

वेदनाप्रत्यया तृष्णा

संप्रवर्तते इति वर्तते । वेदना प्रत्ययो यस्यास्तृष्णायाः सा वेदनाप्रत्यया। किंविषया पुनः सा B 555
तृष्णा ? वेदनाविषयैव । किं कारणम् ? यस्मादसौ तृष्णालुः

वेदनार्थं हि तृष्यते ।

वेदनानिमित्तमेव अभिलाषं करोतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ? यदि तावत् सुखा वेदना अस्योपजायते, स तस्याः पुनः पुनः संयोगार्थं परितृष्यते । अथ दुःखा, तदा तस्या विसंयोगार्थं परितृष्यते । अथ अदुःखासुखा, तस्या अपि नित्यैमपरिभ्रंशार्थं परितृष्यते । स एवम्–

तृष्यमाण उपादानमुपादत्ते चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

स एवं वेदनास्वभिनिविष्टः सक्तः तृष्णाप्रत्ययं कामदृष्टिशीलव्रतात्मवादोपादानाख्यं चतुर्विधं कर्माक्षेपकारणं परिगृह्णाति । तदेवमस्य तृष्णाप्रत्ययमुपादानं भवति ॥ ६ ॥

तत उत्तरकालम् –

उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते । B 556
स्याद्धि यद्यनुपादानो मुच्येत न भवेद्भवः ॥ ७ ॥
पञ्च स्कन्धाः स च भवः

Gandhi National Centre for the Arts

चतुर्विधस्य यथोक्तस्य उपादानस्य उपादाता ग्रहीता उत्पादयिता । तस्य उपादातुः उपादानप्रत्ययो भवः उपजायते । किं कारणम् ? यस्मात्, यो हि अनुत्पादितवेदनातृष्णः प्रतिसंख्यानबलेन तृष्णामस्वीकुर्वन्, चतुर्विधमुपादानं प्रविहाय उपादाता अमलाद्वयज्ञानसंमुखीभावात् स्याद्धि यद्यनुपादानो मुच्येत सः । तदानीं तस्य न भवेद्भवः ॥

कः पुनरयं भवः ? पञ्च स्कन्धाः स च भवः । यः उपादानात् प्रवर्तते, स पञ्चस्कन्धस्वभावो वेदितव्यः । त्रिविधमपि कायिकं वाचिकं मानसिकं च कर्म भवत्यस्मादनागतं स्कन्धपञ्चकं भवः इति व्यपदिश्यते । तत्र कायिकं वाचिकं कर्म रूपस्कन्धस्वभावं कर्मविज्ञप्तित्वात् । B 557
मानसं तु चतुःस्कन्धस्वभावमिति । एवं स भवः पञ्च स्कन्धा इति विज्ञेयम् । तस्मात् –

भवाज्जातिः प्रवर्तते ।

अनागतस्कन्धोत्पादो जातिः । सा च भवात् प्रवर्तते । तत उत्तरकालम् –

जरामरणदुःखादि शोकाः सपरिदेवनाः ॥ ८ ॥
दौर्मनस्यमुपायासा जातेरेतत्प्रवर्तते ।

जातिहेतुका एते जरामरणादयः प्रवर्तन्ते । एषां च यथासूत्रमेव व्याख्यानं वेदितव्यम् । तत्र स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धभेदो मरणम् । म्रियमाणस्य विगच्छतः संमूढस्य साभिषङ्गो हृदयसंतापः शोकः । शोकसमुत्थितो वाक्प्रलापः परिदेवः । पञ्चेन्द्रियासातनिपातो

---

१ T om. नित्यं. २ T om. कर्मविज्ञप्तित्वात्.

दुःखम् । मनोनिष्ठनिपातो दौर्मनस्यम् । दुःखदौर्मनस्यबहुत्वसंभूता उपायासाः इति । तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः ॥ ९ ॥

B 558 केवलस्येति आत्मात्मीयस्वभावविगतस्य बालपृथग्जनपरिकल्पितमात्रस्य । दुःखात्मकस्य सुखाव्यामिश्रस्यैवेत्यर्थः । एवमिति[1] हेतुप्रत्ययमात्रबलेनैवेत्यर्थः । दुःखस्कन्धस्येति दुःखसमुदायस्य दुःखसमूहस्य दुःखराशेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

यतश्चैवं यथोपवर्णितादविद्यादिकादेव भवाङ्गानां प्रवृत्तिः, अतः –

संसारमूलान्संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।
अविद्वान् कारकस्तस्मान्न विद्वांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ १० ॥

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलं प्रधानं कारणं संस्काराः । ततश्च संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोति ॥

अविद्यानुगतो यः[2] पुद्गलो[3] भिक्षवः पुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति, अपुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति, आनेञ्ज्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति ॥

इति भगवद्वचनात् । यतश्चैवमविद्वान् कारकः, तस्मादविद्वानेव पुद्गलः कारको भवति संस्काराणाम्, न विद्वांस्तत्त्वदर्शी प्रहीणाविद्यः । किं कारणम् ? तत्त्वदर्शनात् तत्त्वदर्शने हि सर्वपदार्थानामेवानुपलम्भात् नास्ति किंचिद् यदालम्ब्य कर्म कुर्यादिति ॥ १० ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्ते, असत्यां न प्रवर्तन्ते, अतः –

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामसंभवः ।

B 559 हेतुवैयर्थ्यात् । तस्याः पुनरविद्यायाः कुतो निरोधः इत्याह–

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात् ॥ ११ ॥

अस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरीतभावनातः अविद्या प्रहीयते । यो हि प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यति, स सूक्ष्मस्यापि भावस्य न स्वरूपमुपलभते । प्रतिबिम्बस्वप्नालात[4]चक्रमुद्रादिवत्तु स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतरति । स एव स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतीर्णो न किंचिद्वस्तु उपलभते बाह्यमाध्यात्मिकं वा[5] । सोऽनुपलभमानो न कचिद्धर्मे मुह्यति, अमूढश्च कर्म न करोतीति । एवं प्रतीत्यसमुत्पादभावनया तत्त्वमवतरति । तत्त्वदर्शिनो योगिनो नियतमेव अविद्या प्रहीयते । प्रहीणाविद्यस्य संस्कारा निरुध्यन्ते ॥ ११ ॥

यथा चैवमविद्यानिरोधात् संस्कारा निरुध्यन्ते, एवम्–

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।
दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यङ् निरुध्यते ॥ १२ ॥

---

१ T om. from एवमिति up to दुःखराशेरित्यर्थः. २ T om. यः ३ T पुरुषपुद्गलः for पुद्गलो. ४ T om. °स्वप्नालातचक्रमुद्रा.° ५ T om. बाह्यमाध्यात्मिकं वा.

पूर्वस्य पूर्वस्य अङ्गस्य निरोधेन उत्तरस्योत्तरस्य अङ्गस्य निरोधो भवतीति विज्ञेयम् । B 560 अनया चानुपूर्व्या अयं योगी आत्मात्मीयाद्यदर्शनायासनिरस्तः कारकवेदकविरहितं भावस्वभावशून्यं दुःखराशिं पुनरनुत्पत्त्या सम्यङ्निरोधयति । यथोक्तमार्यशालिस्तम्बसूत्रे –

एवमाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यामेव कारणाभ्यामुत्पद्यते । कतमाभ्यां द्वाभ्याम् ? हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमः ? यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्काराः, संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम्, विज्ञानप्रत्ययं नामरूपम्, नामरूपप्रत्ययं षडायतनम्, षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः, स्पर्शप्रत्यया वेदना, वेदनाप्रत्यया तृष्णा, तृष्णाप्रत्ययमुपादानम्, उपादानप्रत्ययो भवः, भवप्रत्यया जातिः, जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः संभवन्ति । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्काराः प्रज्ञास्यन्ते । एवं यावज्जातिश्चेन्नाभविष्यज्जरामरणं न प्रज्ञास्यते । अथवा, सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनिर्वृत्तिर्भवति । एवं यावज्जात्यां सत्यां जरामरणस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अत्राविद्याया नैवं भवति अहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्ययाभिनिर्वर्तिता इति । एवं यावज्जातेरपि नैवं भवति अहं जरामरणमभिनिर्वर्तयामीति । जरामरणस्यापि नैवं भवत्यहं जात्याभिनिर्वर्तितमिति । अथ च सत्यामविद्यायां संस्काराणाभिनिर्वृत्ति- B 561 र्भवति प्रादुर्भावः । एवं यावज्जात्यां सत्यां जरामरणस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

कथमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्य इति ? षण्णां धातूनां समवायात् । कतमेषां षण्णां धातूनां समवायात् ? यदिदं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायादाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः । तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य पृथिवीधातुः कतमः ? यः कायस्य संश्लेषात्कठिनभावमभिनिर्वर्तयति, अयमुच्यते पृथिवीधातुः । यः कायस्यानुपरिग्रहकृत्यं करोति, अयमुच्यतेऽब्धातुः । यः कायस्याशितभक्षितं परिपाचयति, अयमुच्यते तेजोधातुः । यः कायस्य आश्वासप्रश्वासकृत्यं करोति, अयमुच्यते वायुधातुः । यः कायस्यान्तः शौषीर्यमभिनिर्वर्तयति, अयमुच्यते आकाशधातुः । यो नामरूपमभिनिर्वर्तयति नडकलापयोगेन पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानम्, अयमुच्यते भिक्षवो विज्ञानधातुः । तत्र असतामेषां B 562 प्रत्ययानां कायस्योत्पत्तिर्न भवति । यदा त्वाध्यात्मिकः पृथिवीधातुरविकलो भवति, एवमप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातवश्चाविकला भवन्ति, ततः सर्वेषां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति–अहं कायस्य कठिनभावमभिनिर्वर्तयामीति । अब्धातोर्नैवं भवति-अहं कायस्यानुपरिग्रहकृत्यं करोमीति । तेजोधातोर्नैवं भवति-अहं कायस्याशितपीतखादितं परिपाचयामीति । वायुधातोर्नैवं भवति-अहं कायस्याश्वासप्रश्वासकृत्यं करोमीति । आकाशधातोर्नैवं भवति-अहं कायस्यान्तःशौषीर्यमभिनिर्वर्तयामीति । विज्ञानधातोर्नैवं भवति–अहं कायस्य नामरूपमभिनिर्वर्तयामीति । कायस्यापि नैवं भवति-अहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति । अथ च पुनः सतामेषां प्रत्ययानां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातुर्नात्मा न सत्त्वो न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न नपुंसकं न चाहं न मम न चान्यस्य कस्यचित् । एवमब्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातु-

राकाशधातुर्विज्ञानधातुर्नात्मा न सत्त्वो न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न नपुंसकं न चाहं न मम न चान्यस्य कस्यचित् ॥

तत्र अविद्या कतमा ? या एषामेवं षण्णां धातूनामैक्यसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा
B 563 ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा आत्मसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा जीवपुद्गलमनुजमानवसंज्ञा अहंकारसंज्ञा
ममकारसंज्ञा एवमादि विविधमज्ञानम् । इयमुच्यतेऽविद्येति । एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेषु, अमी संस्कारा इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानम् । विज्ञानसहभुवश्चत्वारः स्कन्धा अरूपिणः उपादानाख्याः, तन्नामरूपं चत्वारि महाभूतानि, तानि चोपादाय रूपम् । तच्च नाम तच्च रूपम् । ऐक्यमभिसंक्षिप्य तन्नामरूपम् । नामरूपसंनिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनम् । त्रयाणां धर्माणां संनिपातः स्पर्शः । स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानम् । उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः । भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जातस्य स्कन्धस्य परिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणम् । म्रियमाणस्य संमूढस्य साभिष्वङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः । शोकोत्थमालपनं परिदेवः । पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसातमनुभवनं दुःखम् । मनसा संयुक्तं मानसं दुःखं दार्मनस्यम् । ये चाप्यन्ये एवमादय उपक्लेशास्ते उपायासा इति ॥

B 564 तत्र मोहान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञापनार्थेन विज्ञानम् । अन्योन्योपस्तम्भनार्थेन नामरूपम् । आयद्वारार्थेन षडायतनम् । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परितर्षणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानम् । पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मार्थेन जातिः । परिपाकार्थेन जरा । विनाशार्थेन मरणम् । शोचनार्थेन शोकः । परिदेवनार्थेन परिदेवः । कायपरिपीडनार्थेन दुःखम् । चित्तसंपीडनार्थेन दौर्मनस्यम् । उपक्लेशार्थेनोपायासाः ॥

अथवा तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वर्तन्ते पुण्योपगा अपुण्योपगा आनेञ्ज्योपगाः । तत्र पुण्योपगानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । आनेञ्ज्योपगानां संस्काराणामानेञ्ज्योपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते विज्ञानम् । विज्ञानप्रत्ययं नामरूपमिति वेदनादयोऽरूपिणश्चत्वारः स्कन्धास्तत्र तत्र भवे नामयन्तीति नाम । सहरूपस्कन्धेन च नाम रूपं चेति
B 565 नामरूपमुच्यते । नामरूपविवृद्ध्या षड्भिरायतनद्वारैः कृत्यक्रियाः प्रवर्तन्ते प्रज्ञायन्ते, तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमित्युच्यते । षड्भ्यश्चायतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते, अयं षडायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते । यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते । इयमुच्यते भिक्षवः स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । यस्तां वेदनां विशेषेणास्वादयति अभिनन्दति अध्यवस्यति अध्यवसाय तिष्ठति, सा वेदनाप्रत्यया तृष्णेत्युच्यते । आस्वादनाभिनन्दनाध्यवसानस्थानादात्मप्रियरूपसातरूपैर्वियोगो मा भून्नित्यमपरित्यागो भवेदिति यैवं प्रार्थना इदमुच्यते भिक्षवस्तृष्णाप्रत्ययमुपादानम् । यत्र वस्तुनि सतृष्णस्तस्य वस्तुनोऽर्जनाय विठपनायोपादानमुपादत्ते, तत्र तत्र प्रार्थयते, एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन वाचा मनसा च, स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते ।

तत्कर्मनिर्जातानां स्कन्धानामभिनिर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते । जात्याभिनिर्वृत्तानां B 569
स्कन्धानामुपचयनपरिपाकाद्विनाशो भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते ॥

एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकोऽन्योन्यप्रत्ययो नैवानित्यो नैव नित्यो न संस्कृतो नासंस्कृतो नाहेतुको नाप्रत्ययो न वेदयिता नावेदयिता न प्रतीत्यसमुत्पन्नो नाप्रतीत्यसमुत्पन्नो न क्षयधर्मो नाक्षयधर्मो न विनाशधर्मो नाविनाशधर्मो न निरोधधर्मो नानिरोधधर्मोऽनादिकालप्रवृत्तोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् ॥

यद्यप्ययं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत्, अथ चेमान्यस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य चत्वार्यङ्गानि संघातक्रियायै हेतुत्वेन प्रवर्तन्ते । कतमानि चत्वारि ? यदुत अविद्या तृष्णा कर्म विज्ञानं च । तत्र विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । अविद्या तृष्णा च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः । कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं जनयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति । तृष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति । असतां तेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्वृत्तिर्न भवति । तत्र कर्मणो नैवं भवति–अहं विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोमीति । तृष्णाया अपि नैवं भवति–अहं विज्ञानस्य स्नेहकार्यं करोमिति । अविद्याया अपि नैवं भवति–अहं विज्ञानबीजमवकिरामीति । विज्ञानबीजस्यापि नैवं भवति–अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति ॥

अथ च विज्ञानबीजं कर्मक्षेत्रप्रतिष्ठितं तृष्णास्नेहाभिष्यन्दितमविद्यया स्ववकीर्णं विभज्यमानं B 567
विरोहति । तत्रतत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । स च नामरूपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरकृतो न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ च मातापितृसंयोगाद्, ऋतुसमवायाद्, अन्येषां प्रत्ययानां समवायाद् आस्वादानुविद्धं विज्ञानबीजं मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेष्वममेष्वाकाशसमेषु मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथा पञ्चभिः कारणैश्चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । कतमैः पञ्चभिः ? यदुत चक्षुः प्रतीत्य रूपं चालोकं चाकाशं च तज्जमनसिकारं च प्रतीत्योत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराश्रयकृत्यं करोति । रूपमालम्बनकृत्यं करोति । आलोकोऽवभासकृत्यं करोति । आकाशमनावरणकृत्यं करोति । तज्जमनसिकारः समन्वाहरणकृत्यं करोति । असतामेषां प्रत्ययानां चक्षुर्विज्ञानं नोत्पद्यते । यदा तु चक्षुराध्यात्मिकमायतनमविकलं भवति, एवं रूपालोकाकाशतज्जमनसिकाराश्चाविकला भवन्ति, ततः सर्वेषां समवायाच्चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चक्षुषो नैवं भवति-अहं चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयकृत्यं करोमीति । आलोकस्यापि नैवं भवति–अहं चक्षुर्विज्ञानस्यावभासकृत्यं करोमीति । आकाशस्यापि नैवं भवति–अहं चक्षुर्विज्ञानस्यानावरणकृत्यं करोमिति । तज्जमनसिकारस्यापि नैवं
भवति–अहं चक्षुर्विज्ञानस्य समन्वाहरणकृत्यं करोमीति । चक्षुर्विज्ञानस्यापि नैवं भवति-अहमेभिः B 568
प्रत्ययैर्जनितमिति । अथ च सतामेषां प्रत्ययानां समवायाच्चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति । एवं शेषाणामिन्द्रियाणां यथायोगं करणीयम् ॥

तत्र न कश्चिद्धर्मोऽस्माल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । तद्यथा भिक्षवः सुपरिशुद्धे आदर्शमण्डले मुखप्रतिबिम्बकं दृश्यते, न च तत्रादर्शमण्डले मुखं संक्रामति, अस्ति च मुखप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात्, एवमस्माल्लोकान्न कश्चिच्च्युतो नाप्यन्यत्रोपपन्नः, अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । तद्यथा भिक्षवश्चन्द्रमण्डलं चत्वारिंशद्योजनशतमूर्ध्वं व्रजति, अथ च पुनः परीत्तेऽप्युदकभाजने चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं दृश्यते, न च तस्मात्स्थानादूर्ध्वं नभसश्च्युतं परीत्ते उदकस्य भाजने संक्रान्तं भवति, अस्ति च चन्द्रमण्डलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्माल्लोकान्न कश्चिच्च्युतो नान्यत्रोपपन्नः, अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथा—अग्निरुपादानप्रत्यये सति ज्वलति, उपादानवैकल्यान्न ज्वलति, एवमेव भिक्षवः कर्मक्लेशजनितं विज्ञानबीजं तत्रतत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति, अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेषु मायालक्षणस्वभावेषु अममेषु कृत्रिमेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

B 569 तत्राध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः ? न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रान्तितः परीत्तहेतुविपुलफलाभिनिर्वृत्तितस्तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति । कथं न शाश्वततः ? यस्मादन्ये मारणान्तिकाः स्कन्धाः, अन्ये औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः । न तु य एव मारणान्तिकाः स्कधास्त एवौपपत्त्यंशिकाः । अपि तु मारणान्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते, तस्मिन्नेव च समये औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततः । कथं नोच्छेदतः ? न च पूर्वनिरुद्धेषु मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते, तस्मिन्नेव च समये औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तुलादण्डोन्नामावनामवत् चन्द्रबिम्बप्रतिबिम्बवत् । अतो नोच्छेदतः । कथं न संक्रान्तितः ? विसदृशाः सत्त्वनिकायाः सभागायां जात्यां जातिमभिनिर्वर्तयन्ति । अतो न संक्रान्तितः । कथं परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ? परीत्तं कर्म क्रियते, विपुलः फलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः ? यथावेदनीयं कर्म क्रियते,
B 570 तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतश्च । इति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
द्वादशाङ्गपरीक्षा नाम षड्विंशतितमं प्रकरणम् ॥

२७

दृष्टिपरीक्षा सप्तविंशतितमं प्रकरणम् ।

यश्चैवं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं सम्यक् पश्यति, स न पूर्वान्तं प्रतिसरति, नापरान्तं B 571
प्रतिसरति, – इत्यादि सूत्रे पठ्यते, तत्र कतमः पूर्वान्तः, कतमोऽपरान्तः, कथं न प्रतिसरतीति ? तद्व्युत्पत्त्यर्थमिदमारभ्यते । तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्ष्य अतीता आत्मभावाः पूर्वान्त इत्युच्यते । पूर्वो हि जन्मपरंपरांशः पूर्वान्तः । तं न प्रतिसरति, दृष्टिप्रकारैर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थिततत्त्वदर्शनात् नान्यथावस्थितं वस्तु अन्यथा अभिनिविशते । तत्र अष्टौ दृष्टयः पूर्वान्तमालम्ब्य अन्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा–

[1]अभूमतीतमध्वानं नाभूमिति च दृष्टयः ।
यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥ १ ॥

तत्र इतिशब्दः आद्यर्थः । अथवा दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थम् । चतस्रस्त्वेता दृष्टयः । B 572
तद्यथा – किं न्वहमभूवमतीतमध्वानम्, नाभूवमतीतमध्वानम्, अभूवं च नाभूवं च, नैवाभूवं न नाभूवम्, इति । एताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रिताः । अपरा अपि चतस्र इत्याह –

यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः

पूर्वं प्रसङ्गेन उपवर्णिताः, ता अपि

पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

तत्र यद्यपि पूर्वान्ताद् दृष्टिचतुष्टयादुत्तरं दृष्टिचतुष्टयं नातिभिद्यते, तथापि तावन्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते । तच्च उत्तरत्र व्याख्यास्यामः । तत्र शाश्वतो लोकः इत्येतत्, अभूवमतीतमध्वानम्, इत्येतस्मान्नातिभिद्यते । अथवा अयं विशेषः–यच्छाश्वतो लोकः इत्येषा दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तमाश्रिता । अभूवमतीतमध्वानम्, इत्येषा तु आत्मन एव पूर्वान्तपरामर्शेन प्रवृत्ता, न सामान्येनेति । एवमन्यास्वपि दृष्टिषु विशेषो वक्तव्यः । इत्येवं तावत् अष्टावेता दृष्टयः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥ १ ॥

उक्तः पूर्वान्तस्तदालम्बिकाभिर्दृष्टिभिः सार्धम् । इदानीमपरान्त उच्यते । तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्ष्य भाविनः आत्मभावाः अपरान्त इत्युच्यते । अपरो हि जन्मपरंपरांशोऽपरान्तः, तं न प्रतिसरति, दृष्टिप्रकारैर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थिततत्त्वदर्शनात्, नान्यथावस्थितं B 573
वस्तु अन्यथाभिनिविशते । तत्र अष्टौ दृष्टयः अपरान्तमालम्ब्य अन्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा –

दृष्टयो न भविष्यामि किमन्योऽनागतेऽध्वनि ।
भविष्यामीति चान्ताद्या अपरान्तं समाश्रिताः ॥ २ ॥

इहापि दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थम् । चतस्रस्त्वेता दृष्टयः । तद्यथा – किं नु भविष्याम्यनागतमध्वानम्, न भविष्यामि, भविष्यामि च न भविष्यामि च, नैव

---

१ The Mss. have a lacuna for this line : It is reconstructed on the strength of T. It is likely that the kārikā may begin whith दृष्टयः in which case we may have दृष्टयोऽभूवं नाभूवं किं न्वतीतेऽध्वनीति च.

भविष्यामि न च न भविष्याम्यनागतमध्वानम्, इत्येताश्चतस्रो दृष्टयः अपरान्तं समाश्रिताः। किमेता एव चतस्रो दृष्टयः अपरान्तं समाश्रिताः? नेत्याह। किं तर्हि अपरा अपि चतस्रो विद्यन्ते अन्ताद्या अपरान्तं समाश्रिताः। तत्र अन्ताद्याश्चतस्रो दृष्टयः सामान्येन अपरान्तमाश्रित्य प्रवृत्ताः, किं तु भविष्याम्यनागतमध्वानमित्येतास्तु आत्मन एवापरान्तमाश्रित्य प्रवृत्ताः, इत्येवं दृष्टिचतुष्टयस्य विशेष इति बोद्धव्यम् ॥ २ ॥

तत्र आद्यस्य तावत् पूर्वान्तालम्बिकस्य दृष्टिचतुष्टयस्य यथा न संभवः, तथा प्रतिपादयन्नाह—

अभूमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते।
यो हि जन्मसु पूर्वेषु स एव न भवत्ययम् ॥ ३ ॥

B 574 तत्र य एव अतीतेषु जन्मसु बभूव, यदि स एवायमधुना स्यात्, तदा युक्तमस्य ग्रहीतुम्—अभूवमहमतीतमध्वानमिति। न चैतदेवं संभवति नित्यत्वप्रसङ्गात्, नित्यस्य च संसरणानुपपत्तेः, एकगतिस्थस्यापि नानागतिसंगृहीतत्वप्रसङ्गात्। इह हि पूर्वं यदि नरकादिगतिको भूत्वा इदानीं कर्मवैचित्र्यात् मनुष्येषु उपपन्नः एवं कल्पयेत्—अहमेवासौ नारक आसम् इति, तदस्य न युक्तम्। कथं हि नाम मनुष्यः सन् नारकादिकः स्यात्?

यत्तर्हि इदं पठ्यते सूत्रे—अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन मान्धाता नाम राजा चक्रवर्ती अभूवम् इति, तत् कथं वेदितव्यमिति? अन्यत्वप्रतिषेधपरं तद्वचनं नैकत्वप्रतिपादकमिति विज्ञेयम्। अत एव हि नान्यः स तेन कालेन तेन समयेनेति पठ्यते। यदि पुनः स एवायमिति पूर्वकस्य चाधुनातनस्य च एकत्वं स्यात्, को दोषः स्यात्? उक्तस्तावदत्र दोषः—नित्यत्वं स्यादिति ॥ ३ ॥

तथापि भूय उच्यते—

स एवात्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते।

यदि स एव पूर्वक आत्मायमिदानीं स्यात्, तदा उपादानस्य पञ्चस्कन्धलक्षणस्य विशेषो न स्यात् उपादातुरविशेषात्पूर्वावस्थायामिव। न चैवमुपादानाविशेषोऽस्यात्मनः, किं तर्हि विशिष्यत एव उपादानमुपादातुः कर्मभेदात् कारकभेदाच्च। ततश्च उपादानविशेषात् स एवायमात्मेति न युज्यते ॥

अथ मन्यसे—विशिष्यतामुपादानम्, आत्मा तु एक एवेति। अतः आत्मनोऽविशिष्टत्वादभूमतीतमध्वानमित्येतद् भविष्यत्येव। उच्यते—

B 575 **उपादानविनिर्मुक्त आत्मा ते कतमः पुनः ॥ ४ ॥**

यदि हि अन्यदुपादानम्, अन्यश्चात्मा स्यात्, तदा उपादानविशेषेऽपि आत्मनोऽविशेषात् स्यादेतदेवम्। न चैतद् भेदेन दर्शयितुं शक्यम्—अयमसावात्मा, इदमस्यो[1]पादानमिति,

---

[1] T इदमात्मनः for इदमस्य.

[1]उपादानविशिष्टस्वभावत्वादात्मनोऽहेतुकत्वप्रसङ्गात्, पृथग्ग्रहणप्रसङ्गाच्च । यदा चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्शयितुं न शक्यते, तदा उपादानविशेषेऽपि आत्माविशेष इति न शक्यते कल्पयितुम् ॥ ४ ॥

अथापि कश्चित् परिकल्पयेत्–सत्यम्, उपादानविनिर्मुक्त इति एवं न संभवति, किमुपादानमेव आत्मत्वेन परिकल्प्यते इति ? एतदपि न युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह–

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।
स्यादुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः[2] पुनः ॥ ५ ॥

यथा[3] तावदुपादानमेवात्मा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह–

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति च । B 576
कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ॥ ६ ॥

तत्र यदेतत् पञ्चोपादानस्कन्धाख्यमुपादानम्, तत् प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च । न चैवमात्मा प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च । आत्मा स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वादिना च नित्यानित्यत्वेनाप्यशक्य एव वक्तुम्, अनेकदोषप्रसङ्गात् । नित्यत्वे हि आत्मनः शाश्वतवादः स्यात्, अनित्यत्वे च उच्छेदवादप्रसङ्गः । ततश्च तदुभयं शाश्वतोच्छेदाख्यं महानर्थकरमिति नोपगन्तव्यम् । अतः उपादानमेवात्मेति तावन्न युज्यते ॥

अपि च–

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ।

इह उपादीयते इत्युपादानं कर्म । तस्य च अवश्यमुपादात्रा उपार्जकेन भवितव्यम् । तस्य चोपादानस्य यदि आत्मत्वमिष्यते, तत्र उपादानमेव उपादाता इत्यपि विद्यते । ततश्च कर्तृकर्मणोरैक्ये सति छेत्तृच्छेत्तव्यघटकुम्भकाराग्नीन्धनादीनामपि ऐक्यं स्यात् । न चैतद् दृष्टं युक्तं वा इति प्रतिपादयन्नाह–

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति । इति ।

अपि तु अत्यन्तासंभव एवास्य पक्षस्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अत्राह–सत्यमुपादानमात्रमात्मा न युज्यते, किं तर्हि उपादानव्यतिरिक्त एव आत्मा B 577
भविष्यति । एतदपि न युक्तम् । किं कारणम् ? यस्मात्–

अन्यः पुनरुपादानादात्मा नैवोपपद्यते ।
गृह्यते ह्यनुपादानो यद्यन्यो न च गृह्यते ॥ ७ ॥

यदि उपादानादात्मा व्यतिरिक्तः स्यात्, गृह्येत स उपादानव्यतिरिक्तः, घटादिव पटः । न चैवं गृह्यते । तस्मादुपादानव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति । अनुपादानः उपादानव्यतिरेकेण अगृह्यमाणत्वात् खपुष्पवत्, इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

---

१ The Mss. read this line : उपादानागतिसंगृहीतत्वात् प्रसङ्गात् मृतेन ग्रहणप्रसङ्गात्, उपादानोप्रसङ्गात् मृते ग्रहणप्रसङ्गाच्च which is not quite clear. Our reading is reconstructed from T. २ Mss. वा for वः. Our reading is based on T. ३ Mss. अथ for यथा which is based on T.

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह –

एवं नान्य उपादानान्न चोपादानमेव सः ।
आत्मा नास्त्यनुपादानः

अथ स्यात् – यदि आत्मा उपादानस्वरूपो न भवति, उपादानोपादात्रोरेकत्वप्रसङ्गात्, उदयव्ययप्रसङ्गाच्च । स हि अन्योऽपि न भवति उपादानमनपेक्ष्य भेदेन ग्रहणप्रसङ्गात् । न
578 चाप्यनुपादानः, उपादाननिरपेक्षस्य ग्रहणप्रसङ्गात् । एवं तर्हि नास्ति आत्मेत्यस्तु । उच्यते –

नापि नास्त्येष निश्चयः ॥ ८ ॥

यो हि नाम स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते, स कथं नास्तीति स्यात्? न हि अविद्यमानो वन्ध्यातनयः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते । कथं सति उपादाने उपादाता नास्तीति युज्यते? तस्मान्नास्तित्वमप्यस्य न युज्यते । तस्मान्नास्ति आत्मेति निश्चयोऽप्येष नोपपद्यते । अस्य त्वात्मनो व्यवस्थानं विस्तरेण मध्यमकावतारादवसेयम् । इहापि च पूर्वमेव स्थानस्थानेषु कृता व्यवस्थेति न पुनरिह तद्व्यवस्थाने यत्न आस्थीयते ॥ ८ ॥

एवं तावदभूत्रमतीतमध्वानमित्येषा कल्पना नोपपद्यते । इदानीं नाभूत्रमतीतमध्वानमित्येदपि यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह –

नाभूमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।
यो हि जन्मसु पूर्वेषु ततोऽन्यो न भवत्ययम् ॥ ९ ॥

यदि पूर्वकादात्मनः अस्य अधुनातनस्य आत्मनोऽन्यत्वं स्यात्, तदानीं नाभूमतीतमध्वानमिति स्यात् । न चैतदेवं संभवति । तस्मान्नाभूत्रमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९ ॥

B 579 यदि पुनः पूर्वकादात्मनः अस्य अन्यत्वं स्यात्, को दोष इति? उच्यते –

यदि ह्ययं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तं भवेत् ।
तथैव च स संतिष्ठेत्तत्र जायेत वामृतः ॥ १० ॥

यदि हि अयमधुनातन आत्मा पूर्वकादात्मनः अन्यः स्यात्, तदा तं पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय परित्यज्य तन्निरपेक्षः अतद्धेतुक एव स्यात् । किं चान्यत् । तथैव च स संतिष्ठेत्तत्र । यदि पूर्वकादात्मनः अस्य अन्यत्वं स्यात्, तदा अन्यत्वाद् घटोत्पादे पटाविनाशवत् पूर्वस्यात्मनः उत्तरस्मिन्नपि आत्मनि समुत्पद्यमानेऽपि अनिरोधः स्यात् । अनिरुद्धत्वाच्च यत्र पूर्वं देवमनुष्यादिजन्मसु उपपन्नः, येन वर्णसंस्थानादिना पूर्वमुपलभ्यमानः, तेनैव प्रकारेण तथैव स तत्रावतिष्ठेत । पूर्वत्र वा अमृत एव इहोत्पद्येत । न चैष संभवोऽस्ति यदस्य मनुष्यभूतस्य पूर्वको देवाद्यात्मा तथैवावतिष्ठेतेति । तस्मान्नाभूवमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ॥

अत्राह – तत्र यदुक्तम् –

यदि ह्ययं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तं भवेत् । इति,

यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय [अयमिह भवेत्, को दोषः स्यात् ? तत्र दोषा बहवः स्युः । कथमिति चेत्, यस्मादेवं सति –

उच्छेदः कर्मणां नाशस्तथान्यकृतकर्मणाम् ।
अन्येन परिभोगः स्यादेवमादि प्रसज्यते ॥ ११ ॥

यदि पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय अयमात्मा भवेत्, तदा] पूर्वकस्य आत्मनः तत्र B 580
नष्टत्वाद्, इह च अन्यस्यैव चोत्पादनात्पूर्वकस्यात्मन उच्छेदः स्यात् । तस्मिंश्च आत्मनि उच्छिन्ने कर्मणामदत्तफलानामेवाश्रयविच्छेदेन विच्छेदात्, भोक्तुश्चाभावान्नाश एव स्यात् । अथ पूर्वकेनात्मना कृतस्य कर्मणः उत्तरेणात्मना फलपरिभोगः परिकल्प्यते, तथापि अन्येन कृतस्य कर्मणः फलस्य अन्येनोपभोगः स्यात् । ततश्च –

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि ।
[म० शा०–१७·२३]

इत्येवमादि अनिष्टमापद्यते ॥ ११ ॥

अपि च । यदि अयमात्मा पूर्वकादात्मनः अन्य एव अत्रोपपन्नः स्यात्, तदा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्न इति स्यात् । न चैतद्युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह –

नाप्यभूत्वा समुद्भूतो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।
कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ १२ ॥

इति । यदि हि आत्मा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्नः स्यात्, तदा कृतक एव आत्मा स्यात् । न च B 581
कृतक आत्मेष्यते, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । व्यतिरिक्तस्य च तन्निष्पादकस्य कर्तुरभावात् कुतः कृतकत्वमात्मनो योज्येत ? कृतके चात्मनि परिकल्प्यमाने आदिमान् संसारः स्यादेव, अपूर्वसत्त्वस्य प्रादुर्भावश्च । न चैतदेवम् । तस्मान्न कृतक आत्मा । अपि च । संभूतो वाप्यहेतुकः । अभूत्वा प्रागात्मा समुत्पद्यमानो निर्हेतुक एवोपपद्यते । पूर्वं हि आत्मा नास्तीति अकृतको निर्हेतुकः स्यात् । वाशब्दो विकल्पे । कृतको वा भवेदात्मा यदि वा नाभूवमतीतमध्वानमित्येतन्नाभ्युपेयम् । संभूतो वाप्यहेतुकः, यदि वा –

नाभूमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।

इत्यभ्युपगम्यताम् ॥ १२ ॥

इदानीं यथोपवर्णितमेवार्थं निगमयन्नाह –

एवं दृष्टिरतीते या नाभूमहमभूमहम् ।
उभयं नोभयं चेति नैषा समुपपद्यते ॥ १३ ॥

एवं यथोपवर्णितेन न्यायेन अभूमतीतमध्वानमिति या दृष्टिः, एषापि नैवोपपद्यते । एतद्द्वयस्याभावाच्च उभयमपि नोपपद्यते । किं कारणम् ? यस्माद् द्वयं ह्येतत्समाहतमुभयमिति कल्प्यते । एकैकस्य च पृथक्पृथगभावात् कुतस्तत्समाहार इति उभयमपि न संभवति ।

१ The portion in brackets is missing in Mss. It is reconstituted from T.

उभयस्याभावात् कुतस्तत्प्रतिषेधेन नोभयं भविष्यतीति? तस्मान्नैवाभूवं न नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते ॥ १३ ॥

B 582 तदेवं पूर्वान्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयस्य असंभवमुद्भाव्य इदानीमपरान्तसमाश्रितस्य प्रतिषेधमाह –

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनम् ।
न भविष्यामि चेत्येतदतीतेनाध्वना समम् ॥ १४ ॥

यथैव हि अतीतेऽध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धम्, एवमनागतेऽप्यध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषेधनीयमुक्तपाठपरिवर्तनेन । तद्यथा –

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीत्यसंगतम् ।
ऐष्यजन्मनि यो भावो स एव न भवत्ययम् ॥

इत्येवमादिना सर्वं समं योज्यमेकत्वप्रतिषेधे । एवमन्यत्वप्रतिषेधेऽपि समं योज्यम्–

न स्यामनागते काले इत्येतन्नोपपद्यते ।
ऐष्यजन्मनि यो भावो ततोऽन्यो न भवत्ययम् ॥

इत्येवमादिना पूर्वश्लोकपाठपरिवर्तनेन ॥ १४ ॥

इदानीं पूर्वान्तं समाश्रितस्य शाश्वतादिदृष्टिचतुष्टयस्य प्रतिषेधार्थमाह –

B 583 **स देवः स मनुष्यश्चेदेवं भवति शाश्वतम् ।**
अनुत्पन्नश्च देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतम् ॥ १५ ॥

इह हि कश्चिन्मनुष्यगतिस्थः कुशलं कर्म कृत्वा देवगतिं गच्छति । तत्र यदि स एव देवः स एव मनुष्य इति एवमुभयोरैक्यं स्यात्, तदा शाश्वतं स्यात् । न चैतदेवं यद्देव एव मनुष्यो भवेदिति । अतो नास्ति किंचिच्छाश्वतम् । अपि च । शाश्वतवादे सति असमुत्पन्नश्च देवः स्यात् । किं कारणम्? यस्माज्जायते न हि शाश्वतम् । यद्धि वस्तु शाश्वतम्, तद्विद्यमानत्वान्नैव जायते । ततश्च अनुत्पन्नो देवः स्यात्, अनुत्पन्नो देवो न युज्यते इति । एवं तावच्छाश्वतं न युज्यते ॥ १५ ॥

इदानीमशाश्वतमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह –

देवादन्यो मनुष्यश्चेदशाश्वतमतो भवेत् ।
देवादन्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥

B 584 यदि हि अन्यो देवोऽन्यश्च मनुष्यः स्यात्, तदा पूर्वकस्य मनुष्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिह च अन्यस्यैवोत्पादात् स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् । तत्संतानानुवृत्त्या नाशाश्वतमिति चेत्, उच्यते–

देवादन्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ।

यदि[1] देवादन्यो मनुष्यो भवेत्, तदा यथा निम्बस्य न आम्रतत्संतानो भवति, एवं मनुष्यस्य देवः एकसंतानपतितो न स्यात् । ततश्च पूर्वकस्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् । अथवा ।

---

1 T om. from यदि up to संततिर्नोपपद्यते.

यदि देवादन्यो मनुष्यो भवेत्, तदा संतानानुवृत्तिर्न स्यात्। अस्ति चेयं संतानानुवृत्तिः देवस्य मनुष्यः एकसंतानपतित इति । तस्मात् संतानाभावप्रसङ्गात् देवादन्यो मनुष्यो न भवति। यतश्चैवम्, अतोऽशाश्वतमपि नास्ति ॥ १६ ॥

इदानीं शाश्वताशाश्वतप्रतिषेधार्थमाह –

दिव्यो यद्येकदेशः स्यादेकदेशश्च मानुषः ।
अशाश्वतं शाश्वतं च भवेत्तच्च न युज्यते ॥ १७ ॥

यदि अयं मनुष्यः अंशेन मनुष्यतां विजह्यात्, अंशेन विहाय मनुष्यतां देवात्मभावमुपादद्यात्, तदा एकदेशस्य नाशादशाश्वतं स्यात्, एकदेशस्य च अवस्थानाच्छाश्वतं स्यात्। एतच्च अयुक्तं यदेकस्य दिव्यगतिसंगृहीतः एकदेशः स्यात्, एकदेशश्च मनुष्यः स्यात्। तस्माच्छाश्वतं च अशाश्वतं च एतदुभयं नोपपद्यते ॥ १७ ॥

इदानीं नशाश्वतनैवाशाश्वतदृष्टिप्रतिषेधार्थमाह–

अशाश्वतं शाश्वतं च प्रसिद्धमुभयं यदि । B 585
सिद्धे न शाश्वतं कामं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥ १८ ॥

यदि शाश्वतं किंचिद्वस्तु स्यात्, तदा पश्चादशाश्वतदर्शनान्नैव शाश्वतमिति स्यात्। एवं यदि किंचिदशाश्वतं स्यात्, तदा तस्य पश्चाच्छाश्वतोपपत्तितो नाशाश्वतमिति स्यात्। यदा तु शाश्वताशाश्वतमेवाप्रसिद्धम्, तदा कुतस्तत्प्रतिषेधेन नैवशाश्वतं नाशाश्वतं स्यादिति ? तस्मादेतदप्ययुक्तम् ॥ १८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ स्यात् – अनादिजन्ममरणपरंपराप्रवृत्तमविच्छिन्नक्रमं संसारप्रबन्धमुपलभ्य शाश्वतमात्मानं परिकल्पयामः । अस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित् पदार्थः, यो हि नाम एवमनादिमति संसारे परिभ्रमन्नद्याप्युपलभ्यते इति । उच्यते । एतदपि नोपपद्यते । किं कारणम् ? यो[1] हि नाम –

कुतश्चिदागतः कश्चित्किंचिद्गच्छेत्पुनः क्वचित् ।
यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न चास्ति सः ॥ १९ ॥

यदि हि संस्काराणामात्मनो वा कुतश्चिद्गत्यन्तराद् गमनं गत्यन्तरमागमनं स्यात्, ततश्च B 586
गत्यन्तरात् पुनः क्वचिद् गमनं स्यात्, तदानीमनादिः संसारः स्यात्। न च कुतश्चित् कस्यचिदागमनं संभवति, नित्यस्य वा अनित्यस्य वा आगमनानुपपत्तेः । न चापि इतः पुनः कस्यचित् क्वचिद् गमनं संभवति, नित्यस्य वा अनित्यस्य गमनानुपपत्तेः। यदा चैवं न संभवति, तदा कुतो जन्ममरणपरंपराया अतिदीर्घत्वेन आद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् ? संसर्तुरभावात् कुतः अनादिमत्त्वमादिमत्त्वं वा संसारस्य संभवेत् ? यदा च न संभवति, तदा यदुक्तम्–अस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थः, यो हि नाम एवमनादिमति संसारे परिभ्रमन्नद्याप्युपलभ्यते इति, तन्न युक्तम् ॥

---

1 T एवं for यो हि नाम.

अतश्च, एवं यथोदितन्यायेन –

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित् को भविष्यत्यशाश्वतः ।
शाश्वतोऽशाश्वतश्चापि द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः ॥ २० ॥

B 587 यदा चैवं शाश्वत एव पदार्थो न संभवति, तदा कस्य विगमनादशाश्वतः स्यात् ? शाश्वताशाश्वतानुपलम्भाच्च कुतः उभयं कुतो नोभयमिति ? तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टिचतुष्टयं पूर्वान्ते संसारस्य न संभवति ॥ २० ॥

इदानीमन्तानन्तादिचतुष्टयमपरान्ते यथा न संभवति, तथा प्रतिपादयन्नाह –

अन्तवान् यदि लोकः स्यात्परलोकः कथं भवेत् ।
अथाप्यनन्तवांल्लोकः परलोकः कथं भवेत् ॥ २१ ॥

यदि हि अन्तवान्, विनाशादूर्ध्वं पूर्वलोको न स्यात्, तदा परलोको न स्यात् । अस्ति च परलोक इति अन्तवांल्लोक इति नोपपद्यते । अथापि अनन्तवांल्लोकः स्यात्, तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् ? नैव परलोकः स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकसद्भावादन्तवानपि लोको न भवति ॥ २१ ॥

इदानीमन्तवत्त्वमनन्तवत्त्वं च उभयमेतल्लोकस्य यथा न संभवति, तथा प्रतिपादयन्नाह –

स्कन्धानामेष संतानो यस्माद्दीपार्चिषामिव ।
प्रवर्तते तस्मान्नान्तानन्तवत्त्वं च युज्यते ॥ २२ ॥

B 588 पूर्वोत्तरहेतुफलभावसंबन्धनैरन्तर्याविच्छिन्नक्रमवर्ती यस्मादयं प्रदीपवत् प्रतिक्षणविनाशी स्कन्धसंतानः प्रवर्तते, तस्माद्धेतुफलप्रवृत्तिदर्शनान्नान्तवत्त्वं नानन्तवत्त्वं च युज्यते ॥ २२ ॥

कथं कृत्वा ?

पूर्वे[1] यदि च भज्येरन्नुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।
स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमानथ लोकोऽन्तवान् भवेत् ॥ २३ ॥

यदि पूर्वे मनुष्यस्कन्धा नश्येयुः, तांश्च प्रतीत्य उत्तरे देवगत्युपपत्तिसंगृहीता नोपपद्येरन्, तदा अन्तवान् लोको भवेत् तैलवर्तिक्षयनिरुद्धप्रदीपवत् । उत्तरात्मभावोत्पादान्नास्ति अन्तवत्त्वम् ॥ २३ ॥

पूर्वे यदि न भज्येरन्नुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।
स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमांल्लोकोऽनन्तो भवेदथ ॥ २४ ॥

अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः, तान् प्रतीत्य उत्तरे फलभूताः स्कन्धा नोत्पद्येरन्, तदा अनन्तोऽविनाशी लोकः स्यात् स्वरूपादप्रच्युतत्वात् । यदा तु पूर्वकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते, तद्धेतुकाश्चापरे स्कन्धा उत्तरकालं जायन्ते, तदा पूर्वकानामनवस्थानात् कुतोऽनन्तवत्त्वं संसारस्य स्यात् ? ॥ २४ ॥

इदानीं तृतीयमुभयपक्षभावं प्रतिपादयन्नाह –

अन्तवानेकदेशश्चेदेकदेशस्त्वनन्तवान् ।
B 589 **स्यादन्तवाननन्तश्च लोकस्तच्च न युज्यते ॥ २५ ॥**

---

१ T om. पूर्व°.

यदि हि कस्यचिदेकदेशस्य विनाशः स्यात्, एकदेशस्य च गत्यन्तरगमनं स्यात्, स्यात्तदानीमन्तवांश्च लोकोऽनन्तवांश्च । न चैतदेवं संभवति यदेकदेशो नश्यति, एकदेशो न नश्यतीति । अतः अन्तवांश्च अनन्तवांश्च लोक इति न युज्यते ॥ २५ ॥

कस्मात् पुनरेकदेशस्य विनाशः एकदेशस्य चावस्थानं न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह –

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्क्ष्यते ।
न नङ्क्ष्यते चैकदेश एवं चैतन्न युज्यते ॥ २६ ॥

इह एकदेशस्य विनाशे एकदेशस्य चावस्थाने परिकल्प्यमाने यदि वा उपादातुरेकदेशस्य विनाशः अवस्थानं वा परिकल्प्येत, यदि वा उपादानस्य ? तत्र यदि तावदुपादातुरेकदेशस्य विनाशः एकदेशस्य चावस्थानं परिकल्प्यते, तन्न युज्यते । किं कारणम् ? यस्मात् –

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्क्ष्यते ।

न नङ्क्ष्यते चैकदेशः

नैव हि अत्र काचिदुपपत्तिरस्ति यया एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परिकल्पयिष्यामः । अत एव उपपत्तिमपश्यन्नाचार्य आह —

एवं चैतन्न युज्यते ॥ इति ।

अथवा । उपादाता हि नाम आत्मा । स च स्कन्धेषु पञ्चधा मृग्यमाणो न संभवति । B 590
यश्च न संभवति, तस्य कथमेकदेशो विनङ्क्ष्यते, एकदेशश्च न नङ्क्ष्यते ? अत एवाह–एवं चैतन्न युज्यते इति । अथवा । यदि उपादातुरेकदेशो नश्येदेकदेशश्च न नश्येत्, तदा एकस्यैव उपादातुर्देवत्वमंशेनान्येन मनुष्यत्वं स्यात् । न चैतदिष्यते इत्याह–एवं चैतन्न युज्यते इति । एवं तावदुपादातुरन्तवत्त्वमनन्तवत्त्वं च न युक्तमिति ॥ २६ ॥

इदानीमुपादानस्यापि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह–

उपादानैकदेशश्च कथं नाम विनङ्क्ष्यते ।
न नङ्क्ष्यते चैकदेशो नैतदप्युपपद्यते ॥ २७ ॥

उपादातृवदेतदपि व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

तदेवमुभयदर्शनासंभवं प्रतिपाद्य इदानीं यथा नोभयमपि न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह–

अन्तवच्चाप्यनन्तं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।
सिद्धे नैवान्तवत्कामं नैवानन्तवदित्यपि ॥ २८ ॥

प्रतिषेध्यस्य वस्तुनोऽसंभवात् प्रतिषेधस्याप्यसंभव इति । अतः अन्तवत्त्वे च अनन्तवत्त्वे च उभयस्मिन्नप्रतीते कस्य प्रतिषेधेन नैवान्तवान् नानन्तवान् लोकः इति दृष्टिसंभवः स्यादिति ॥ २८ ॥

एवं तावत् सांवृतं प्रतिबिम्बाकारमुपादातारमुपादानं चाभ्युपेत्यापि शाश्वतादिदृष्ट्यसंभवं B 591
प्रतिपाद्य इदानीं सर्वथा भावस्वभावानुपलम्भेन वन्ध्यापुत्रश्यामगौरतादिवत् शाश्वतादिदृष्टीनामसंभवं प्रतिपिपादयिषुराह –

अथवा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयः ।
क कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः ॥ २९ ॥

इह सर्वभावानां प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् शून्यत्वं सकलेन शास्त्रेण प्रतिपादितम् । ततश्च सर्वभावानां शून्यत्वात् कतमास्ताः सर्वभावबाह्याः शाश्वताद्या दृष्टयो भविष्यन्ति, याः कश्चिद् ग्रहीष्यति यतस्तन्निराकरणमारप्स्यामहे ? तथा किं वा आलम्बनं यत् सर्वभावानन्तर्गतं यत्रैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते यत्रैता दृष्टीर्निवारयिष्यामः ? कतमश्चासौ भावः पुद्गलो वा सर्वभावबाह्यः यस्यैता दृष्टयः उत्पत्स्यन्ते यं दृष्टिभ्यो निवारयिष्यामः ? किं वा दृष्टीनामुत्पत्तिकारणमालम्बननिमित्तं सर्वभावबाह्यं यस्मान्निमित्तादुत्पद्यमानाः शाश्वतादिकाः दृष्टीः वारयिष्यामः ? सर्वेषामेव हि पदार्थानां सर्वभावान्तर्गतत्वात् शून्यत्वम्, शून्यत्वाच्च सर्वे एव हि ते पदार्था नोपलभ्यन्त इति,

क कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्तिं दृष्टयः ।

नैव काश्चित्, नैव कचित्, नैव कस्यचित्, नापि केनचिदाकारेण संभविष्यन्तीत्यभिप्रायः । असंभवे च सति आसां परिकल्पनैव नोत्पद्यते इत्ययुक्ता एवैता दृष्टयः ॥ २९ ॥

B 592 तदेवम्—

सर्वदृष्टिप्रहाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् ।
अनुकम्पामुपादाय तं नमस्यामि गौतमम् ॥ ३० ॥

तत्र संसारनिर्वाणप्रहाणाधिगमोपलम्भप्रपातपतनसंधारणात् धर्मः। सतामार्याणां कृतकार्याणां धर्मः सद्धर्मः । यदि वा शोभनो धर्मः सद्धर्मः, सकलसंसारदुःखक्षयकरत्वेन प्रशंसनीयत्वात् । यः सद्धर्मम्—

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।
अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

[म० शा० – १·१]

प्रपञ्चोपशमं शिवं प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञया हि देशितवान् सर्वदृष्टिप्रहाणार्थं जगतामनुकम्पामुपादाय
B 593 महाकरुणामेवाश्रित्य [1]प्रियैकपुत्राधिकतरप्रेमपात्रसकलत्रिभुवनजनः न लाभसत्कारप्रत्युपकारादिलिप्सया, तं नमस्यामि निरुत्तरमद्वितीयं शास्तारम् । किंनामधेयम् ? गौतमम् । [2]परमर्षिगोत्रसंभूतमित्यर्थः ॥

[3]यथोक्तमार्यशालिस्तम्बसूत्रे आर्यमैत्रेयेण महाबोधिसत्त्वेन—

य इमं प्रतीत्यसमुत्पादमेवं यथाभूतं सम्यक्प्रज्ञया सततसमितमजीवं निर्जीवं यथावदविपरीतमजातमभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनावरणं शिवमभयमनाहार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति असतस्तुच्छतःरिक्ततोऽसारतो रोगतो गण्डतः शल्यतोऽघतोऽनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतः, न स पूर्वान्तं प्रतिसरति । किं न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि, आहोस्विन्नाभूवमतीतेऽध्वनि, को न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि, कथं न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि । अपरान्तं वा पुनर्न प्रतिसरति किं न्वहं भविष्याम्यनागतेऽध्वनि,

१ T om. प्रियैक...जनः. २ T गोतमर्षिं for परमर्षिं. ३ T यथोक्तं सूत्रे for यथोक्त...सत्त्वेन.

आहोस्विन्न भविष्याम्यनागतेऽध्वनि, को नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि, कथं नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि । प्रत्युत्पन्नं वा पुनर्न प्रतिसरति किं न्विदं कथं न्विदं के सन्तः के भविष्यामः अयं सत्त्वः कुत आगतः, स इतश्च्युतः कुत्र गमिष्यतीति यान्येकेषां श्रमणब्राह्मणानां पृथग्लोके दृष्टिगतानि भविष्यन्ति B 594
तद्यथा–आत्मवादप्रतिसंयुक्तानि जीववादप्रतिसंयुक्तानि कौतुकमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि, तान्यस्य तस्मिन् समये प्रहीणानि भवन्ति परिज्ञातानि समुच्छिन्नमूलानि तालमस्तकवदनाभासगतानि आयत्यामनुत्पादानिरोधधर्माणि ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो मैत्रेयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भाषितमभिनन्द्य अनुप्रमोद्य उत्थायासनात् प्रक्रान्तः, प्रक्रान्तास्ते च भिक्षव इति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
दृष्टिपरीक्षा नाम सप्तविंशतितमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिकलोकोत्तरप्रवचननीतनेयार्थव्याख्याननैपुण्यविशारदं श्रावकप्रत्येकबुद्धानुत्तरसम्यक्संबुद्धबोधिमण्डासनदायकमिति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रथमं परिशिष्टम् ।

कारिकासूची ।

अकृताभ्यागमभयं – १७·२३
अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात – १०·१५
अजातमनिरुद्धं च – २४·३८
अज्यते केनचित्कश्चित् – ९·५
अतश्च प्रत्युदावृत्तं – २४·१२
अतीतो वर्तमानश्च – १९·८,९
अत्र ब्रूमः शून्यतायां – २४·७
अथावृतः फलेनासौ – २०·११
अध्वन्यनागते किं नु – २७·१४
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिः – १९·३,७
अनपेक्ष्य शुभं नास्ति – २३.११
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति – २३·१०
अनालम्बन एवायं – १·१०
अनित्ये नित्य इत्येवं – २३·१३,१४
अनिरोधमनुत्पादं – १·१
अनुत्पन्नः कथं नाम – २३·१९
अनुत्पन्नेषु धर्मेषु – १·११
अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः – ७·१३
अनेकार्थमनानार्थं – १८·११
अन्तवच्चाप्यनन्तं च – २७·२८
अन्तवानेकदेशश्चेद् – २७·२५
अन्तवान् यदि लोकः स्यात् – २७·२१
अन्य उत्पादयत्येनं – ७·१९
अन्य एव पुनर्गन्ता – २·२०
अन्य एवेन्धनादग्निः – १०·६,७
अन्यदन्यत्प्रतीत्य – १४·५
अन्यः पुनरुपादानात् – २७·७
अन्येनान्यस्य संसर्गः – १४·३
अन्यो न प्राप्यते – १०·५
अपरप्रत्ययं शान्तं – १८·९
अपेक्ष्येन्धनमग्निर्न – १०·१२
अप्रतीत्यापि बोधिं च – २४·३१
अप्रतीत्य समुत्पन्नं – २४·२१
अप्रतीत्य समुत्पन्नो – २४·१९
अप्रहीणमसंप्राप्तं – २५·३
अप्राप्यैव प्रदीपेन – ७·११
अभावाच्चार्यसत्यानां – २४·३
अभूमतीतमध्वानं – २७·३
अयमुत्पद्यमानस्ते – ७·७
अलक्षणो न कश्चिच्च – ५·२
अविद्यमाने ग्राहे च – २३·१६
अविद्यमाने च शुभे – २३·१२
अविद्यमाने भावे च – ५·६
अविद्यानिर्वृतो जन्तुः – १७·२८
अविद्यायां निरुद्धायां – २६·११
अशाश्वतं शाश्वतं च – २७·१८
अशुभं वा शुभं वापि – २३·९
असतोऽपि न भावस्य – ७·३१
असत्यां संगतौ हेतुः – २०·१५
असंप्राप्तस्य च प्राप्तिः – २४·३९
अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति – ५·८
अस्ति यद्धि स्वभावेन – १५·११
अस्तीति शाश्वतग्राहः – १५·१०
आगच्छत्यन्यतो नाग्निः – १०·१३
आत्मनश्च सतत्त्वं ये – १०·१६
आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे – २३·३
आत्मन्यसति चात्मीयं – १८·२
आत्मसंयमकं चेतः – १७·१
आत्मा च शुचि नित्यं च – २३·२१
आत्मा स्कन्धा यदि भवेत् – १८·१
आत्मेत्यपि प्रज्ञपितं – १८·६
इन्धनं पुनरग्निर्न – १०·१४
इमां पुनः प्रवक्ष्यामि – १७·१३
उत्पद्यन्ते प्रतीत्येमान् – १·७
उत्पद्यमानमुत्पत्तौ – ७·१५
उत्पद्यमानमुत्पादो – ७·१८

उत्पादस्थितिभङ्गानां – ७·४,३३
उत्पादाद्यास्त्रयो व्यस्ता – ७·२
उत्पादोत्पाद उत्पादो – ७·४,५
उदयव्ययसंतानः – २१·१६
उपादानविनिर्मुक्तो – २७·५
उपादानादुपादानं – १६·३
उपादाने सति भवः – २६·७
उपादानैकदेशश्च – २७·२७
एकत्वे फलहेत्वोः स्याद् – २०·२०
एकत्वे सहभावश्चेत् – ६·५
एकीभावेन वा सिद्धिः – २·२१
एतेनैवावशिष्टौ द्वौ – १९·४
एवं विद्यादुपादानं – ८·१३
एवं शून्यमुपादानं – २२·१०
एवं त्रिष्वपि कालेषु – २१·२१
एवं दृष्टिरतीते या – २७·१३
एवं नान्य उपादानात् – २७·८
एवं निरुध्यतेऽविद्या–२३·२३
एवं रक्तेन रागस्य – ६·१०
एवं रागश्च रक्तश्च – १४·२
कथं वा सर्वभावानां – २७·२९
कथं ह्यविद्यमानस्य–९·२
कथमुत्पत्स्यते शून्यं – २०·१८
कथमुत्पद्यमानेन – ७·१०
कथं तावदुपादातुः – २७·२६
करोति यद्यसद्भूतो – ८·३
करोति सदसद्भूतो – ८·११
कर्मक्लेशात्मकं चेदं – १७·२६
कर्म क्लेशाश्च देहानां – १७·२७
कर्म चेन्नास्ति कर्ता च – १७·३०
कर्म नोत्पद्यते कस्मात् – १७·२१
कर्म स्वभावतश्चेत् – १७·२२
कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः – १८·५
कर्मणः कर्मणो दृष्टे – १७·१८
कस्य स्यादन्यथाभावः – १३·४
कात्यायनाववादे च – १५·७
कारकः सदसद्भूतः – ८·७
कार्यं च कारणं चैव – ११·७ ; २४·१७
कालोऽतीतोऽनागतश्च – १९·६
किं तदेव किमन्यत् – २५·२३
कुतश्चिदागतः कश्चित् – २७·१९
कुतः स्वभावस्याभावे – १५·३
क्रिया न प्रत्ययवती – १·६
क्लेशाः कर्माणि देहाश्च – १७·३३
क्षयस्य संभवो नास्ति – २१·७
गतं न गम्यते तावत् – २·१
गते नारभ्यते गन्तुं – २·१२
गत्या ययोच्यते गन्ता – २·२२, २३
गन्ता तावद्गच्छतीति – २·९
गन्ता तावत्तिष्ठतीति – २·१६
गन्ता न गच्छति तावत् – २·८
गन्ता न तिष्ठति तावत् – २·१५
गन्तारं चेत्तिरस्कृत्य – २·७
गमनं सदसद्भूतं – २·२५
गमने द्वे प्रसज्येते – २·११
गमनं संप्रवृत्तिश्च – २·१७
गम्यमानस्य गमनं – २·३,४
गम्यमानस्य गमने – २·५
घनग्राहगृहीतस्तु – २२·१३
चक्षुः प्रतीत्य रूपं च – २६·४
चत्वारः प्रत्यया हेतुः – १·४
चरमे न निरुद्धे च – २१·१८
चित्ताच्च यस्मात्संतानः – १७·१०
चेतना चेतयित्वा च – १७·२
चेष्टा यत्र गतिस्तत्र – २·२
जनयेत्फलमुत्पन्नं – २०·१०
जरामरणधर्मेषु – ७·२४
तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति – २२·८
तत्र यच्चेतनेत्युक्तं – १७·३
तत्रैतस्मादिध्यमानं – १०·४
तथागतो यत्स्वभावः – २२·१६

तथा निर्मितकाकारः – १७·३२
तदभावान्न विद्यन्ते – २४·३
तद्विपक्षविपाकं च – १७·२५
तन्मृषा मोषधर्म यद् – १३·१,२
तयैवावस्थयावस्था – ७·२८
तस्मान्न विद्यते लक्ष्यं – ५·५
तस्य चेदन्यथाभावो – १३·६
तस्य तस्य विरोधेन – २६·१२
तस्यैव नान्यथाभावो – १३·५
तिरस्कृत्य द्रष्टा नास्ति – ३·६
तिष्ठत्या पाककालाच्चेत् – १७·६
तिष्ठमानोऽपि भगवान् – २५·१८
त्वमेव दोषानात्मीयान् – २४·१५

दर्शनं श्रवणं घ्राणं – ३·१
दर्शनश्रवणादिभ्यो – ९·३
दर्शनश्रवणादीनि – ९·१, १०, ११
दृष्टयोऽभूवं नाभूवं – २७·१
द्रष्टव्यं दर्शनं द्रष्टा – १४·१
द्रष्टव्यदर्शनाभावात् – ३·८
द्रष्टा स एव स श्रोता – ९·८
द्रष्टान्य एव श्रोतान्यो – ९·९
दिव्यो यद्येकदेशः स्यात् – २७·१७
देवादन्यो मनुष्यश्चेत् – २७·१६
दौर्मनस्यमुपायासाः – २६·९
द्वे सत्ये समुपाश्रित्य – २४·८
द्वौ गन्तारौ प्रसज्येते – २·६

धर्मस्य साधनोपायाः – १७·११
धर्माधर्मनिमित्तं वा – २४·३५
धर्माधर्मौ न विद्येते – ८·५
धर्मे चासति संघे च – २४·५

न कर्तव्यं भवेत्किंचित् – २४·३७
न कारणस्य सदृशं – ४·६
न केवलं हि दुःखस्य – १२·१०
न च केवलमन्यत्वं – १४·४
न च धर्ममधर्मं वा – २४·३३
न च प्रत्ययहेतूनां – २०·२३
न च व्यस्तसमस्तेषु – १·१३
न चाजनयमानस्य – २०·२२
न चापि विपरीतस्य – २३·१७
न चेन्निरुध्यमानश्च – २१·२०
न चोपादानमेवात्मा – २७·६
न जरामरणेनैव – ११·५
न जातस्य हि जातेन – २०·१४
न जातस्य ह्यजातेन – २०·१३
न तावत्स्वकृतं दुःखं – १२·८
न तेन तस्य संसर्गो – १४·८
न निरोधः स्वभावेन – २४·२३
न निर्वाणसमारोपो – १६·१०
न पर्याप्तोऽग्निदृष्टान्तो – ३·३
न पूर्वं गमनारम्भात् – २·१३
न प्रत्ययमयं फलं – १·१६
न प्रत्ययसमुत्पन्नं – १७·२९
न बध्यन्ते न मुच्यन्ते – १६·५
न भवत्यनुपादानं – २२·६
न भावाज्जायते भावो – २१·१२
न विपर्यस्यमानस्य – २३·१८
न संसारस्य निर्वाणात् – २५·१९
न सन्नासन्न सदसत् – १·९
न संभवः स्वभावस्य – १५·१
न सामग्रीकृतं फलं – २०·२४
न स्वतो जायते भावः – २१·१३ ; २३·२०
न स्वतो नापि परतो – १·३
न स्वात्मना निरोधोऽस्ति – ७·३२
न हि स्वभावो भावानां – १·५
नाकाशं विद्यते किंचित् – ५·१
नातीतस्य ह्यतीतेन – २०·१२
नात्मा च शुचि नित्यं च – २३·२२
नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वं – १४·७
नापश्यमानं भवति – ३·४
नाप्यभूत्वा समुद्भूतो – २७·१२
नाभूमतीतमध्वानं – २७·९

नालक्षणे लक्षणस्य – ५·३
नासद्भूतं न सद्भूतः – ८·९
नासद्भूतोऽपि सद्भूतं – ८·१०
नास्थितो गृह्यते कालः – १९·५
नित्यप्रदीप्त एव स्यात् – १०·२
निरुद्धे चेत्फलं हेतौ – २०·९
निरुध्यते नानिरुद्धं – ७·२६
निरुध्यमानस्योत्पत्तिः – ७·२१
निर्ममो निरहंकारः – १८·३
निर्वाणस्य च या कोटिः – २५·२०
निर्वास्याम्यनुपादानः – १६·९
निवृत्तमभिधातव्यं – १८·७
निष्कारणं पुना रूपं – ४·५
नैकत्वे सहभावोऽस्ति – ६·४
नैव सतो नैवासतः – १·८
नैवाग्रं नावरं यस्य – ११·२
नैवाभावो नैव भावो – २०·१५,१६
नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं – ७·१४

पक्षो गन्ता गच्छतीति – २·१०
पञ्च स्कन्धाः स च भवः – २६·८
परत्र यथाविप्रणाशः – १७·१४
परत्र निरपेक्षत्वात् – १०·२
परं निरोधाद्भगवान् – २५·१७
परं निरोधादन्ताद्याः – २५·२१
परपुद्गलजं दुःखं – १२·५,६
परिज्ञा च प्रहाणं च – २४·२
परिभोगान्वयं पुण्यं – १७·५
पश्चाज्जातिर्यदि भवेत् – ११·४
पश्यति दर्शनं नैव – ३·५
पुद्गलः संसरति चेत् – १६·२
पुनर्भवाय संस्कारान् – २६·१
पूर्वं जातिर्यदि भवेत् – ११·३
पूर्वमेव च सामग्र्याः – २०·८
पूर्वा प्रज्ञायते कोटिः – ११·१,८
पूर्वे यदि च भज्येरन् – २७·२३
पूर्वे यदि न भज्येरन् – २७·२४

पृथक्त्वे सहभावश्च – ६·६
पृथङ् न सिध्यतीत्येवं – ६·८
पृथग्भावाप्रसिद्धिश्च – ६·९
प्रकृतौ कस्य चासत्यां – १५·९
प्रतीत्य कारकः कर्म – ८·१२
प्रतीत्य परभावं यः – २२·३
प्रतीत्य मातापितरौ – ३·७
प्रतीत्य यद्यद्भवति – ७·१६ ; १८·१०
प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च – १९·१, २
प्रदीपः स्वपरात्मानौ – ७·८, १२
प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति – ७·९
प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं – २२·१५
प्रहाणं चाब्रवीच्छास्ता – २५·१०
प्रहाणतो न प्रहेयो – १७·१५
प्रहाणसाक्षात्करणे – २४·२७

फलं सहैव सामग्र्या – २०·७
फलं स्वभावासद्भूतं – २०·२१
फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यं – २०·१७
फलं च प्रत्ययमयं – १·१५
फलव्यतिक्रमाद्वा स – १७·१९
फलाभावे फलस्था नो – २४·२९
फलेऽसति न मोक्षस्य – ८·६

बद्धो न मुच्यते तावत् – १६·८
बध्नीयाद्बन्धनं कर्म – १६·७
बन्धनं चेदुपादानं – १६·६
बहवश्च महान्तश्च – १७·१२
बीजाच्च यस्मात्संतानः – १७·८
बुद्धः स्कन्धानुपादाय – २२·२

भविष्यति कथं नाम – २१·२, ४
भवेदभावो भावश्च – २५·११,१२,१३,१४·
भावमभ्युपपन्नस्य – २१·१४,१५
भावं प्रतीत्य कालश्चेत् – १९·६
भावश्च यदि निर्वाणं – २५·६
भावस्तावन्न निर्वाणं – २५·५
भावस्य चेदप्रसिद्धिः – १५·५

भावानां निःस्वभावानां – १·१२;१३·८
ममेत्यहमिति क्षीणे – १८·४

य आजवंजवीभावो – २५·९
यत्र न प्रभवन्त्येते – ११·६
यथा निर्मितकं शास्ता – १७·३१
यथा माया यथा स्वप्नो – ७·३४
यदपीदमुपादानं – २२·९
यदा दुःखं समुदयो – २४·२५
यदिन्धनं स चेदग्निः – १०·१
यदिकश्चिदनुत्पन्नो – ७·७
यदि नास्ति स्वभावश्च – २२·४
यदि भावो न निर्वाणं – २५·७
यदि भूतः स्वभावेन – २३·२४
यदि शून्यमिदं सर्वं २४·१;२५·१
यदि संस्कृत उत्पादः – ७·१
यदि ह्ययं भवेदन्यः – २७·१०
यदीन्धनमपेक्ष्याग्निः – १०·८,९
यदेव गमनं गन्ता – २·१८,१९
यदैव सर्वधर्माणां – ७·२९
यद्यतीतोऽनागतश्च – १९·५
यद्यन्यदन्यदन्यस्मात् – १४·६
यद्यभावश्च निर्वाणं – २५·८
यद्यभूतः स्वभावेन – २३·२३
यद्यमीभ्य इमेऽन्ये स्युः – १२·३
यद्यशून्यमिदं सर्वं – २४·२०;२५·२
यद्यशून्यं भवेत्किंचित् – १३·७
यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यात् – १५·८
यः प्रतीत्यसमुत्पादं – २४·४०
यः प्रतीत्यसमुत्पादः – २४·१८
यश्चाबुद्धः स्वभावेन – २४·३२
यस्तस्माच्चित्तसंतानः – १७·९
यस्माच्च तदनुत्पन्नं – १७·२१
यस्मान्न भावो नाभावो – ५·७
यस्यचिद्धि भवन्तीमे – २३·४
येन गृह्णाति यो ग्राहो – २३·१५
येन ग्राहो गृहीतस्तु – २२·१३
योऽङ्कुरप्रभृतिर्बीजात् – १७·७
योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः – १०·१०,११

रक्तेऽसति पुना रागः – ६·२
रागाद्यदि भवेत्पूर्वं – ६·१
रूपकारणनिर्मुक्तं – ४·१
रूपकारणनिर्मुक्ते – ४·२
दीपशब्दरसस्पर्शं – २३·७,८
रूपे सत्येव रूपस्य – ४·४
रूपेण तु विनिर्मुक्तः – ४·३

लक्षणासंप्रवृत्तौ च – ५·४

वाग्विष्पन्दोऽविरतयो – १७·४
विग्रहे यः परीहारं – ४·८
विज्ञानं संप्रविशते – २६·२
विना धर्ममधर्मं च – २४·३४
विनापि दर्शनादीनि – ९·४
विना वा सह वा नास्ति – २१·१
विनाशयति दुर्दृष्टा – २४·११
वेदनाचित्तसंज्ञानां – ४·७
वेदनाप्रत्यया तृष्णा – २६·६
व्यवहारमनाश्रित्य – २४·१०
व्यवहारा विरुध्यन्ते – १७·२४
व्याख्यातं श्रवणं घ्राणं – ३·९
व्याख्याने य उपालम्भं -- ४·९

शाश्वताशाश्वताद्यत्र – २२·१२
शुभाशुभविपर्यासात् – २३·२
शून्यमिति न वक्तव्यं – २२·११
शून्यता च न चोच्छेदः – १७·२०
शून्यतां फलसद्भावं – २४·६
शून्यतायामधिलयं – २४·१३
शून्यता सर्वदृष्टीनां – १३–८
शून्येषु सर्वधर्मेषु – २५·१२
षडायतनमागम्य – २६·३

स एवात्मेति तु भवेत् – २७·४

स ते मौलेन जनितो – ७·६
स त्वं दोषानात्मनीयान् – २४.१५
स दैवः स मनुष्यश्चेत – २७·१५
संसारमूलान् संस्कारान् – २६·१०
संस्काराः संसरन्ति चेत् – १६·१
संस्काराणां न निर्वाणं – १६·४
संकल्पप्रत्ययो रागो – २३·१
संघो नास्ति न चेत्सन्ति – २४·४
सतश्च तावदुत्पत्तिः – ७·२०
सतश्च तावद्भावस्य – ७·३०
सता च क्रियते नासत् ८·८
सद्भावस्य स्वभावेन – २१·१७
सद्भूतः कारकः कर्म – ८·१
सद्भूतस्य क्रिया नास्ति – ८·२
सद्भूतो गमनं गन्ता – २·२४
सर्वं च युज्यते यस्य – २४·१४
सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं – १८·८
सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः – ९·६,७
सर्वेषां विषभागानां – १७·१७
सर्वदृष्टिप्रहाणाय २७·३०
सर्वसंव्यवहारांश्च – २४·३६
सर्वोपलम्भोपशमः – २५·२४
सहान्योन्येन वा सिद्धिः – २१·६
सदैव पुनरुद्भूतिः – ६·३
संनिपातस्त्रयाणां यो – २६·५
संबुद्धानामनुत्पादे – १८·१२
संभवेनैव विभव – २१·३:
संभवो विभवश्चैव – २१·८,९,१०
संभवो विभवेनैव – २१·५
सिद्धः पृथक्पृथग्भावो – ६·७
स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यः – २२·१
स्कन्धानामेष संतानः – २७·२३
स्कन्धांश्चाप्यनुपादाय – २२·६
स्कन्धान्यद्यनुपादाय – २२·५
स्थितस्य तावद्भावस्य – ७·२७
स्थितिर्निरुध्यमानस्य – ७·२३
स्थित्यान्यया स्थितेः स्थानं – ७·२५
स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं – १२·९
स्वमात्मानं दर्शनं हि – ३·२
स्वकायदृष्टिवत्क्लेशाः – २३·५
स्वपुद्गलकृतं दुःखं – १२·४
स्वभावः कृतको नाम – १५·२
स्वभावतश्च शून्येऽस्मिन् – २२·१४
स्वभावतो न विद्यन्ते – २३·६
स्वभावपरभावाभ्यां – १५·४
स्वभावतो विद्यमानं – २४·२२
स्वभावं परभावं च – १५·६
स्वभावेनानधिगतं – २४·२८
स्वभावेनापरिज्ञातं – २४·२६
स्वयं कृतं यदि भवेत् – १२·२
स्वयंकृतं परकृतं – १२·१
स्वयंकृतस्याप्रसिद्धेः – १२·७
स्वाभाव्ये सति मार्गस्य – २४·२४

हेतुः फलेन शून्यश्चेत् – २०·१६
हेतुं फलस्यादत्वा च – २०·६
हेतोः फलस्य चैकत्वं – २०·१९
हेतोश्च प्रत्ययानां च – २०·१,२,३,४
हेतावसति कार्यं च – ८·४
हेतुकं फलस्य दत्वा – २०·५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

टीकाकृतोद्धृतानां पद्यांशानां सूची ।

[अङ्कः पत्राङ्कं बोधयति]

अज्ञानकल्पितं पूर्वं – (रत्नावली) – ७९
अथ पण्डितु कश्चि मार्गते – (ललित०) – ९३
अनक्षरस्य धर्मस्य – (भगवत्) – ११५
अनित्यस्य ध्रुवा पीडा – २०१
अनित्याश्च ते संस्कारा – (भगवत्) – १३
अनिर्वाणं हि निर्वाणं – (भगवत्) – २३७
अनुत्पादधर्मः सततं तथागतः – (हस्तिकक्ष्य) – १९५
अनुत्पाद शान्त अनिमित्तपदं – (समाधिराज) ४२, ८५
अन्यत्प्रतीत्य यदिनाम – (मध्यमकावतार) – ११
अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानात – (रत्नावली) – २१६
अप्रतीत्यास्तिता नास्ति – (चतुःशतक) – १७१; २२०
अभेदि कायो .... – २२७
अमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने – २०१
अरणिं यथ चोत्तरारणिं – (ललित०) – ९३
अलभन्त फलं तथ प्राप्तिं – (उपालि) – ६३; १७७
अलातचक्रनिर्माण – (चतुःशतक) – ७२; २४२
अवाचनक्षराः सर्वे – २३६
अविद्यया नैव कदाचि विद्यते – २०२
अविनाशमनुत्पन्नं – (आगमसूत्रेषु) – २४०
असंलीनेन कायेन – २२७
अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता – (समाधि०) ५४; ११८
अस्तीति नास्तीति विवाद एष – (समाधि०) ५४; ११८
अस्थिता हि इमे धर्माः – (भगवत् ?) – ६९
अस्मिन् सतीदं भवति – (आचार्य) – ३
अहंकारस्तथा स्कन्धान् – (रत्नावली) – १४७
अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः – (रत्नावली) – १४७; २००
आकाशं शशशृङ्गं च – (लङ्का०) – २३१
आकाशादीनि कल्प्यन्ते – (चतुःशतक) – २२०
आकाशनिश्रित समारुत आपस्खन्धो – (गाथासु) – ६९
आत्मा तीर्थ्यैः कल्प्यते नित्यरूपो – (मध्यमकावतार) – १४६
आत्मा हि आत्मनो नाथो – (भगवत् = धम्मपद) – १५१
आत्मोच्छेदो निर्वृतौ स्यादवश्यं – (मध्यमकावतार) – १४६
आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे – (समाधि.) – ४१; २०७
आदिमध्यावसानानि – (मध्यमकसिद्धान्त) – २३९
आदित शून्य अनागत धर्मा – (रत्नाकर ?) – ९८
आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः – (रत्नमेघ) – ९८
आलोकसमाश्रित पश्यति चक्षुः – (उपालि०) – ४६; ११३
इमु ईदृश धर्मलक्षणा – (ललित०) – ९३
इष्टो नात्मा रूपवान्नास्ति यस्मात् – (मध्यमकावतार) – १८८
इह यद्यपि तत्त्वज्ञो – (चतुःशतक) – १६१
इह शासनि सूरमणीये – (उपालि०) – १७६
उत्पादकाले हि तथागतस्य – १६६
उत्पादव्ययं विपश्यते – (ललित०) – १७६
उपसर्गेण धात्वर्थो – २
उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च – १६६
ऊर्णापक्ष्म यथैव हि – २०९
एकत्वान्यत्वरहितं – (निरुपम०) – ९३
एकस्य भाषमाणस्य – (आगम) – १४२
एकस्वरात्तु तव लोकहितो – १५६
एकेन कल्पेन भवेद्धि लोको – १६६
एकेन धर्मेन यु सर्वधर्मान् – (गगनगञ्ज) – ५०
एकेन सर्वं जानाति – (समाधि०) – ५०
एतावानेव पुरुषो – (लोकायत) – १५३
एतेनैव विचारेण – (चतुःशतक) – २४

एवंविधार्थश्रवणात् – (रत्नावली) – १४७
एवं धर्मान्वीक्षमाणो – १३ ; २४०
एवं पूर्वसुशुद्धत्वात् – (सूत्रे) – १५६
एविमे संखत धम्मा – (गाथा) – ९७
कण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुक – (ललित०) – १७६
करतलसदृशो बालो – २०९
कर्मक्रिया च प्रवर्तति एवं – ९८
कल्पवशेन विकल्पितु लोकः – (उपालि०) १८ ; ८०
कल्पित वुच्चति कल्पितमात्रं – ९८
काम जानामि ते मूलं – (सूत्र, गाथा) १४९ ; १९७
कारणं विकृतिं गच्छद् – १७१
कालः पचति भूतानि – १६५
कुर्वतां श्रद्दधानानां – (सूत्र) – २१२
कृष्ण शुभं च न नश्यति कर्म –
(समाधि०)– १०३ ; १५१
केचि स्पृह जनेन्ति तत्र काले – (समाधि०) – १४३
केशोण्डुकं यथा मिथ्या – (लङ्का०) – ११५
केषांचिदवदद्धर्मं – (आचार्य) – १५३
क्रियावान् शाश्वतो नास्ति – (चतुःशतक) – ४४
क्षणिके सर्वथाभावात् – (मध्यमकसिद्धान्त) –२३९
गीतं न नृत्यमपि वाद्यरुतं न ग्राह्यं – (उपालि०)–४७
गृह्येत नैव च जगद्यदि हेतुशून्यं –
(मध्यमकावतार) – १२
चक्षुश्च प्रतीत्य रूपतः – (ललित०) – ४६
चित्र मनोरम सज्जितपुष्पाः – (उपालि०) – १८; ८०
जन्मोन्मुखं न सदिदं यदि जायमानं –
(मध्यमकावतार) – २३९
जायते च्यवते चापि – (भगवत्) – १८६
जायमानार्धजातत्वात् – २७
ज्ञानं तथा आर्य प्रतीत्य नास्रवं – (रत्नकूट) – ६४
ज्ञानं न कल्पेति अज्ञानु नो भवेत् –
(रत्नकूट) – ६४
ज्ञानेन जानाम्यहु स्कन्धशून्यतां – (समाधि०)–२०८
तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं – (नागार्जुन) – ३
तत्र प्रणष्टु जगं इमु सर्वं – (रत्नाकर) – १०७
तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं – (मध्यान्तविभङ्ग) – २२
तथ सर्वभवाङ्गवर्तिनी – (ललित०) – २४१
तथा समानेन समानकालं – (मध्यमकावतार)–२३९
तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः –
(हस्तिकक्ष्य) – १९५ ; २३६
तस्माद्धि तस्य भवने न गुणोऽस्ति कश्चित् –
(मध्यमकावतार) – ५
तमोऽन्धकारस्य न शक्तिरस्ति – (रत्नकूट) – ६४
तहि कालि सो दशबलो अनघो –
(समाधि०) – ४१; ८४
तेन विजानित बोधिज्ञानं – (रत्नाकर) – १०७
ते परिनिर्वृत लौकिक शूरा – (उपालि ?) –
११३; २०८
त्रीषु अध्वसु सत्त्वानां – (पूर्वशैल) – २४०
त्वक्स्नायुमांसास्थिसमुच्छ्रये च – (समाधि०)–७४
दुन्दुभि वादित शक्रमरुद्भिः – (सूत्र) – १५६
दूरंगमायां तु धियाधिकः – (मध्यमकावतार) – १५१
दूरादालोकितं रूपं – (आचार्य) – १४८
दूरीभूतैर्यथाभूतो – (आचार्य) – १४८
दृष्टश्रुताद्यं मुनिना – (रत्नावली) – १५३
देवत चोदनि दुन्दुभि दिव्य – (सूत्र) – १५६
देवा पि सर्वे प्रमुमोचु शब्दं – (समाधि०) – १२१
द्वयानिश्रितमेकेषां – (आचार्य) – १५३
धर्मचारी सुखं शेते – १३२
धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या – (भगवत्) – १९५
धर्म दशबलप्रभाषितेऽत्र – (समाधि०) – १४३
धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो – १९२
धर्मं समासतोऽहिंसां – (चतुःशतक) – १५०
धर्मयौतकमित्यस्मात् – रत्नावली – १२०
न च अस्मि लोकि मृतु कश्चिनरो –
–(समाधि०) –४१; ८५
न च कारकु कारण सन्ति – (उपालि०) – १८; ८०
न चक्षुः प्रेक्षते रूपं – (भगवत्) – ४६
न च शाश्वतं न च उच्छेद –
(समाधि०) – ४२; ८५
न च संक्रमो न च पुनागमनं –
(समाधि०) – ४२; ८५

न च सत्त्वु लभ्यति न जीवु नरो –
(समाधि०) – ४१; ८५
न चाभावोऽपि निर्वाणं – (रत्नावली) २२९
न प्रणश्यन्ति कर्माणि – (भगवत्) – १३९; १६८
न शून्यं नापि चाशून्यं – (मध्यान्तविभङ्ग) – १९३
न स्थितिर्नापि चो जातिः – (भगवत्) – ६९
न स्वभावो न विज्ञप्तिः – (लङ्का०) – ११५
नान्यया भाषया म्लेच्छः – (चतुःशतक) – १५७
नास्तिको दुर्गतिं याति – (रत्नावली) – ५४
नास्तीह सत्त्व आत्मा वा – (भगवत्) – १५१
नित्यमरक्त अदुष्ट अमूढाः – (समाधि०) – ७४
निरोधसत्यं सुपिनं यथैव – (समाधि०) – १२६
निर्वाणं निवृत्तिरेव – (समाधि०) – २०८
निर्वृत्ति धर्माण न अस्ति धर्मा –
(भगवत्) – २२८
नीतार्थसूत्रान्तविशेषजानति – (समाधि०) –
१४, १२०
नैरात्म्याशुभाश्च धर्मि – (ललित०) – ४६
नैवमात्मा न चानात्मा – (रत्नावली) – १५३
नो पि च सत्त्व न जीविह कश्चि –
(उपालि०) – ११३
पटः कारणतः सिद्धः – ३१
परमार्थसत्य सुपिनेन समं – (समाधि०) – १२६
परिनिर्वृत लोकि त शूराः – (भगवत्) – २०८
पारगतोऽसि भवार्णवतीर्णः – (रत्नाकर) – १०७
पृष्टः स देवराजेन – (सूत्रे) – २१२
प्रतिपन्नकाश्चत्वारः – (सूत्रे) – २१२
प्रतिश्रुत्कादयः शब्दाः – (सूत्रे) – १५६
प्रतीत्य धर्मानधिगच्छते – (भगवत्) – २२०
प्रव्रजित्व गृहिलिङ्ग जहित्वा – (उपालि०)
– ६३; १७७
प्राणिशतसहस्र तं श्रुणित्वा – (समाधि०) – १४२
फेनपिण्डोपमं रूपं – (भगवत्) – १३; २४०
बीजस्य सतो यथाङ्कुरो – (ललित०)
८; ४१; १६०; १८५; २४१
बुद्धसहस्रशता य अतीत – १६६
बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराजो –
(समाधि०) १२१; १५६
भय दर्शित नैरयिकं – (उपालि०) – ५३; ८०
भाव अभात्र विभावयि ज्ञानं –
(समाधि०) – १२१; १८६
भावस्यैकस्य यो द्रष्टा – ५०
भावानभावानिति यः प्रजानती – (समाधि०) –
५३; ११६; १२१
भावितु मार्ग प्रवर्तितु ज्ञान – (उपालि०) – ११३
मरीचिस्तोयसदृशी – (आचार्य) – १४८
मरीचिप्रतिमं लोकं – (रत्नावली) – ७९
मरीचि तोयमित्येतत् – (रत्नावली) – ७९
मायोपमं जगदिदं – (सूत्र) – १९३
मुखस्य संक्रान्ति यदा न विद्यते –
(समाधि०) – ४१; २०७
मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते – (ललित०)
– ४१; १८५; २४१
यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो – (अनवतप्त०)
– १०५; २१४; २१८; २१९
यच्छास्ति वः क्लेशरिपूनशेषान् – १
यथ शङ्कितेन विषसंज्ञ अभ्युपेति – २२९
यथ उक्खित्ते लोढम्मि (द्वादशारनयचक्र) – ९७
यथ गगणु न जातु दग्धपूर्वं – ९३
यथ मुञ्ज प्रतीत्य वल्वजं – (ललित०) २४१
यथ कुमारी सुपिनान्तरस्मिं – (समाधि०)
– ७४; २४१
यथा ज्ञात त्वयात्मसंज्ञा – (समाधि०) – ५०
यथादर्शमनादाय – (रत्नावली) – १४७
यथादर्शमुपादाय – (रत्नावली) – १४७
यथा निर्वाणु गम्भीरं – २०७
यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैव – (मध्यमकसिद्धान्त)
– २३९
यथा बीजस्य दृष्टोऽन्तः – (चतुःशतक) – ९५
यथा यन्त्रकृतं तूर्यं (सूत्रे) – १५५
यथा हि दीपो लयने चिरस्य – (रत्नकूट) – ६४
यथैव गन्धर्वपुरं – (समाधि०) – ७४

यथैव ग्रामान्तरि – (समाधि०) – २४१
यथैव वैयाकरणो – (आचार्य) – १५३
यद सुगतु कथां करेति नाथो – (समाधि०) – १४२
यदि काचन प्रतिज्ञा स्यात् – (विग्रहव्यावर्तनी) – ६
यदि किंचिदुपलभेयं – (विग्रहव्यावर्तनी) – ६ ; ९
यदि कोचि धर्माण भवेत्स्वभावः –
(हस्तिकक्ष्य) – १६६ ; २२४
यद्यस्य प्रियं पूर्वं – (चतुःशतक) – १५७
यस्तवात्मा ममानात्मा – (चतुःशतक) – ८४
यस्मात्प्रवर्तते भावः – (चतुःशतक) १६६
यस्य नैव हि स्वभावु – (रत्नाकर) – ३१
यस्य स्वभाव न विद्यति कश्चि – (रत्नाकर)
-- ३२ ; १०६
यं च पभाषति धर्म – ९८
यावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ –
(समाधि०) – १२२;१५६
ये मां रूपेण अद्राक्षुः – (भगवत्) – १९५
ये रागदोषमदमोहस्वभावं (समाधि ?) – ५८
यो इच्छती सुगतश्रावकु हं भवेयं – १५१
यो न पि जायति नो चुपपद्यी – (रत्नाकर)
– ३२ ; १०६
यो पि च चिन्तयि शून्यक धर्मान् –
(भगवत्) – ५३ ; १४८ ; १८६
योऽपि च श्रूयति शब्दु मनोज्ञ – (उपालि०) – ४६
रथचक्रवद् भ्रमति सर्वजगत् – (सूत्रे) – १९४
रश्मिशतसहस्र अप्रमेयान् – (समाधि०) – १४३
रागादिभिश्च बहुरोगशतैः – (सूत्रे) – १९३
रूपस्याभावमात्रत्वात् – (रत्नावली) – १७९
रूपादिव्यतिरेकेण – २४
रूपेण दर्शिता बोधि – (समाधि०) – २०७
लक्ष्याल्लक्षणमन्यच्चेत् – (लोकातीतस्तव) – २२
वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो – (समाधि०) – ४२
वाच न विद्यति यां च वदेसि – (रत्नाकर) – १०७
वारणं प्रागपुण्यस्य – (चतुःशतक) – १५३
विज्ञाननिरोधसंभवं – (ललित०) – ४६
विनाशयति दुर्दृष्टो – २१६
विपरीत अभूत कल्पितै – (ललित०) – ९४
शब्दश्चापि निर्वाणं च – (समाधि०) २०७
शान्त गती कथिता सुगतेन – (रत्नाकर)
– ३२ ; १०६
शान्त प्रजानाति धर्म प्रणीतान् – (रत्नाकर) – १०७
शान्त पशान्त य चिन्तयि धर्मान् – (भगवत्)
– ५३ ; १४९ ; १८६
शुक्रशोणितसंपर्कं – (चतुःशतक ?) – २०१
शून्यमाध्यात्मिकं पश्य – (भगवत्) – १४८
शून्यं च शान्तमनुत्पादमयं – (सूत्रे) – १९३
शून्यविद्य न हि विद्यते कचि – (रत्नाकर) – ३१
शैलगुहागिरिदुर्गनदीषु – (समाधि०) – १०३
शैलपर्वत यथा अकम्पिया – (रत्नाकर) – ३२
स जातमात्रो गगने स्थिहित्वा – (समाधि०) १२१
ससांख्यौलूक्यनिर्ग्रन्थ – (रत्नावली) १२०
संवृति भाषितु धर्म जिनेन – (समाधि०) – १०३
संस्कृतासंस्कृत सर्व विविक्त – (समाधि०) – ७४
सङ्गु न विद्यति अत्र कदाचि – (उपालि०) – ११३
सत्कायदृष्टिप्रभवानशेषान् – (मध्यमकावतार) १४५
सदसत्सदसच्चेति – (चतुःशतक) – १५८
सदसत्सदसच्चेति यस्य – (चतुःशतक) – ५
सर्व अनित्य अशाश्वत काम – १५६
सर्व एव घटोऽदृष्टो – (चतुःशतक) – २४
सर्व धर्म अचला – (रत्नाकर) – ३१
सर्वधर्माः स्वभावेन – (समाधि०) – २०८
सर्व सयोगि तु पश्यति चक्षुः – (उपालि०)
– ४६ ; ११३
सर्वि भवा अलिका वशिकाश्च – (समाधि०) १०३
सर्वि वदेसि निरात्मक धर्मान् – (रत्नाकर) – १०७
सर्वि हि ज्वलमाणि बुद्धक्षेत्रे – (भगवत्) – ९३
सामग्रि प्रतीत्य तं च सा – (ललित) – १७६
सामग्र्या दर्शनं यत्र – (भगवत्) – ४६
सिया यदि किंचि अशून्य – (पितापुत्रसमागम) ?
सुपिनोपमा भवगती सकला – (महायानसूत्रेषु) २४०
सुपिनोपमं हि त्रिभवं – (समाधि० ?) ४२
सूसुखिता सद ते नर लोके – (भगवत्) – १८६

स्कन्ध सभावतु शून्य विविक्त – (भगवत्) १४९
स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्बहुत्वात् – (मध्यमकावतार) – १४६
स्कन्धात्मा लोक आख्यातः – २१५
स्कन्धानसत्यान् दृष्ट्वैवं – (रत्नावली) १४७; २००
स्कन्धायतनानि धातवः – (ललित०) ९३
स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेत् – १८८
स्कन्धेष्वात्मा विद्यते नैवचामी – (मध्यमकावतार) – १८८
स्तम्भादीनामलंकारो – (चतुःशतक) १६९
स्थान मथातु अयुथातु जिनेन – (गाथासु) ६९
स्मराम्यहं पूर्वमतीत अध्वनि – (समाधि०) १२१
स्वयंकृतं परकृतं – (लोकातीतस्तव) –१८; १०३
स्वाध्यायदीपमुद्रा – (नागार्जुन) १८६ ; २४२
हेतुतः संभवो येषां – (लोकातीतस्तव) – १७९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तृतीयं परिशिष्टम् ।

टीकाकारोद्धृतानामागमस्थगद्यांशानां सूची ।

[अङ्कः पत्राङ्कं बोधयति]

अधिगतो मया धर्मो गम्भीरो – २१७
अनवराग्रो हि भिक्षवो जातिजरामरणसंसारः – ९५; २३४
अनात्मानः सर्वधर्माः – २२
अविद्यानिवृताः सत्त्वाः – १४१
अविद्यानुगतो....पुण्यानपि संस्कारान् – ७५
अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः – ११८
अस्मिन् सतीदं भवति – ३; १९; ६५
अहमेव स तेन कालेन मांधाता – २५०
आगतिरिति संकर्षणपदमेतत् – ४१
आत्मेति काश्यप अयमेकोऽन्तः – १५३
आध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः – २४५
इदं पापं कर्म स्वयमेव कृतं – १४१
उच्छेददर्शनं प्रहातव्यं – १८४
उत्पादाद्वा तथागतानां – १३
उपशम उपशम इति भगवन्नुच्यते – १५३
एको धर्मः सत्त्वस्थितये – १३
एतद्धि....परमं सत्यं – १३
कतमः...सम्यक्प्रयोगः – १५९
कतमे सूत्रान्ता नेयार्थाः – १४
कथं ...प्रज्ञापारमिता पर्येषिता – १६१
किं...मायोपमास्ते सत्त्वाः – १९६
चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च – २
चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं – २५
चतुर्णामार्यसत्यानां यथाभूतार्था – १२९; २२५
चत्वारः प्रत्ययाः– ?
चित्तं हि काश्यप परिगवेष्यमाणं – १४
चेतनामहं भिक्षवः कर्म वदामि – ?
जरापि द्विविधकार्यप्रत्युपस्थाना – ?
तद्यथा....काण्डं च प्रतीत्य – १६
तद्यथा....मायाकारनाटक – १५
तन्निर्मितबोधिसत्त्वेन – १४३
तन्मृषा मोषधर्म यदिदं संस्कृतं – १०४
तस्मात्तर्हि संसारक्षयाय – ९५
तेन हि कौशिक....न रूपे – १७७
त्रीणीमानि....संस्कृतस्य – ५९
द्वौ धर्मौ लोकं पालयतः– १३
धर्मकाया बुद्धा भगवन्तः – ?
नास्त्यत्र तथता – १३
निर्वाणमप्यायुष्मन्सुभूते मायोपमं – १२६
परमार्थसत्यं कतमत् – १५९
पञ्च च भिक्षुशतानि .... – १४४
पञ्चमात्राणि भिक्षुशतानि – १५
प्रतीत्यसमुत्पादं वो भिक्षवः – २
बालो .... चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा – ५५
बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघः –२१३
बुद्धोऽपि .... मायोपम – १९२
मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्युपस्थापनं – ७३
य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं – २५८
यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति – ६६
यदनित्यं तद्दुःखं – २२०
यद्भूयसा कात्यायन लोकः – ११८
यन्न शून्यतया शून्यान्धर्मान्करोति – १०८
यन्मारः पापीयान् – १३१
यन्त्रकारनिर्मिता यन्त्रयुवतिः – १५
यां च रात्रिं तथागतो – १५५; २३६
ये केचिद्भवेन – २३२
योऽहं मार्गेण निःसरणं – २०२

यो रज्येत यत्र वा रज्येत – २७; २०७
यो हि भगवन् पूर्वं – १२०
लोको मया सार्धं विवदति – १५७
शून्याः सर्वधर्माः – १०४;१२२;१९३;२१९
श्रावकबोधिमभिसंबोद्धुकामेन – १५१
षड्धातुरयं महाराज – ५१
सचेदानन्द विज्ञानं मातुः – २४२
स चित्तमसमनुपश्यन् – २१
सत्कायदृष्टिमूलकाः – १४९
सन्त्यस्मिन् काये केशाः – २०
सालम्बना धर्माः कतमे – २९
स्याद्यदि किंचिदशून्यं – २२४
स्वभावानुत्पत्तिं संधाय – २१९
स्वयंकृतस्य कर्मणः – १४२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चतुर्थं परिशिष्टम् ।

ग्रन्थ-ग्रन्थकृन्नामसूची ।

[अङ्कः पत्राङ्कं बोधयति]

अक्षपाद – १९१
अक्षयमतिसूत्र [T १७० ; N ७४] – १४
अध्याशयसंचोदनासूत्र – [T ६९; N ३७]
दृढाध्या – १५५
अनवतप्तहृदापक्रमणसूत्र – १०४
अभिधर्मशास्त्र – ४३ ; २३९
अर्धशतिका, द्व्यर्ध – १०४ ; २१९
अष्टसाहस्रिका – १२६; १५१; १६१; १६२; १७७; १९६
आगम–२; २९; ६६; ७३; १३३; १४२;१५७
आचार्य = नागार्जुन – ९; ६०; १४८; १५३; १७९
आनन्द – (आर्य०) – १४७
आर्यदेव – ५; १५३; १६०
उपालिपरिपृच्छा – [T ६८; N २३ २४, ३६, ९७९] १८; ४६; ६३; ८०; १०३; ११३; १७६; १७७
औद्धत्य – १२०
कणभक्ष – १९१; कणाद – २२९
कात्यायनाववाद – १४; ११७
कापिल – २२९
गगनगञ्जसमाधिसूत्र – [T १४८; N ६१] – ५०
गाथासु – ६९; ९७; १९७
चतुःशतक – ५; २४
जैमिनि – १९१, जैमिनीयाः – २२९
तथागतगुह्यसूत्र – १५३; १५४; २३६
तथागतवाग्गुह्यपरिवर्त – २३७
दिगम्बर –१९१
दृढाध्याशयपरिपृच्छासूत्र – १५; २०२
द्व्यर्धशतिका – १०४; २१९
ध्यायितमुष्टिसूत्र – १२९; २२२
नागार्जुन – १; ७; १८६; २४२
नास्तिक – १५६; १५७; २२९
निकाय – (सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु) – २४०
निर्ग्रन्थ – १२०; १७२
नैयायिक – १९१
पितापुत्रसमागम [T ६०; N २३, १६] – २२४
पुद्गलस्कन्धवादिन् – १२०
पुरुषादिकारणिन् – १७२
पूर्वाचार्य – १५७
प्रज्ञापारमिता (अर्धशतिका, द्व्यर्धशतिका, अष्टसाहस्रिका, वज्रच्छेदिका) –१९२
प्रतीत्यसमुत्पाद – १९७
प्रासङ्गिक – ७; १६६
बुद्धपालित – ५; ६; ८; १२; ८३
बौद्ध – ९; १८२
भव्य = भावविवेक – १२; ८३; १५०
मञ्जुश्रीपरिपृच्छा [T ९६ ; N १८४–२००] –२२५
मध्यमकदर्शन – १२०
मध्यमकशास्त्र – १३; २४०
मध्यमकसिद्धान्त – २३९
मध्यमकावतार – ५; १२; १४५; १४६; १५१; १८८; १८९; २३९
मध्यान्तविभाग – १९३
मध्योद्देशिक – २१३
महायानसूत्रेषु – २४०
महावस्तु – २१३
माध्यमिक – ६; ५०; १४२; १५६; १५७; १७९
मारदमनसूत्र – १३१
रत्नकूट – १४; १५; ६४; १०७; १४४; १५२
रत्नचूडपरिपृच्छा [T ९१ ; N २३ ; ४७;] २१

रत्नमेघसूत्र – [T २३१; N ९६४] – ९८
रत्नाकरसूत्र – ३१; १०६
रत्नावली – ५४; ७९; १२०; १४७; १५३, १७९; २००; २१६; २१९
लङ्कावतार – ११५; २१९; २३१
ललितविस्तर – ८; ४१; १०८; १७६; १८५; २४१
लोकायतिक – १५३
वज्रच्छेदिका – १९५
वज्रमण्डधारणी – १६
विग्रहव्यावर्तनी – ६; ८; ९; २०
विज्ञानवाद – १२०; १९३
विनय – १५; १४३
विमलकीर्तिनिर्देश [T १७६; N १४६; १४७, १४९] – १४३
वैभाषिक – २२९
शतक (= चतुःशतक) – ७२; ८४; ९५; १५३; १५८; १६१; १६१; १६९; १७१; २०१; २२०; २२१; २४२;
शालिस्तम्बसूत्र – २४५; २५८
शास्त्र (= अभिधर्म) – २४०
शास्त्र (= मध्यमक) – २४०
सत्यद्वयावतारसूत्र – १५९
समाधिराजसूत्र – १४; ४१; ४२; ५०; ५३; ५४; ५७; ७४; ८४-८५; १०३; १२०; १२१; १२६; १४२-४३; १५१, १५६; १८५; २०७-८; २४०-४१
सांख्य – ७; १२०; १५३
सांमितीय – ६०; ८१; १२०
सूत्र – १९६; २३६; २३७
सौत्रान्तिक – १९३
स्कन्धवादिन् – १२०
स्वयूथ्य – २५
हस्तिकक्ष्यसूत्र [T २०७; N १९३, १९४]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

आर्य-नागार्जुनविरचिता

विग्रह-व्यावर्तनी

स्वोपज्ञवृत्तिसमेता ।

[This Appendix contains the text of Nāgārjuna's *Vigraha-vyāvartanī* with his own commentary. The text was first published in the *Journal of the Bihar and Orissa Research Society* (Vol. xiii. iii. Appendix) and was edited by the late Dr. K. P. Jayaswal and Rāhula Sāṁkṛtyāyana from a single Ms. procured from Tibet by the latter. It was also translated from Tibetan by Dr. G. Tucci in GOS.

I have included this text here with slight but obvious improvements for the simple reason that it is a *manual* of the methods of reasoning of the Mādhya mika School of Buddhists, written by Nāgārjuna, the founder and chief master of the system. Candrakīrti refers not only to this text, but also to its commentary by Nāgārjuna (vide pp. 6, 8, 9). Thus the work being a genuine work of the author of *Madhyamaka Śāstra,* and manual of Mādhyamika methodology, I thought that it should be in the hands, of the reader of *Madhyamaka Śāstra.* It should be noted further that, under Stanza 28 of this work, Nāgārjuna quotes his own Kārikā from MŚ., viz., MŚ. 14.10 with words यथोक्तम्, indicating thereby that at least the commentary of *Vigraha Vyāvartanī* was composed by him *after* MŚ., introducing the stanza by the phrase : न हि व्यवहारसत्यमनाश्रित्य शक्या धर्मदेशना कर्तुम्.]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वेषां भावानां सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत् ।
त्वद्वचनमस्वभावं न निवर्तयितुं स्वभावमलम् ॥ १ ॥

यदि सर्वेषां भावानां हेतौ प्रत्ययेषु च हेतुप्रत्ययसामग्र्यां च पृथक् च यत्र सर्वत्र स्वभावो न विद्यत इति कृत्वा शून्याः सर्वभावा इति । न हि बीजे हि हेतुभूतेऽङ्कुरोऽस्ति । न पृथिव्यप्तेजोवाय्वादीनामेकैकस्मिन् प्रत्ययसंज्ञेति । न प्रत्ययेषु समग्रेषु । न हेतुप्रत्ययेषु समग्रेषु । न हेतुप्रत्ययसामग्र्याम् । न हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तः पृथगेव वा । यस्मादत्र स्वभावो नास्ति, तस्मान्निःस्वभावोऽङ्कुरः । यस्मान्निःस्वभावः, तस्मात् शून्यः । यथा चायमङ्कुरो निःस्वभावो निःस्वभावत्वाच्च शून्यः, तथा सर्वभावा निःस्वभावत्वाच्छून्या इति ।

अत्र वयं ब्रूमः–यद्येवं तवापि वचनं यदेतच्छून्याः सर्वभावा इति, तदपि शून्यम् । किं कारणम्? तदपि हेतौ नास्ति, महाभूतेषु संप्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा प्रत्ययेषु नास्ति । उरःकण्ठौष्ठजिह्वादन्तमूलतालुनासिकामूर्धप्रभृतिषु यन्नैवोभयसामग्र्यामस्ति । हेतुप्रत्ययसामग्रीविनिर्मुक्तं पृथगेव वा नास्ति । यस्मादत्र सर्वत्र नास्ति, तस्मान्निःस्वभावम् । यस्मान्निःस्वभावम्, तस्माच्छून्यम् । तस्मादनेन सर्वभावस्वभावव्यावर्तनमशक्यं कर्तुम् । किं कारणम्? न ह्यसदग्निना शक्यं दग्धुम् । न ह्यसता शस्त्रेण शक्यं छेत्तुम् । नासतीभिरद्भिः शक्यं क्लेदयितुम् । एवमसता वचनेन न शक्यः सर्वभावस्वभावप्रतिषेधः कर्तुम् । न शक्यः सर्वभावस्वभावो निवर्तयितुम् ॥

तत्र यदुक्तं सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः, सर्वत्र भावस्वभावो विनिवर्तत इति, तन्न ।

अथ सस्वभावमेतद्वाक्यं श्रुत्वा हता प्रतिज्ञा ते ।
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्यः ॥ २ ॥

अथापि मन्यसे–मा भूदेष दोष इति सस्वभावमेतद्वाक्यम् । सस्वभावत्वाच्चाशून्यम् । तस्मादनेन सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः सर्वभावस्वभावो विनिवर्तत इति । अत्र ब्रूमः–यदि ते प्रतिज्ञा–शून्याः सर्वभावा इति, हता सा । किं चान्यत् । सर्वभावान्तर्गतं च त्वद्वचनम् । कस्मात्? सर्वभावेषु त्वद्वचनमशून्यम् । येन अशून्यत्वात् सर्वभावस्वभावः स्वभावप्रसिद्धः । एवं षट्कोटिको वादः प्रसक्तः । स पुनः कथमिति? (१) हन्त चेत् पुनः शून्याः सर्वभावाः, तेन त्वद्वचनं शून्यम्, सर्वभावान्तर्गतत्वात् त्वद्वचनस्य, तेन शून्येन प्रतिषेधानुपपत्तिः । तत्र यः प्रतिषेधः शून्यः सर्वभाव इति, [सः] अनुपपन्नः । (२) उपपन्नश्चेत्, पुनः शून्याः सर्वभावा इति प्रतिषेधः, तेन त्वद्वचनशून्यत्वात् अनेन प्रतिषेधोऽनुपपन्नः । (३) अथ शून्याः सर्वभावाः, त्वद्वचनं चाशून्यम्, येन प्रतिषेधस्तेन त्वद्वचनं सर्वत्रासंगृहीतम् । तत्र दृष्टान्तविरोधः । (४) सर्वत्र चेत् पुनर्गृहीतं त्वद्वचनं सर्वभावाश्च शून्याः, तेन तदपि शून्यम् । शून्यत्वादनेन नास्ति प्रतिषेधः । (५) अथ शून्यमस्ति चानेन प्रतिषेधः–शून्याः सर्वभावा इति, तेन शून्या (अ)पि सर्वभावाः कार्यक्रियासमर्था भवेयुः । न चैतदिष्टम् । (६) अथ शून्याः सर्वभावाः न च कार्यक्रियासमर्था भवन्ति, मा भूद् दृष्टान्तविरोध इति कृत्वा शून्येन त्वद्वचनेन सर्वभावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति ॥

किं चान्यत् । एवं तदस्तित्वात् वैषमिकत्वप्रसङ्गः, किंचित् शून्यं किंचिदशून्यमिति । तस्मिंश्च वैषमिकत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्यः, येन हि विशेषहेतुना किंचित् शून्यं किंचिदशून्यं स्यात् । स च नोपदिष्टो हेतुः ॥

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति, तन्न । किं चान्यत् ।

मा शब्दवदित्येतत् स्यात्ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्नम् ।
शब्देनात्र सता भविष्यतो वारणं तस्य ॥ ३ ॥

स्यात् ते बुद्धिः–यथा नाम कश्चिद् ब्रूयात्–मा शब्दं कार्षीः, मा शब्दं कार्षीरिति । तेन च शब्देन व्यावर्तनं क्रियते । एवमेव शून्याः सर्वभावा इति । शून्येन वचनेन सर्वभावस्वभावस्य व्यावर्तनं क्रियत इति ।

अत्र वयं ब्रूमः–एतदप्यनुपपन्नम् । किं कारणम्? सता ह्यत्र शब्देन भविष्यतः शब्दस्य प्रतिषेधः क्रियते । न पुनरिह भवतः सता वचनेन सर्वभावस्वभावप्रतिषेधः क्रियते । तव हि मतेन वचनमप्यसत् । सर्वभावस्वभावोऽप्यसत् । तस्मादयं मा शब्दवदिति विषमोपन्यासोऽसन्निति ॥

किं च ।

प्रतिषेधः प्रतिषेद्धयोऽप्येवमिति मतं भवेत् तदसदेव ।
एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम ॥ ४ ॥

स्यात् ते बुद्धिः– प्रतिषेधः प्रतिषेध्योऽप्यनेनैव कल्पेनानुपपन्नः । तत्र यद् भवान् सर्वभावस्वभावप्रतिषेधवचनं प्रतिषेधयति, तदनुपपन्नमिति ।

अत्र वयं ब्रूमः—एतदशब्देन सदेव । कस्मात् ? तत्र हि प्रतिज्ञालक्षणप्राप्ते मतम्, न मम । भवान् ब्रवीति शून्याः सर्वभावा इति, नाहम् । तस्मात् त्वत्प्रतिज्ञां न पयामि (?) पूर्वकः पक्षो न मम ॥ ४ ॥

तत्र यदुक्तम्—प्रतिषेधः प्रतिषेध्योऽप्येवं मतमुपपन्नमिति ? तन्न ।

किं चान्यत् ।

प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य विनिवर्तयसि भावान् ।
तन्नास्ति प्रत्यक्षं भावा येनोपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

यदि प्रत्यक्षतः सर्वभावानुपलभ्य भवान् निवर्तयति शून्याः सर्वभावा इति, तदनुपपन्नम् । कस्मात् ? प्रत्यक्षमपि हि प्रमाणं सर्वभावान्तर्गतत्वात् शून्यम् । योऽपि सर्वभावानुपलभते, सोऽपि शून्यः । तस्मात् प्रत्यक्षेण प्रमाणेन नोपलम्भभावः, अनुपलब्धस्य च प्रतिषेधानुपपत्तिः । तत्र शून्याः सर्वभावा इति यदुक्तम्, तदनुपपन्नम् ॥

स्यात् ते बुद्धिः— अनुमानेन आगमेन उपमानेन वा सर्वभावानुपलभ्य सर्वभावव्यावर्तनं क्रियत इति, अत्र ब्रूमः --

अनुमानं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षेणागमोपमाने च ।
अनुमानागमसाध्या येऽर्था दृष्टान्तसाध्याश्च ॥ ६ ॥

अनुमानोपमानागमाश्च प्रत्यक्षेण प्रमाणेन प्रत्युक्ताः । यथा हि प्रत्यक्षं प्रमाणं शून्यम्, सर्वभावानां शून्यत्वात्, एवमनुमानागमोपमाना अपि शून्याः, सर्वभावानां शून्यत्वात् । येऽप्यनुमानसाध्या अर्था आगमसाध्या उपमानसाध्याश्च, तेऽपि शून्याः । सर्वभावानां शून्यत्वात् । अनुमानोपमानागमैश्च योऽपि भावानुपलभते, सोऽपि शून्यः स्यात् । तस्मात् भावानामुपलम्भाभावोऽनुपलब्धानां च स्वभावप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति, तन्न । किं चान्यत् ।

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते ।
कुशलं जनस्वभावं शेषेष्वप्येष विनियोगः ॥ ७ ॥

इह धर्मावस्थाविदो मन्यन्ते—कुशलानां धर्माणामेकोनविंशं शतम् । तद्यथा—एकदेशो विज्ञानस्य, वेदनायाः, संज्ञायाश्चेतनायाः, स्पर्शस्य, मनसिकारस्य, छन्दस्याधिमोक्षस्य वीर्यस्य स्मृतेः समाधेः प्रज्ञायाः उपेक्षायाः प्रयोगस्य संप्रयोगस्य प्राप्तेरध्याशयस्य प्रतिविरतिः व्यवसाया (?) औत्सुक्यस्य उन्मूल्साहस्य अव्यवर्त्यस्य वसितायाः (?) प्रतिपत्तेरविप्रतीसारस्य धृतेरध्यवसायस्य अनौष्वेकस्य अननुमूर्न्य(?)नुत्सारस्य । प्रापणायाः प्रणिधेः मदस्य विषयाणां विप्रयोगस्य अनित्याणि (?) कताया उत्पादस्य स्थितेरनित्यतायाः समर्थागतस्य जरायाः परित्रास्यतारतेः । वितर्काणां प्रीतेः प्रमादस्य अप्रस्रब्धेः व्यवहारतायाः प्रेम्र (?) प्रतिकूलस्य प्रदक्षिणग्राहस्य वैशारद्यगौरवस्य चित्रीकारस्य भक्तेरभक्तेः शुश्रूषायाः सादरस्यानादरस्य प्रस्रब्धेः हासस्य वाचः विष्पन्दनायाः सिद्धस्याप्रसादस्य अप्रस्रब्धेः व्यवहारतायाः दाक्ष्यस्य सौरत्यस्य विप्रतिसारस्य शोकस्य । उपायासायासभी(?)तस्य अप्रदक्षिणग्राहस्य संशयस्य संवराणां

परिशुद्धेरध्याशयस्य रूपस्येति । श्रद्धा ह्रीरार्जवमवञ्चनम् । उपशमः अचापलं सप्रमादमार्दवं प्रतिसंख्यानं निर्वैरपरिदाहः अमदः अलोभः अदोषः अमोहः असद्वत् अप्रतिनिसर्गः विभवः अपत्रप्या अपरिश्रच्छदनं माननं कारुण्यं मैत्री अदीनतादिरतम....नं नाहः अलीकचेतसे उत्पादनं क्षान्तिः व्यवसदु (?) असौरत्यमिति भागान्वयम् । पुण्यम् । असंज्ञी समापत्तिः नैर्याणिकता असर्वज्ञता असंस्कृता धर्माः इति एकोनविंशं शतम् । कुशलानां कुशलः स्वभावः । तथा अकुशलानामकुशलः स्वभावः—निवृत्ताव्याकृतः । प्रकृताव्याकृतानां प्रकृताव्याकृतः । कामोक्तानां कामोक्तः । रूपोक्तानां रूपोक्तः । आरूप्योक्तानामारूप्योक्तः । अनास्रवाणामनास्रवः । दुःखोक्तानां दुःखोक्तः । समुदयोक्तानां समुदयोक्तः । निरोधोक्तानां निरोधोक्तः । मार्गोक्तानां मार्गोक्तः । भावनाप्रहातव्यानां भावनाप्रहातव्यः । अप्रहातव्यानामप्रहातव्यः । प्रहातव्यानां प्रहातव्यः ।

यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्मस्वभावो दृष्टः, तस्मादिह यदुक्तम्—निःस्वभावाः सर्वभावाः, निःस्वभावत्वात् शून्या इति, तन्न ॥

किं चान्यत् ।

नैर्याणिकस्वभावो धर्मो नैर्याणिकाश्च ये तेषाम् ।
धर्मावस्थोक्तानामेव च नैर्याणिकादीनाम् ॥ ८ ॥

इह च धर्मोऽवस्थोक्तानां नैर्याणिकानां धर्माणां नैर्याणिकः स्वभावः । अनैर्याणिकानामनैर्याणिकः । बोध्यङ्गिकानां बोध्यङ्गिकः । अबोध्यङ्गिकानामबोध्यङ्गिकः । बोधिपाक्षिकाणां बोधिपाक्षिकः । अबोधिपाक्षिकाणामबोधिपाक्षिकः । एवं शेषाणाम् । तद् यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्माणां स्वभावो दृष्टः, तस्मात् यदुक्तम्—निःस्वभावाः सर्वभावाः, निःस्वभावत्वात् शून्या इति, तन्न ।

किं चान्यत् ।

यदि च न भवेत् स्वभावो धर्माणां निःस्वभाव इत्येवम् ।
नामापि भवेन्नैवं नामापि निर्वस्तुकं नास्ति ॥ ९ ॥

यदि धर्माणां स्वभावो भावानां स्वभावानां सद्भावाच्च अशून्याः सर्वभावाः, तत्र यदुक्तम्—निःस्वभावाः सर्वभावाः, निःस्वभावत्वात् शून्या इति, तन्न । किं चान्यत् ।

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणां न विद्यते तस्मात् ।
धर्मैर्विना स्वभावः स यस्यास्ति तद् युक्तमुपदेष्टुम् ॥ १० ॥

अथ मन्यसे—मा भूदवस्तुकं नामेति कृत्वा अस्ति स्वभावः । स पुनर्धर्माणां न संभवति । एवं धर्मशून्यता निःस्वभावत्वं धर्माणां सिद्धं भविष्यति । न च निर्वस्तुकं नामेति ।

अत्र वयं ब्रूमः—एवं कस्येदानीं स स्वभावो धर्मविनिर्मुक्तस्यार्थस्य, तत्र युक्तमुपदेष्टुमर्थः । स च नोपदिष्टः । तस्मात् या कल्पना—अस्ति स्वभावो न पुनर्धर्माणामिति, सा हीना ॥

किं चान्यत् ।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्ययं यस्मात् ।
दृष्टः प्रतिषेधोऽयं सतः स्वभावस्य ते तस्मात् ॥ ११ ॥

इह च सतोऽर्थस्य प्रतिषेधः क्रियते नासतः। तद्यथा–नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य प्रतिषेधः क्रियते नासतः। एवमेव नास्ति भावो धर्माणामिति सतः स्वभावस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, नासतः॥

तत्र यदुक्तम्–निःस्वभावाः सर्वभावाः, निस्वभावत्वात् शून्या इति, तन्न। प्रतिषेधसंभवादेव सर्वभावस्वभावोऽप्रतिषिद्धः। किं चान्यत्।

अथ नास्ति स स्वभावः किं नु प्रतिषिध्यते त्वयानेन।
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेधः सिध्यते ह्यसतः॥ १२॥

नास्त्येव स्वभाव इत्यनेन वचनेन निःस्वभावा भावा इति वचनेन किं भवता प्रतिषिध्यते? असतो हि वचनाद् विना सिद्धः प्रतिषेधः। तद्यथा अग्नेः शैत्यस्य, अपामौष्ण्यस्य॥

किं चान्यत्।

बालानामिव मिथ्या मृगतृष्णायां यथा जलग्राहः।
एवं मिथ्याग्राहः स्यात्ते प्रतिषिध्यतो ह्यसतः॥ १३॥

स्यात् ते बुद्धिः–यथा बालानां मृगतृष्णायां मिथ्या जलमिति ग्राहो भवति। ननु निर्जला सा मृगतृष्णेति तत्र पण्डितजातीयेन पुरुषेणोच्यते तस्य मिथ्याग्राहस्य विनिवर्तनार्थम्। एवं निःस्वभावेषु यः स्वभावे ग्राहः सत्त्वानाम्, तस्य व्यावर्तनार्थं निःस्वभावाः सर्वभावा इत्युच्यत इति॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अत्र ब्रूमः।

नन्वेवं सत्यस्ति ग्राहो ग्राह्यं च तद्गृहीतं च।
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धा चेति षट्कं तत्॥ १४॥

यद्येवम्, नन्वेवं सति अस्ति तावत् सत्त्वानां मिथ्याग्राहः, अस्ति ग्राह्यः, सन्ति सत्त्वा ग्रहीतारः। अस्ति प्रतिषेधः तस्यापि मिथ्याग्राहस्य, अस्ति प्रतिषेध्यम्–यदिदं मिथ्याग्राह्यं नाम, सन्ति प्रतिषेद्धारो युष्मदादयोऽस्य मिथ्याग्राहस्येति सिद्धं षट्कम्। षट्कस्याप्यप्रसिद्धत्वात्॥

यदुक्तम्–अप्रतिषिद्धत्वात् शून्याः सर्वभावा इति, तन्न।

अथ नैवास्ति ग्राहो न च ग्राह्यं न च ग्रहीतारः।
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारोऽस्य तु न सन्ति॥ १५॥

अथ मा भूदेष दोष इति कृत्वा नैव ग्राहोऽस्ति, नैव ग्राह्यम्, न च ग्रहीतार इति। एवं सति ग्राहस्य यः प्रतिषेधः–निःस्वभावाः सर्वभावाः इति, सोऽपि नास्ति, प्रतिषेध्यमपि नास्ति, प्रतिषेद्धारोऽपि न सन्ति॥

प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारश्च यद्युत न सन्ति।
सिद्धा हि सर्वभावा येषामेवं स्वभावश्च॥ १६॥

यदि च न प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यं न प्रतिषेद्धारः सन्ति, अप्रतिषिद्धाः सर्वभावाः, अस्ति च सर्वभावानां स्वभावः॥

किं चान्यत् ।

हेतोस्ततो न सिद्धिर्नैःस्वाभाव्यात् कुतो हि ते हेतुः ।
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेऽर्थस्य ॥ १७ ॥

निःस्वभावाः सर्वभावा इत्येतस्मिन्नर्थे ते हेतोरसिद्धिः । किं कारणम्? निःस्वभावत्वाद्धि सर्वभावानां शून्यत्वान्न ततो हेतुर्यतः, असति हेतौ निर्हेतुकस्यार्थस्य शून्याः सर्वभावा इति कुत एव प्रसिद्धिः?

तत्र यदुक्तं शून्याः सर्वभावा इति, तन्न । किं चान्यत् ।

यदि चाहेतोः सिद्धिः स्वभावविनिवर्तनस्य ते भवति ।
स्वाभाव्यस्यास्तित्वं ममापि निर्हेतुकं सिद्धम् ॥ १८ ॥

अथ मन्यसे–नैर्हेतुकी सिद्धिः, निःस्वभावत्वस्य भावानामिति । यथा तव स्वभावनिवर्तनं निर्हेतुकं सिद्धम्, तथा ममापि स्वभावसद्भावोऽपि निर्हेतुकः सिद्धः ॥

अथ हेतोरस्तित्वं भावनैःस्वाभाव्यमित्यनुपपन्नम् ।
लोके नैःस्वाभाव्यान्न हि कश्चन विद्यते भावः ॥ १९ ॥

इह यदि [भावानां नैःस्वाभाव्यस्य] हेतोरस्तित्वं मन्यसे, निःस्वभावाः सर्वभावा इति, तदनुपपन्नम् । किं कारणम्? न हि लोके निःस्वभावः कश्चिद् भावोऽस्ति ॥

किं चान्यत् ।

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्नम् ।
पश्चादनुपपन्नो युगपच्च यतः स्वभावोऽसन् ॥ २० ॥

इह पूर्वं चेत् प्रतिषेधः, पश्चाच्च प्रतिषेध्यम्, निःस्वाभाव्यं नोपपन्नम् । असति हि प्रतिषेध्ये कस्य प्रतिषेधः? अथ पश्चात् प्रतिषेधः, पूर्वं प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्नम् । सिद्धे हि प्रतिषेध्ये किं प्रतिषेधः करोति ? अथ युगपत् प्रतिषेधप्रतिषेध्ये, तथापि न प्रतिषेधः प्रतिषेध्यस्यार्थस्य कारणं प्रति, न प्रतिषेध्यः, न प्रतिषेधस्य च । यथा युगपदुत्पन्नयोः शशविषाणयोः नैव दक्षिणं सव्यस्य कारणम्, सव्यं वा दक्षिणस्य कारणं भवतीति ॥

तत्र यदुक्तं निःस्वभावाः सर्वभावा इति, तन्न । अत्रोच्यते–यत् तावद् भवतोक्तम्–

सर्वेषां भावानां सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत् ।
त्वद्वचनमस्वभावं न निवर्तयितुं स्वभावमलम् ॥

इति, अत्र ब्रूमः –

हेतुप्रत्ययसामग्र्यां पृथग्भावेऽपि मद्वचो न यदि ।
ननु शून्यत्वं सिद्धं भावानामस्वभावत्वात् ॥ २१ ॥

यदि मद्वचो हेतुः नास्ति, महाभूतेषु संप्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा प्रत्ययेषु नास्ति, उरःकण्ठौष्ठजिह्वादन्ततालुनासिकमूर्धप्रभृतिषु प्रयत्नेष्वपि नास्ति, नोभयसामग्र्यामस्ति, हेतुप्रत्ययसामग्रीविनिर्मुक्तं पृथग् (न) वास्ति । तस्मान्निःस्वभावाः, निःस्वभावत्वाच्छून्यम् । एवं ननु शून्यत्वं सिद्धं निःस्वभावत्वादस्य मदीयवचसः । यथा चैतन्मद्वचनं निःस्वभावत्वाच्छून्यम्, तथा सर्वभावा निःस्वभावत्वाच्छून्यमिति ॥

यद् भवतोक्तम्—त्वदीयवचसः शून्यत्वात् शून्यता सर्वभावानां नोपपद्यते इति, तन्न। किं चान्यत्।

यश्च प्रतीत्य भावो भावानां शून्यतेति सा ह्युक्ता।
यश्च प्रतीत्य भावो भवति हि तस्यास्वभावत्वम्॥ २२॥

शून्यतार्थं च भावान् भावानामनवसाय शून्यतार्थमज्ञात्वा प्रवृत्त उपालम्भं वक्तुम्। त्वद्वचनस्य शून्यत्वात् त्वद्वचनस्य निःस्वभावत्वादेवं त्वद्वचनेन निःस्वभावेन भावानां स्वभावप्रतिषेधो नोपपद्यत इति। इह हि यः प्रतीत्य भावानां भावः, सा शून्यता। कस्मात्? निःस्वभावत्वात्। ये हि प्रतीत्य समुत्पन्ना भावास्ते न सस्वभावा भवन्ति, स्वभावाभावात्। कस्मात्? हेतुप्रत्ययापेक्षत्वात्। यदि हि स्वभावतो भावा भवेयुः, प्रत्याख्यायापि हेतुं प्रत्ययं च भवेयुः। न चैवं भवन्ति। तस्मान्निःस्वभावाः, निःस्वभावत्वाच्छून्या इत्यभिधीयन्ते। एवं मदीयमपि वचनं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वान्निःस्वभावम्, निःस्वभावत्वात् शून्यमिति उपपन्नम्। यथा च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावशून्या रथपटघटादयः स्वेषु स्वेषु कार्येषु काष्ठाहरणमृत्तिकाहरणे मधूदकपयसां धारणे शीतवातातपपरित्राणप्रभृतिषु वर्तन्ते, एवमिदं मदीयवचनं प्रत्ययसमुत्पन्नत्वात् निःस्वभावं निःस्वभावत्वप्रसाधनं प्रत्ययभावानां वर्तते॥

तत्र यदुक्तम्—निःस्वभावत्वात् त्वदीयवचनस्य शून्यत्वम्, शून्यत्वात् तस्य च तेन सर्वभावस्वभावप्रतिषेध उपपन्न इति, तन्न। किं चान्यत्।

निर्मितको निर्मितकं मायापुरुषः स्वमायया सृष्टम्।
प्रतिषेधयसे यद्वत् प्रतिषेधोऽयं तथैव स्यात्॥ २३॥

यथा निर्मितकः [निर्मितक]पुरुषमभ्याशतस्तु कश्चिदर्थेन वर्तमानं प्रतिषेधयेत्, मायाकारेण वा सृष्टो मायापुरुषोऽन्यं मायापुरुषं कस्मिंश्चिदर्थे वर्तमानं प्रतिषेधयेत्। तत्र यो निर्मितकः पुरुषः प्रतिषिध्यते, स शून्यः, यः प्रतिषेधयति सोऽपि शून्यः। योऽपि मायापुरुषः प्रतिषिध्यते, सोऽपि शून्यः, यः प्रतिषेध्यः, सोऽपि शून्यः। मायापुरुषो यः प्रतिषेध्यः, सोऽपि शून्यः। यः प्रतिषेधः, सोऽपि शून्यः। एवमेव मद्वचनेन शून्येन सर्वभावानां सर्वभावस्वभावशून्येन स्वभावप्रतिषेध उपपन्नः॥

तत्र यद् भवतोक्तम्—शून्यत्वात् त्वद्वचनस्य सर्वभावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति, तन्न। तत्र यः षट्कोटिको वाद उक्तः, स एवं प्रतिषिद्धः। नैव ह्येवं सति न सर्वभावान्तर्गतं मद्वचनं नास्ति शून्यं नापि सर्वभावा अशून्याः।

यत् पुनर्भवतोक्तम्—

अथ सस्वभावमेतद् वाक्यं पूर्वा हता प्रतिज्ञा ते।
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्यः॥

इति, अत्रापि ब्रूमः—

न स्वाभाविकमेतद् वाक्यं तस्मान्न वादहानिर्मे।
नास्ति च वैषमिकत्वं विशेषहेतुश्च न निगद्यः॥ २४॥

न तावन्मम वचनं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावोपपन्नं यथा पूर्वमुक्तम् । स्वभावानुपपन्नत्वात् शून्यम् । यस्माच्च इदमपि मद्वचनं शून्यम्, शेषा अपि सर्वभावाः शून्याः, तस्मान्नास्ति वैषमिकत्वम् । यदि हि वयं ब्रूमः–इदं वचनमशून्यम्, शेषाः सर्वभावाः पुनः शून्याः इति, ततो वैषमिकत्वं स्यात् । न चैतदेवम् । तस्मान्न वैषमिकत्वम् । यस्माच्च वैषमिकत्वं न संभवति–इदं वचनमशून्यम्, शेषाः पुनः सर्वभावाः शून्या. इति, तस्मादस्माभिर्विशेषहेतुरपि न वक्तव्यः–अनेन हेतुना इदं वचनमशून्यम्, सर्वभावाः पुनः शून्या इति ॥

तत्र यद् भवतोक्तम्–वादहानिस्ते वैषमिकत्वं च विशेषहेतुश्च त्वया वक्तव्य इति, तन्न । यत् पुनर्भवतोक्तम्–

मा शब्दवदित्येतत् स्यात् ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्नम् ।
शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्य ॥

इति, अत्र ब्रूमः–

मा शब्दवदिति नायं दृष्टान्तो यस्त्वया समारब्धः ।
शब्देन हि तच्च शब्दस्य वारणं नैव मे वचः ॥ २५ ॥

नाप्ययमस्माकं दृष्टान्तः । यथा कश्चित् मा शब्दं कार्षीरिति ब्रुवन् शब्दमेव करोति शब्दं च प्रतिषेधयति, यद्वा शून्येन वचनेन शून्यतां न प्रतिषेधयति । किं कारणम् ? अत्र हि दृष्टान्ते शब्देन शब्दस्य व्यावर्तनं क्रियते । न चैतदेवम् । वयं ब्रूमः–निःस्वभावाः सर्वभावाः निःस्वभावत्वात् तच्छून्यमिति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

किं कारणम् ?

नैःस्वाभाव्यानां चेन्नैःस्वाभाव्येन वारणं यदि हि ।
नैःस्वाभाव्यनिवृत्तौ स्वाभाव्यं हि प्रसिद्धं स्यात् ॥ २६ ॥

यथा मा शब्दमिति शब्देन शब्दस्य व्यावर्तनं क्रियते, एवं यदि नैःस्वाभाव्येन वचनेन नैःस्वाभाव्यानां व्यावर्तनं क्रियते, ततोऽयं दृष्टान्त उपपन्नः स्यात् । इह तु नैःस्वाभाव्येन वचनेन भावानां स्वभावप्रतिषेधः क्रियते । एवं यदि नैःस्वाभाव्येन वचनेन निःस्वभावानां नैःस्वाभाव्यप्रतिषेधः क्रियते, नैःस्वाभाव्यप्रतिषेधादेव भावाः सस्वभावा भवेयुः, सस्वभावत्वादशून्याः स्युः । शून्यतां च वयं भावानामाचक्ष्महे नाशून्यतामित्यदृष्टान्त एवायमिति ॥

अथवा निर्मितकायां यथा स्त्रियां स्त्रियमित्यसंग्राहम् ।
निर्मितकः प्रतिहन्यात् कस्यचिदेवं भवेदेतत् ॥ २७ ॥

अथवा । कस्यचित् पुरुषस्य निर्मितकायां स्त्रियां स्वभावशून्यायां परमार्थतः स्त्रियमित्यसंग्राहः स्यात्, एवं तस्यां तेनासंग्राहेण रागमुत्पादयेत् । तद्यथा–तथागतेन वा तच्छ्रावकेण वा निर्मितको निर्मितः स्यात् । तथागताधिष्ठानेन वा तथागतश्रावकाधिष्ठानेन वा तस्य तमसंग्रहं विनिवर्तयेत् । एवमेव निर्मितकोपमेन मदीयेन शून्येन वचनेन निर्मितकस्त्रीसादृश्येषु सर्वभावनिःस्वभावेषु योऽयं स्वभावग्राहः, स निवर्त्यते, स प्रतिषिध्यते । तस्मादयमत्र दृष्टान्तः शून्यताप्रसाधनं प्रत्युपपद्यमानो नेतरः ॥

अथवा साध्यसमोऽयं हेतुर्न हि विद्यते ध्वनेः सत्ता ।
संव्यवहारं च वयं नानभ्युपगम्य कथयामः ॥ २८ ॥

मा शब्दवदिति साध्यसम एवायं हेतुः । कस्मात्? सर्वभावानां नैःस्वाभाव्येनाविशिष्टत्वात् न हि तस्य ध्वनेः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावसत्ता विद्यते । तस्याः स्वभावसत्ताया अविद्यमानत्वात् ॥

यदुक्तम्—शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्येति, तद् व्याहन्यते । अपि च । न वयं व्यवहारसत्यं प्रत्याख्याय व्यवहारसत्यमनभ्युपगम्य कथयामः शून्याः सर्वभावा इति । न हि व्यवहारसत्यमनागम्य शक्या धर्मदेशना कर्तुम् । यथोक्तम्—

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति

तस्मात् मद्वचनवत् शून्या सर्वभावाः, सर्वभावानां च निःस्वभावत्वमुभयथोपपद्यमानमिति ॥

यत्पुनर्भवतोक्तम्—

प्रतिषेधः प्रतिषेध्योऽप्येवमिति मतं भवेत् तदसदेव ।
एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम ॥ इति,

अत्र ब्रूमः—

यदि काचन प्रतिज्ञा तत्र स्यादेष मे भवेद्दोषः ।
नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्नैवास्ति मे दोषः ॥ २९ ॥

यदि च काचित् मम प्रतिज्ञा स्यात्, ततो मम प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् स पूर्वको दोषः। यथा त्वयोक्तं तथा मम स्यात् । न मम काचिदस्ति प्रतिज्ञा । तस्मात् सर्वभावेषु शून्येष्वत्यन्तोपशान्तेषु प्रकृतिविविक्तेषु कुतः प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तिः, कुतः प्रतिज्ञालक्षणताप्राप्तिकृतो दोषः ?

तत्र यद् भवतोक्तम्—प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् तवैव दोष इति, तन्नास्ति । यत्पुनर्भवतोक्तम्—

प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य निवर्तयसि भावान् ।
तन्नास्ति प्रत्यक्षं भावा येनोपलभ्यन्ते ॥ इति,
अनुमानं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षेणागमोपमाने च ।
अनुमानागमसाध्या येऽर्था दृष्टान्तसाध्याश्च ॥ इति,

अत्र वयं ब्रूमः—

यदि किंचिदुपलभेयं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।
प्रत्यक्षादिभिरर्थैस्तदभावान्मेऽनुपालम्भः ॥ ३० ॥

यद्यहं किंचिदर्थमुपलभेयं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैश्चतुर्भिः प्रमाणैः, चतुर्णां वा प्रमाणानामन्यतमान्यतमेन, अत एवं प्रवर्तयेयं वा निवर्तयेयं वा । अर्थमेवाहं किंचिन्नोपलभे । तस्मान्न

प्रवर्तयामि न निवर्तयामि । तत्रैवं सति यो भवतोपालम्भ उक्तः—यदि प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामन्यतमेन उपलभ्य भावान् विनिवर्तयसीति, ननु भवतोक्तानि प्रमाणानि न सन्ति तानि, तैश्च प्रमाणैरपि गम्या अर्था इति दोष उक्तः, स मे भवत्येवानुपालम्भः ॥

किं चान्यत् ।

यदि च प्रमाणतस्तेषां तेषां प्रसिद्धिरर्थानाम् ।
तेषां पुनः प्रसिद्धिं ब्रूहि कथं ते प्रमाणानाम् ॥ ३१ ॥

प्रसिद्धिरिति । यदि च प्रमाणतस्तेषां तेषामर्थानां प्रमेयाणां सिद्धिं मन्यसे यथ मानैर्मेयानाम्, तथा तेषामिदानीं प्रत्यक्षानुमानागमोपमानानां चतुर्णां प्रमाणानां कुतः प्रसिद्धिः ? यदि तावन्निष्प्रमाणानां प्रमाणं स्यात्, नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति, नैव मध्यस्य, नान्तस्य । यदि पुनर्मन्यसे प्रमाणैः प्रसिद्धिः, प्रमाणतोऽर्थानां प्रसिद्धिरिति, हीयते प्रतिज्ञा । तथापि—

अन्यैर्यदि प्रमाणैः प्रमाणसिद्धिर्भवत्यनवस्था ।
नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य ॥ ३२ ॥

यदि पुनर्मन्यसे—प्रमाणैः प्रमेयाणां प्रसिद्धिः, तेषां प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः प्रसिद्धिः, अनवस्थाप्रसङ्गः । अनवस्थाप्रसङ्गे को दोषः ?

नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य ।

अस्यानवस्थाप्रसङ्गः आदेः सिद्धिर्नास्ति । किं कारणम् ? तेषामपि हि प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः [प्र] सिद्धिः, तेषामन्यैरिति तेषामप्यन्यैरिति नास्त्यादिः । आदेरसद्भावात् कुतो मध्यं कुतोऽन्तः ? तस्मात् तेषां प्रमाणानामन्यैः प्रमाणैः प्रसिद्धिः [इति यदुक्तम्, तन्नोपपद्यते इति] ॥

तेषामथ प्रमाणैर्विना प्रसिद्धिर्विहीयते वादः ।
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्यः ॥ ३३ ॥

अथ मन्यसे—तेषां प्रमाणानां विना प्रमाणैः प्रसिद्धिः, प्रमेयाणां पुनरर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिरिति, एवं सति यस्ते वादः(—)प्रमाणैः प्रसिद्धिरर्थानामिति, [स] हीयते । वैषमिकत्वं च भवति —— केषांचिदर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिः, केषांचिन्नेति । विशेषहेतुश्च वक्तव्यः, येन हेतुना केषांचिदर्थानां प्रमाणैः प्रसिद्धिः, केषांचिन्नेति । स च नोपदिष्टः । तस्मादियमपि कल्पना नापपन्नेति ॥

अत्राह— प्रमाणान्येव मम स्वात्मानं परात्मानं च प्रसाधयन्ति । यथोक्तम्—

द्योतयति स्वात्मानं यथा हुताशस्तथा परात्मानम् ।
स्वपरात्मानावेवं प्रसाधयन्ति प्रमाणानि ॥

परमिव स्वात्मानं परात्मानं चेति ॥

अत्रोच्यते—

विषमोपन्यासोऽयं न ह्यात्मानं प्रकाशयत्यग्निः ।
न हि तस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तमसीव कुम्भस्य ॥ ३५ ॥

विषम एवायमुपन्यासः—अग्निवत् प्रमाणानि स्वात्मानं च प्रसाधयन्ति परात्मानं च प्रसाधयन्तीति । न ह्यग्निरात्मानं प्रकाशयति । यदि हि यथा प्रागेव अग्निना अप्रकाशितस्तमसि कुम्भो नोपलभ्यते, अथोत्तरकालमुपलभ्यतेऽग्निना प्रकाशितः सन्, एवमेव यद्यग्निना न प्रकाशितः प्रागग्निः [तमसि] स्यात्, उत्तरकालमग्नेः प्रकाशनं स्यात् । अतः स्वात्मानं प्रकाशयेत् । नैतदेवम् । तस्मादियमपि कल्पना नोपपद्यते इति ॥

किं चान्यत् ।

यदि स्वात्मानमयं त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
परमिव न त्वात्मानं परिधक्ष्यत्यपि हुताशः ॥ ३६ ॥

यदि च त्वद्वचनेन यथा परात्मानं प्रकाशयत्यग्निः, एवमेव स्वात्मानमपि प्रकाशयत्यग्निरिति, ननु यथा परात्मानं दहति, एवमेव स्वात्मानमपि धक्ष्यतीति । न चैतदेवम् ॥

तत्र यदुक्तम्—परात्मानमिव स्वात्मानं प्रकाशयत्यग्निरिति, तन्न । किं चान्यत् ।

यदि च स्वपरात्मानौ त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
प्रच्छादयिष्यति तमः स्वपरात्मानौ हुताश इव ॥ ३७ ॥

यदि च भवतो मतेन स्वात्मपरात्मानौ प्रकाशयत्यग्निः, नन्विदानीं प्रतिपक्षभूततमोऽपि स्वात्मपरात्मानौ छादयेत् । नैतदिष्टम् ॥

तत्र यदुक्तम्—स्वपरात्मानौ प्रकाशयत्यग्निरिति, तन्न । किं चान्यत्—

नास्ति तमश्च ज्वलने यत्र च तिष्ठति सदात्मनि ज्वलनः ।
कुरुते कथं प्रकाशं स हि प्रकाशोऽन्धकारवधः ॥ ३८ ॥

इह चाग्नौ नास्ति तमः, नापि च यत्राग्निस्तत्रास्ति तमः । प्रकाशश्च नाम तमसः प्रतिघातः । तस्मादग्नावपि नास्ति तमः । यत्राग्निस्तत्रापि नास्ति तमः । तत्र कथमस्य तमसः प्रतिघातमग्नि करोति, यस्य प्रतिघातात् स्वपरात्मानौ प्रकाशयतीति ? आह—यत यस्मादेवं नाग्नौ तमोऽस्ति, नापि यत्राग्निस्तत्र तमोऽस्ति । यस्मादेवं स्वपरात्मानौ न प्रकाशयत्यग्निः । तेन ह्युत्पद्यमाने नैवाग्निना तमसः प्रतिग्रहः । कुतः ? तस्मान्नाग्नौ तमोऽस्ति, नापि यत्राग्निः तत्र तमोऽस्ति । यस्मादुत्पद्यमान एवोभयं प्रकाशयत्यग्निः स्वात्मानं परात्मानं चेति ॥

अत्रोच्यते—

उत्पद्यमान एव प्रकाशयत्यग्निरित्यसद्वादः ।
उत्पद्यमान एव प्राप्नोति तमो न हि हुताशः ॥ ३९ ॥

अयमग्निरुत्पद्यमान एव प्रकाशयति स्वात्मानं परात्मानं चेति नायमुपपद्यते वादः । कस्मात् ? न ह्युत्पद्यमान एवाग्निः तमः प्राप्नोति, अप्राप्तत्वान्नैवोपहन्ति । तमसश्चानुपघातान्नास्ति प्रकाशः ॥

किं चान्यत् ।

अप्राप्तोऽपि ज्वलनो यदि वा पुनरन्धकारमुपहन्यात् ।
सर्वेषु लोकधातुषु तमोऽयमिहसंस्थित उपहन्यात् ॥ ४० ॥

अथापि मन्यसे–अप्राप्तोऽप्यग्निरन्धकारमुपहन्तीति, नन्विदानीमिहसंस्थितोऽग्निः सर्व-लोकधातुस्थमुपहनिष्यति तमः तुल्यायामप्राप्तौ । न चैतदेवं दृष्टम् । तस्मादप्राप्यैवाग्निरन्धकार-मुपहन्तीति यदिष्टम्, तन्न ॥

यदि च स्वतःप्रमाणसिद्धिरनपेक्ष्य ते प्रमेयाणि ।
भवति प्रमाणसिद्धिर्न परापेक्षा हि सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

यदि च अग्निवत् स्वतःप्रमाणसिद्धिरिति मन्यसे, अनपेक्ष्यापि प्रमेयाणि प्रमाणानां सिद्धिर्भविष्यतीति । किं कारणम् ? न हि स्वतः[सिद्धिः] परमपेक्षते । अथापेक्षते, न स्वतःप्रसिद्धिः ॥

अत्राह – यदि नापेक्ष्यन्ते प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि, को दोषो भविष्यतीति ? अत्रोच्यते –

अनपेक्ष्य हि प्रमेयानर्थान् यदि ते प्रमाणसिद्धिः ।
भवति न भवति कस्यचिदेवमिमानि प्रमाणानि ॥ ४२ ॥

यदि प्रमेयानर्थाननपेक्ष्य सिद्धिर्भवति प्रमाणानामिति, एवं हि ते तानीमानि प्रमाणानि न कस्यचित् प्रमाणानि भवन्ति । एवं दोषः । अथ कस्यचिद् भवन्ति प्रमाणानि, नैवेदानीमनपेक्ष्य तान् प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि भवन्ति ॥

अथ मतमपेक्ष्य सिद्धिस्तेषामित्यत्र को दोषः ।
सिद्धस्य साधनं स्यान्नासिद्धोऽपेक्षते ह्यन्यत् ॥ ४३ ॥

अथापि मतम्–अपेक्ष्य प्रमेयानर्थान् प्रमाणानां सिद्धिर्भवतीति, एवं हि सति सिद्धस्य प्रमाणचतुष्टयस्य साधनं भवतीति । किं कारणम् ? न ह्यसिद्धस्यार्थस्य अपेक्षणं भवति । न ह्यसिद्धो देवदत्तः कंचिदर्थमपेक्षते । न च सिद्धस्य साधनमिष्टम् । कृतस्य करणानुपपत्तेरिति ॥

किं चान्यत् –

सिध्यन्ति हि प्रमेयाण्यपेक्ष्य यदि सर्वथा प्रमाणानि ।
भवति प्रमेयसिद्धिरनपेक्ष्यैव प्रमाणानि ॥ ४४ ॥

यदि प्रमेयाण्यपेक्ष्य प्रमाणानि सिध्यन्ति, नेदानीं प्रमाणान्यपेक्ष्य प्रमेयाणि सिध्यन्ति । किं कारणम् ? न हि साध्यं साधनं साधयति । साधनानि च किल प्रमेयाणां प्रमाणानि ॥

यदि च प्रमेयसिद्धिरनपेक्ष्यैव भवति प्रमाणानि ।
किं ते प्रमाणसिद्धया तानि यदर्थं प्रसिद्धं तत् ॥ ४५ ॥

यदि च मन्यसे – अनपेक्ष्यैव प्रमाणानि प्रमेयाणां प्रसिद्धिर्भवति । किमिदानीं ते प्रमाणसिद्धया पर्यन्विष्टया ? किं कारणम् ? यदर्थं हि तानि प्रमाणानि पर्यन्विष्येरन्, ते प्रमेया अर्था विना प्रमाणैः सिद्धाः । तत्र किं प्रमाणैः कृत्यम् ?

अथ तु प्रमाणसिद्धिर्भवत्यपेक्ष्यैव ते प्रमेयाणि ।
व्यत्यय एवं सति ते ध्रुवं प्रमाणप्रमेयाणाम् ॥ ४६ ॥

अथापि मन्यसे–अपेक्ष्यैव प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि भवन्ति, एवं हि सति मा भूत् पूर्वोक्तदोष इति कृत्वा, एवं ते सति व्यत्ययः प्रमाणप्रमेयाणां भवति । प्रमाणानि ते प्रमेयाणि भवन्ति, प्रमेयैः साधितत्वात्, प्रमाणानि च प्रमेयाणि भवन्ति, प्रमाणानां साधकत्वात् ॥

अथ ते प्रमाणसिद्ध्या प्रमेयसिद्धिः प्रमेयसिद्ध्या च।
भवति प्रमाणसिद्धिर्नास्त्युभयस्यापि ते सिद्धिः ॥ ४७ ॥

अथ मन्यसे–प्रमाणसिद्ध्या प्रमेयसिद्धिर्भवति प्रमाणापेक्षत्वात्, प्रमेयसिद्ध्या च प्रमाणसिद्धिर्भवति प्रमेयापेक्षत्वादिति, एवं सत्युभयस्यापि सिद्धिर्न ॥

किं कारणम्?

सिध्यन्ति हि प्रमाणैर्यदि प्रमेयाणि तानि तैरेव ।
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति ॥ ४८ ॥

यदि हि प्रमाणैः प्रमेयाणि सिध्यन्ति, तानि प्रमाणानि तैरेव प्रमेयैः साधयितव्यानि । ननु असिद्धेषु प्रमेयेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथं साधयिष्यन्ति प्रमेयाणीति?

सिध्यन्ति च प्रमेयैर्यदि प्रमाणानि तानि तैरेव ।
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति ॥ ४९ ॥

यदि च प्रमेयैः प्रमाणानि सिध्यन्ति, तानि च प्रमेयाणि तैरेव प्रमाणैः साधयितव्यानीति, ननु असिद्धेषु प्रमाणेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथं साधयिष्यन्ति प्रमाणानि?

पित्रा यद्युत्पाद्यः पुत्रो यदि तेन चैव पुत्रेण ।
उत्पाद्यः स यदि पिता वद तत्रोत्पादयति कः कम् ॥ ५० ॥

यद् यथापि नाम कश्चित् ब्रूयात्–पित्रा पुत्र उत्पादनीयः, स च पिता पुत्रेणोत्पादनीय इति, तत्रेदानीं ब्रूहि केन क उत्पादयितव्यः? तथैव खलु भवान् ब्रवीति–प्रमाणैः प्रमेयाणि साधयितव्यानि, तान्येव च पुनः प्रमाणानि तैः प्रमेयैः । तत्रेदानीं ते कतमैः कतमानि साधयितव्यानि?

कश्च पिता कः पुत्रस्तत्र त्वं ब्रूहि तावुभावपि च ।
पितापुत्रलक्षणधरौ यतो नः पुत्रसंदेहः ॥ ५१ ॥

तयोश्च पूर्वोपदिष्टयोः पितापुत्रयोः वद कतरः पुत्रः, कतरः पिता? उभावपि तावुत्पादकत्वात् पितृलक्षणधरौ, उत्पाद्यत्वाच्च पुत्रलक्षणधरौ । अत्र नः संदेहो भवति–कतरस्तत्र पिता, कतरस्तत्र पुत्र इति । एवमेव यान्येतानि भवतः प्रमाणप्रमेयाणि, तेषु तत्र कतराणि प्रमाणानि, कतराणि प्रमेयाणि? उभयान्यपि ह्येतानि साधनत्वात् प्रमाणानि तानि प्रमेयाणि, साध्यत्वात् प्रमेयाणीति । अत्र नः संदेहो भवति–कतराण्यत्र प्रमाणानि, कतराणि प्रमेयाणीति?

नैव स्वतःप्रसिद्धिर्न परस्परतः प्रमाणैर्वा ।
भवति न च प्रमेयैर्न चाप्यकस्मात् प्रमाणानाम् ॥ ५२ ॥

न स्वतःप्रसिद्धिः प्रत्यक्षस्य तेनैव प्रत्यक्षेण । अनुमानस्य तेनैवानुमानेन । उपमानस्य तेनैवोपमानेन । आगमस्य तेनैवागमेन । नापि परस्परतः । प्रत्यक्षस्यानुमानोपमानागमैः, अनुमानस्य प्रत्यक्षोपमानागमैः, उपमानस्य प्रत्यक्षानुमानागमैः, आगमस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानैः । नापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमादन्यैः प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैर्यथास्वम्, नापि प्रमेयैः समस्तव्यस्तैः स्वविषय-

परविषयतागृहीतैः, नाप्यकस्मात्, नास्ति समुच्चयेन ।. एतेषां कारणानां पूर्वोद्दिष्टानां विंशात्रिंशाच्चत्वारिंशत् षड् विंशतिर्वा ॥

तत्र यदुक्तम्–प्रमाणाधिगम्यत्वात् प्रमेयाणां भावानां सन्ति तु प्रमेया भावाः, तानि च प्रमाणानि यैस्तु प्रमाणैः प्रमेया भावाः सन्तश्च भावाः समधिगता इति, तन्न ॥

यत् पुनर्भवतोक्तम् –

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते ।
कुशलं जनस्वभावं शेषेष्वप्येष विनियोगः ॥ इति,

अत्र ब्रूमः –

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदो ब्रुवते यत् ।
कुशलस्वभावमेवं प्रविभागेनाभिधेयः स्यात् ॥ ५३ ॥

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदः कुशलं जनस्वभावं मन्यन्ते । स च भवतां प्रविभागेनोपदेष्टव्यः स्यात्–अयं स कुशलः स्वभावः, इमे ते कुशला धर्मा इति । इदं तत् कुशलं विज्ञानम्, अयं कुशलविज्ञानस्वभावः, एवं सर्वेषाम् । न चैतदेवं दृष्टम् । तस्माद् यदुक्तम्–उपदिष्टः स्वभावो धर्माणामिति, तन्न ॥

किं चान्यत्–

यदि च प्रतीत्य कुशलः स्वभाव उत्पद्यते स कुशलानाम् ।
धर्माणां परभावः स्वभाव एवं कथं भवति ॥ ५४ ॥

यदि च कुशलानां धर्माणां स्वभावो हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्योत्पद्यते, स परभावादुत्पन्नः कुशलानां धर्माणां कथं स्वभावो भवति? एवमेवाकुशलप्रभृतीनाम् ॥

तत्र यदुक्तम्–कुशलाव्याकृतानां न कुशलानां धर्माणां कुशलः स्वभाव उपदिष्टः, एवमकुशलानामकुशलादिरिति, तन्न । किं चान्यत्–

अथ न प्रतीत्य किंचित् स्वभाव उत्पद्यते स कुशलानाम् ।
धर्माणामेवं स्याद् वासो न ब्रह्मचर्यस्य ॥ ५५ ॥

अथ मन्यसे–न किंचित् प्रतीत्य कुशलानां धर्माणां कुशलस्वभाव उत्पद्यते, एवमकुशलानां धर्माणामकुशलः, अव्याकृतानामव्याकृत इति, एवं सति ब्रह्मचर्यवासो [न] भवति । किं कारणम्? प्रतीत्यसमुत्पादस्य हि एवं सति प्रत्याख्यानं भवति । प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्याख्यानात् प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनं प्रत्याख्यातं भवति । न ह्यविद्यमानस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य दर्शनमुपपद्यमानं भवति । असति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शने धर्मदर्शनं न भवति । उक्तं हि भगवता "यो हि भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति, स धर्मं पश्यति" । धर्मदर्शनाभावात् ब्रह्मचर्यवासाभावः । अथवा । प्रतीत्यसमुत्पादप्रत्याख्यानात् दुःखसमुदयप्रत्याख्यानं भवति । प्रतीत्यसमुत्पादो हि दुःखस्य समुदयः । दुःखसमुदयस्य प्रत्याख्यानात् दुःखप्रत्याख्यानं भवति । असति हि समुदये तत् कुतो दुःखं समुदेष्यति? दुःखसमुदयप्रत्याख्यानाच्च दुःखनिरोधस्य प्रत्याख्यानम् । असति हि दुःखसमुदये कस्य

प्रहाणात् निरोधो भविष्यति? असति हि दुःखनिरोधे कस्य प्राप्तये मार्गो भविष्यति दुःखनिरोधगामी? एवं चतुर्णामार्यसत्यानामभावाच्छ्रामण्यफलाभावः। सत्यदर्शनादिश्रामण्यफलानि [न] अधिगम्यन्ते। श्रामण्यफलानामभावादब्रह्मचर्यवास इति॥

किं चान्यत्—

नाधर्मो धर्मो वा संव्यवहाराश्च लौकिका न स्युः।
नित्याश्च सर्वभावाः स्युर्नित्यत्वादहेतुमतः॥ ५६॥

एवं सति प्रतीत्यसमुत्पादं प्रत्याचक्षाणस्य भवतः को दोषः प्रसज्यते? धर्मो न भवति, अधर्मो न भवति। संव्यवहाराश्च लौकिका न संभवन्ति। किं कारणम्? प्रतीत्यसमुत्पन्नं ह्येतत् सर्वम्, असति प्रतीत्यसमुत्पादे कुतो भविष्यति? अपि च। स स्वभावोऽप्रतीत्यसमुत्पन्नो निर्हेतुको नित्यः स्यात्। किं कारणम? निर्हेतुका हि भावा नित्याः। तत्र स एव च अब्रह्मचर्यवासः प्रसज्येत स्वसिद्धान्तविरोधः। किं कारणम्? अनित्या हि भगवता सर्वे संस्कारा निर्दिष्टाः। ते स्वभावनित्यत्वात् नित्या हि भवन्ति॥

एष चाकुशलेष्वव्याकृतेषु नैर्याणादिषु च दोषः।
तस्मात् सर्वं संस्कृतमसंस्कृतं ते भवत्येवम्॥ ५७॥

यश्चैष कुशलेषु निर्दिष्टः कल्पः, स एवाकुशलेषु, स एवाव्याकृतेषु, स एव नैर्याणिकप्रभृतिषु दोषः। तस्मात् ते सर्वमिदं संस्कृतमसंस्कृतं संपद्यते। किं कारणम्? हेतौ ह्यसति उत्पादस्थितिभङ्गा न भवन्ति। उत्पादस्थितिभङ्गेष्वसत्सु संस्कृतलक्षणाभावात् सर्वं संस्कृतमसंस्कृतं संपद्यते॥

तत्र यदुक्तम्—कुशलादीनां भावानां स्वभावसद्भावादशून्याः सर्वभावा इति, तन्न। यत्पुनर्भवतोक्तम्—

यदि च न भवेत् स्वभावो भावानां न स्वभाव इत्येवम।
नामापि भवेदेवं नाम हि निर्वस्तुकं नास्ति॥ इति,

अत्रोच्यते—

यः सद्भूतं नाम ब्रूयात स स्वभाव इत्येवम्।
भवता प्रतिवक्तव्यो नाम ब्रूमश्च न वयं सत्॥ ५८॥

यो नाम सद्भूतं नाम ब्रूयात् स स्वभाव इति, स भवता प्रतिवक्तव्यः स्यात्—यस्य सद्भूतनामस्वभावस्य तस्मात् तेनापि स्वभावेन सद्भूतेन भवितव्यम्। न ह्यसद्भूतस्य स्वभावस्य सद्भूतं नाम भवतीति। न पुनर्वयं नाम सद्भूतं ब्रूमः। तदपि हि स्वभावस्याभावान्नाम निःस्वभावत्वात् शून्यम्, शून्यत्वादसद्भूतम्॥

तत्र यद् भवतोक्तम्—नामसद्भावात् सद्भूतः स्वभाव इति, तन्न। किं चान्यत्—

नामासदिति च यदिदं तत्किं नु सतो भवत्युतासतः।
यदि हि सतो यद्यसतो द्विधापि ते हीयते वादः॥ ५९॥

यच्चैतन्नामासदिति, तत्किं [नाम] सतः असतः ? यदि हि सतस्तन्नाम, यद्यसतः, उभयथापि प्रतिज्ञा हीयते। तत्र यदि तावत् सत् असदिति नास्तीति प्रतिज्ञा हीयते। न हीदानीं तदसदिदानीं सत्। अथासत् असदिति नाम या प्रतिज्ञा असद्भूतस्य नाम न भवति अस्तित्वस्वभाव इति, तस्मात् सद्भूतः स्वभाव इति, सा हीना ॥

किं चान्यत्–

सर्वेषां भावानां शून्यत्वं चोपपादितं पूर्वम्।
स उपालम्भस्तस्माद् भवत्ययं च प्रतिज्ञायाः ॥ ६० ॥

इह च अस्माभिः पूर्वमेव सर्वेषां भावानां विस्तरतः शून्यत्वमुपपादितम्। तत्र प्राग् नाम्नोऽपि शून्यत्वमुक्तम्। संभवं अशून्यत्वं परिगृह्य परिवृत्तो वक्तुम्–यदि भावानां स्वभावो न स्यात्, अस्वभाव इति नामापि इदं न स्यादिति। तस्मात् प्रतिज्ञोपलम्भोऽयं भवतः संपद्यते। न हि वयं नाम सद्भूतमिति ब्रूमः ॥

यत्पुनर्भवतोक्तम्—

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणां न विद्यते तस्मात्।
धर्मैर्विना स्वभावः स यस्य तद्युक्तमुपदेष्टुम् ॥ इति,

अत्रोच्यते–

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणां न विद्यत इति।
इदमाशङ्कितं यदुक्तं भवत्यनाशङ्कितं तच्च ॥ ६१ ॥

न हि वयं धर्माणां स्वभावं प्रतिषेधयामः, धर्मविनिर्मुक्तस्य वा कस्यचिदर्थस्य स्वभावमभ्युपगच्छामः। नन्वेवं सति य उपालम्भो भवतः–यदि धर्मा निःस्वभावाः, कस्य खल्विदानीमन्यस्यार्थस्य धर्मविनिर्मुक्तस्य स्वभावो भवति ? सयुक्तमेवोपदिष्टमिति दूरापकृष्टमेवैतद्भवति ॥

यत् पुनर्भवतोक्तम्–

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्ययं यस्मात्।
दृष्टः प्रतिषेधोऽयं सतः स्वभावस्य ते तस्मात् ॥ इति,

अत्र ब्रूमः–

सत एव प्रतिषेधो यदि शून्यत्वं नन्वप्रतिषिद्धमिदम्।
प्रतिषेधयते हि भवान् भावानां निःस्वभावत्वम् ॥ ६२ ॥

यदि सत एव प्रतिषेधो भवति नासतः, सर्वभावानां निःस्वभावत्वं प्रतिषेधयति [भवान्]। ननु प्रतिषिद्धं सर्वभावानां निःस्वभावत्वं त्वद्वचनेन। प्रतिषेधयसि त्वं सद्भावान्। निःस्वभावत्वस्य च सर्वभावानां प्रतिषिद्धत्वात् प्रतिषिद्धा शून्यतेति ॥

प्रतिषेधयसेऽथ त्वं शून्यत्वं तच्च नास्ति शून्यत्वम्।
प्रतिषेधः सत इति ते नन्वेवं हीयते वादः ॥ ६३ ॥

अथ शून्यत्वं प्रतिषेधयसि त्वं सर्वभावानाम्, निःस्वभावत्वं शून्यत्वम्, नास्ति तच्च शून्यत्वम्। या तर्हि ते प्रतिज्ञा सतः प्रतिषेधो भवति नासत इति, सा हीना ॥

किं चान्यत्—

प्रतिषेधयामि नाहं किंचित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किंचित् ।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय एव त्वया क्रियते ।। ६४ ।।

एवमपि तु कृत्वा यद्यहं किंचित् प्रतिषेधयामि, ततो युक्तमेव वक्तुं स्यात् । न चैवाहं किंचित् प्रतिषेधयामि । तस्मान्न किंचित् प्रतिषेद्धव्यमस्ति । तस्मात् शून्येषु सर्वभावेषु अविद्यमाने प्रतिषेध्ये प्रतिषेधे च प्रतिषेधयसीत्येष त्वयात्र सद्भूतोऽधिलयः क्रियत इति ।।

यत् पुनर्भवतोक्तम्—

अथ नास्ति स स्वभाव किं नु प्रतिषिध्यते त्वयानेन ।
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेधः सिध्यते ह्यसतः ।। इति,

अत्र ब्रूमः—

यच्चाहं ते वचनादसतः प्रतिषेधवचनसिद्धिरिति ।
अत्र ज्ञापयते वागसदिति तन्न प्रतिनिहन्ति ।। ६५ ।।

यच्च भवान् ब्रवीति—सतोऽपि वचनादसतः प्रतिषेधः प्रतिषिद्धः, तत्र किं निःस्वभावाः सर्वभावा इति, एतद्वचनं करोतीति ? अत्र ब्रूमः—निःस्वभावाः सर्वभावा इति एतत् खलु वचनं न निःस्वभावान् सर्वभावान् करोति । किं त्वसत्स्वभावो भावानामसत्स्वभावानामिति ज्ञापयति । तत्र कश्चिद् ब्रूयात्—अविद्यमानगृहे देवदत्तगृहे देवदत्त इति, तत्रैवं कश्चित् प्रतिब्रूयात्—[देवदत्तो गेहे] नास्तीति, न तद्वचनं देवदत्तस्याभावं करोति, न देवदत्तस्य संभवं करोति । किं तु ज्ञापयति केवलमसद्भावं गृहे देवदत्तस्येति । तद्वत् नास्ति स्वभावो भावानामित्येतद्वचनं न स्वभावानां निःस्वभावत्वं करोति, भावेषु स्वभावस्याभावं ज्ञापयति ।।

तत्र यद्भवतोक्तम्—किमसति स्वभावे नास्ति स्वभाव इत्येतद् वचनं करोति, तेऽपि वचनात् प्रसिद्धिः स्वभावस्याभाव इति, तत् ते न युक्तम् ।

यदुक्तम्—

बालानामिव मृगतृष्णायां स यथा जलग्राहः ।
एवं मिथ्याग्राहः स्यात् ते प्रसिध्यते ह्यसतः ।।

यत् पुनर्भवतो मृगतृष्णायामित्यत्र ब्रूमः—

मृगतृष्णादृष्टान्ते यः पुनरुक्तं त्वया महांश्चर्चः ।
तत्रापि निर्णयं शृणु यथा स दृष्टान्त उपपन्नः ।। ६६ ।।

य एव त्वया मृगतृष्णादृष्टान्ते महांश्चर्च उक्तः, तत्रापि यो निर्णयः, स श्रूयताम् । उपपन्न एव दृष्टान्तो भवति ।।

स यदि स्वभावतः स्यात् भावो न स्यात् प्रतीत्यसमुद्भूतः ।
यश्च प्रतीत्य भवति ग्राहो ननु शून्यता सैव ।। ६७ ।।

यदि च मृगतृष्णायां स यथा जलग्राहः स्वभावतः स्यात्, न स्यात् प्रतीत्यसमुत्पन्नः । यतो मृगतृष्णां च प्रतीत्य विपरीतं च दर्शनं प्रतीत्य [अ]योनिशोमनस्कारं च प्रतीत्य स्याद्द्भूतः ।

अतः प्रतीत्यसमुत्पन्नः। यतश्च प्रतीत्यसमुत्पन्नः, अतः स्वभावतः शून्य एव। यथा पूर्वमुक्तं तथा ॥

किं चान्यत्–

यदि च स्वभावतः स्याद् ग्राहः कस्तं निवर्तयेद् ग्राह्यम्।
शेषेष्वप्येष विधिस्तस्माद् दोषोऽनुपालम्भः ॥ ६८ ॥

यदि च मृगतृष्णायां जलग्राहः स्वभावतः स्यात्, क एव तं विनिवर्तयेत्? न हि स्वभावः शक्यो निवर्तयितुम्। तद्यथा अग्नेरुष्णत्वम्, अपां द्रवत्वम्, आकाशस्य निरावरणत्वम्। दृष्टं चास्य विनिवर्तनम्। तस्माच्छून्यस्वभावः ग्राह्यः। यदा चैतदेवम्, शेषेष्वपि धर्मेष्वेवं क्रमः प्रत्यवगन्तव्यो ग्राह्यप्रवृत्तिषु ॥

तत्र यद् भवतोक्तम्–षड्लक्षणभावादशून्याः सर्वभावा इति, तन्न। यत्पुनर्भवतोक्तम्–

हेतोश्च तेन सिद्धिर्नैःस्वाभाव्यात् कुतो हि ते हेतुः।
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेऽर्थस्य ॥ इति,

अत्र ब्रूमः–

एतेन हेत्वभावः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात्।
मृगतृष्णादृष्टान्तव्यावृत्तिविधौ य उक्तः प्राक् ॥ ६९ ॥

यत्पुनर्भवतोक्तम् ––

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमित्यनुपपन्नम्।
पश्चाच्चानुपपन्नो युगपच्च यतः स्वभावोऽसन् ॥ इति,

अत्र ब्रूमः –

यस्त्रैकाल्ये हेतुः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात्।
त्रैकाल्यप्रतिहेतुश्च शून्यतावादिनां प्राप्तः ॥ ७० ॥

य एष हेतुः त्रैकाल्ये प्रतिषेधवाची स तु उक्तोत्तरः प्रत्यवमतः। कस्मात्? साध्यसमत्वात्। यथा हि प्रतिषेधस्त्रैकाल्ये नोपपन्नः, स प्रतिषेधस्त्रैकाल्ये नोपपन्नः, स प्रतिषेधप्रतिषेधेऽपि। तस्मात् प्रतिषेधप्रतिषेध्येऽसति [यद्] भवान् मन्यते–प्रतिषेधः प्रति(षिद्ध) इति, तन्न। यतश्चैष त्रिकालप्रतिषेधवाची हेतुः, एष एव शून्यतावादिनां प्राप्तः सर्वभावस्वभावप्रतिषेधकत्वान्न भवतः ॥

अथवा कथमेतदुक्तोत्तरम्–

प्रतिषेधयामि नाहं किंचित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किंचित्।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय एष त्वया क्रियते ॥ इति,

प्रतिषेधः सिद्धः [अथ मन्यसे–त्रिष्वपि कालेषु दृष्टः पूर्वकालीनोऽपि हेतुः, उत्तरकालीनोऽपि। युगपत्कालीनोऽपि हेतुः। कथं पूर्वकालीनः? यथा पिता पुत्रस्य तद्वचनेन पश्चात्कालीनः। यथा शिष्य आचार्यस्यायुगपत्कालीनः, यथा प्रदीपः प्रकाशस्येति ॥

अत्र ब्रूमः–न चैतदेव। युक्ता ह्येतस्मिन् त्रयः पूर्वदोषाः। अपि च पुनः यद्येवं क्रमः, प्रतिषेधसद्भावत्वे योऽभ्युपगम्यते, प्रतिज्ञाहानिश्च ते भवति। एतेन क्रमेण स्वभावप्रतिषेधोऽपि सिद्धः ॥

प्रभवति च शून्यतेयं यस्य प्रभवन्ति तस्य सर्वार्थाः ।
प्रभवति न तस्य किं न भवति शून्यता यस्येति ।। ७१ ।।

यस्य शून्यतेयं प्रभवति, तस्य सर्वार्थाः लौकिकलोकोत्तराः प्रभवन्ति । किं कारणम् ? यस्य हि शून्यता प्रभवति, तस्य प्रतीत्यसमुत्पादः प्रभवति । यस्य प्रतीयसमुत्पादः प्रभवति, तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि प्रभवन्ति । यस्य चत्वार्यार्यसत्यानि, [तस्य] श्रामण्यफलानि भवन्ति । सर्वविशेषाधिगमाः प्रभवन्ति । यस्य सर्वविशेषाधिगमाः प्रभवन्ति, तस्य त्रीणि रत्नानि बुद्धधर्मसंघाः प्रभवन्ति। यस्य प्रतीत्यसमुत्पादः प्रभवति, तस्य धर्मो धर्महेतुर्धर्मफलं च प्रभवति । तस्याधर्मोऽधर्म-हेतुरधर्मफलं च प्रभवति । तस्य क्लेशः क्लेशसमुदयः क्लेशवस्तुनो (वस्तूनि ?) च प्रभवन्ति । यस्यैतत् सर्वं भवति पूर्वोक्तम्, तस्य सुगतिदुर्गतिव्यवस्थासु गतिदुर्गतिगमनम् । सुगतिदुर्गतिगामी मार्गः । सुगतिदुर्गतिगमनव्यतिक्रमणम्, सुगतिदुर्गतिव्यतिक्रमोपायः, सर्वसंव्यवहाराश्च लौकिकाः स्वयमधिगन्तव्याः । अनया दिशा किंचित् शक्यं वचनमुपदेष्टुमिति । भवति चात्र—

यः शून्यतां प्रतीत्यसमुत्पादं मध्यमां प्रतिपदमनेकार्थाम् ।
निजगाद प्रणमामि तमप्रतिमसंबुद्धम् ।। ७२ ।। इति ।।

कृतिरियमाचार्यनागार्जुनपादानाम् ।।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षष्ठं परिशिष्टम् ।

आर्य-नागार्जुनविरचिता

रत्नावली ।

[This Appendix contains the available portion of the text of *Ratnāvalī* or *Ratnamālā* which seems to me a genuine work of Nāgārjuna. The work is attributed to Nāgārjuna by Candrakīrti, who, in his commentary on MŚ. cites as many as 23 stanzas from the available portion of this work. One stanza from this text is identical with MŚ. 3. 7. This available portion was edited by Dr. G. Tucci and published by him in JRAS, London, 1934, 1936. He promised to restore into Sanskrit the missing portion from its Tibetan translation, but so far I have not seen it.

In Tohoku Catalogue No. 4158 the work is called राजपरिकथा-रत्नमाला. It has also a Commentary by Ajitamitra (T 4159).

The *Ratnāvalī* or *Ratnamālā* is a work belonging to the class of *Lekhas* like *Suhṛllekha* attributed to Nāgārjuna or *Śiṣyalekha* of Candragomin. The work is addressed to a king, who, according to Commentator, is Sātavāhana. On the other hand, it is said that *Suhṛllekha* is addresed to king Kaniṣka. Jayaswal thinks him to be Gautamīputra Yajñaśrī who reigned between 166–199 A. D. We find several references, e. g., in 1. 2, to a king to whom the work is addressed. The fourth chapter is called राजवृत्तोपदेश.]

Centre for the Arts

॥ नमो रत्नत्रयाय ॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणैः सर्वैरलंकृतम् ।
प्रणम्य सर्वज्ञमहं सर्वसत्त्वैकबान्धवम् ॥ १ ॥

धर्ममेकान्तकल्याणं राज[न् ध]र्मोदयाय ते ।
वक्ष्यामि धर्मः सिद्धिं हि याति सद्धर्मभाजने ॥ २ ॥

प्राग्धर्माभ्युदयो यत्र पश्चान्नैःश्रेयसोदयः ।
संप्राप्याभ्युदयं यस्मादेति नैःश्रेयसं क्रमात् ॥ ३ ॥

सुखमभ्युदय[स्तत्र मोक्षो] नैःश्रेयसो मतः ।
अस्य साधनसंक्षेपः श्रद्धाप्रज्ञे समासतः ॥ ४ ॥

श्राद्धत्वाद्भजते धर्मं प्राज्ञत्वाद्वेत्ति तत्त्वतः ।
प्रज्ञा प्रधानं त्वनयोः श्रद्धा पूर्वंगमास्य तु ॥ ५ ॥

छन्दाद् द्वेषाद्भयान्मोहाद्यो धर्मं नातिवर्तते ।
स श्राद्ध इति विज्ञेयः श्रेयसो भाजनं परम् ॥ ६ ॥

कायवाङ्मानसं कर्म सर्वं सम्यक्परीक्ष्य यः ।
परात्महितमाज्ञाय सदा कुर्यात्स पण्डितः ॥ ७ ॥

अहिंसा चौर्यविरतिः परदारविवर्जनम्।
मिथ्यापैशुन्यपारुष्याबद्धवादेषु संयमः ॥ ८ ॥
लोभव्यापादनास्तिक्यदृष्टीनां परिवर्जनम्।
एते कर्मपथाः शुक्ला दश कृष्णा विपर्ययात् ॥ ९ ॥
अमद्यपानं स्वाजीवोऽविहिंसा दानमादरात्।
पूज्यपूजा च मैत्री च धर्मश्चैष समासतः ॥ १० ॥
शरीरतापनाद्धर्मः केवला(न्नास्ति तेन हि)।
न परद्रोहविरतिर्न परेषामनुग्रहः ॥ ११ ॥
दानशीलक्षमास्पष्टं यः सद्धर्ममहापथम्।
अनादृत्य व्रजेत् कायक्लेशगो दण्डकोत्पथैः ॥ १२ ॥
स संसाराटवीं घोरामनन्तजनपादपाम्।
क्लेशव्यालावलीढाङ्गः सुदीर्घं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥
हिंसया जायतेऽल्पायुः बह्वाबाधो विहिंसया।
चौर्येण भोगव्यसनी सश(त्रः) पारदारिकः ॥ १४ ॥
प्रत्याख्यानं मृषावादात् पैशुन्यान्मित्रभेदनम्।
अप्रियश्रवणं रौक्ष्यादबाद्धा(दपार्था ?)दुर्भगं वचः ॥ १५ ॥
मनोरथान् हन्त्यभिध्या व्यापादो भयदः स्मृतः।
मिथ्यादृष्टिः कुदृष्टित्वं मद्यपानं मतिभ्रमः ॥ १६ ॥
अप्रदानेन दारिद्र्यं मिथ्याजीवेन वञ्चना।
स्तम्भेन दुष्कुलीनत्वमल्पौजस्कत्वमीर्ष्यया ॥ १७ ॥
क्रोधाद्दुर्वर्णता मौर्ख्यमप्रश्नेन विपश्चिताम्।
फलमेतन्मनुष्यत्वे सर्वेभ्यः प्राक् च दुर्गतिः ॥ १८ ॥
एषामकुशलाख्यानां विपाको यः प्रकीर्तितः।
कुशलानां च सर्वेषां विपरीतः फलोदयः ॥ १९ ॥
लोभो द्वेषश्च मोहश्च तज्जं कर्मेति चाशुभम्।
अलोभामोहाद्वेषाश्च तज्जं कर्मेतरच्छुभम् ॥ २० ॥
अशुभात्सर्वदुःखानि सर्वदुर्गतयस्तथा।
शुभात्सुगतयः सर्वाः सर्वजन्मसुखानि च ॥ २१ ॥
निवृत्तिरशुभात्कृत्स्नात्प्रवृत्तिस्तु शुभे सदा।
मनसा कर्मणा वाचा धर्मोऽयं द्विविधः स्मृतः ॥ २२ ॥
नरकप्रेततिर्यग्भ्यो धर्मादस्माद्विमुच्यते।
नृषु देवेषु चाप्नोति सुखश्रीराज्यविस्तरान् ॥ २३ ॥

ध्यानाप्रमाणारूप्यैस्तु ब्रह्माद्यसुखमश्नुते ।
इत्यभ्युदयधर्मोऽयं फलं चास्य समासतः ॥ २४ ॥
नैःश्रेयसः पुनर्धर्मः सूक्ष्मो गम्भीरदर्शनः ।
बालानां [अश्रोत्रवताम्] उक्तस्त्रासकरो जिनैः ॥ २५ ॥
नास्म्यहं न भविष्यामि न मेऽस्ति न भविष्यति ।
इति बालस्य संत्रासः पण्डितस्य भयक्षयः ॥ २६ ॥
अहंकारप्रसूतेयं ममकारोपसंहिता ।
प्रजा प्रजाहितैकान्तवादिनाभिहिताखिला ॥ २७ ॥
अस्त्यहं मम चास्तीति मिथ्यैतत्परमार्थिभिः ।
यथाभूतपरिज्ञानान्न भवत्युभयं यतः ॥ २८ ॥
[2]अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।
बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥ २९ ॥
स्कन्धानसत्यान् दृष्ट्वैवमहंकारः प्रहीयते ।
अहंकारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ ३० ॥
[3]यथादर्शमुपादाय (स्वमुखप्रतिबिम्बकम् ।
दृश्य)ते नाम तच्चैवं न किंचिदपि तत्त्वतः ॥ ३१ ॥
अहंकारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।
न च कश्चित्स तत्त्वेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥ ३२ ॥
यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकम् ।
न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाहमित्यपि ॥ ३३ ॥
एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचक्षुरवाप्तवान् ।
आर्यानन्दः स्वयं चैव भिक्षुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ ३४ ॥
स्कन्धग्राहो यावदस्ति तावदेवाहमित्यपि ।
अहंकारे सति पुनः कर्म जन्म ततः पुनः ॥ ३५ ॥
त्रिवर्त्मैतदनाद्यन्तमध्यं संसारमण्डलम् ।
अलातमण्डलप्रख्यं भ्रमत्यन्योन्यहेतुकम् ॥ ३६ ॥
स्वपरोभयतस्तस्य त्रैकाल्यतोऽप्यप्राप्तितः ।
अहंकारः क्षयं याति ततः कर्म च जन्म च । ॥ ३७ ॥
एवं हेतुफलोत्पादं पश्यंस्तत्क्षयमेव च ।
नास्तितामस्तितां चैव नैति लोकस्य तत्त्वतः ॥ ३८ ॥

---

१ This stanza is cited in तत्त्वसंग्रहपञ्जिका p. 866 and बोधि. पञ्जिका p. 212. २ Cited in प्रसन्नपदा p. 147 and 200. ३ Stanzas 31–34 cited in प्र. प. p. 147.

सर्वदुःखक्षयं धम श्रुत्वैवमपरीक्षकः ।
संकम्पत्यपरिज्ञानादभयस्थानकातरः ॥ ३९ ॥
न भविष्यति निर्वाणे सर्वमेतन्न ते भयम् ।
उच्यमान इहाभावस्तस्य ते किं भयंकरः ॥ ४० ॥
मोक्षे नात्मा न च स्कन्धा मोक्षश्चेदीदृशः प्रियः ।
आत्मस्कन्धापनयनं किमिहैव तवाप्रियम् ॥ ४१ ॥
न[1] चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एव तस्य[वास्य] भावता ।
भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥ ४२ ॥
समासान्नास्तितादृष्टिः फलं नास्तीति कर्मणः ।
अपुण्यापायिकी चैषा मिथ्यादृष्टिरिति स्मृता ॥ ४३ ॥
समासादस्तितादृष्टिः फलं चास्तीति कर्मणाम् ।
पुण्या सुगतिनिष्यन्दा सम्यग्दृष्टिरिति स्मृता ॥ ४४ ॥
ज्ञाने नास्त्यस्तिताशान्तेः पापपुण्यव्यतिक्रमः ।
दुर्गतेः सुगतेश्चास्मात् स मोक्षः सद्भिरुच्यते ॥ ४५ ॥
सहेतुमुदयं पश्यन् नास्तितामतिवर्तते ।
अस्तितामपि नोपैति निरोधं सह हेतुना ॥ ४६ ॥
प्राग्जातः सहजातश्च हेतुरहेतुकोऽर्थतः ।
प्रज्ञप्तेरप्रतीतत्वादुत्पत्तेश्चैव तत्त्वतः ॥ ४७ ॥
अस्मिन्[2] सतीदं भवति दीर्घे ह्रस्वं यथा सति ।
[तस्योत्पादादुदेतीदं दीपोत्पादाद्यथा] प्रभा ॥ ४८ ॥
ह्रस्वेऽसति पुनर्दीर्घं न भवति स्वभावतः ।
प्रदीपस्याप्यनुत्पादात्प्रभाया अप्यसंभवः ॥ ४९ ॥
एवं हेतुफलोत्पादं दृष्ट्वा नोपैति नास्तिक्यम् (नास्तिताम्) ।
अभ्युपेत्यास्य लोकस्य याथाभूत्यं प्रपञ्चजम् ॥ ५० ॥
निरोधं च प्रपञ्चोत्थं याथाभूत्यादुपागतः ।
नोपयात्यस्तितां तस्मान्मुच्यतेऽद्वयनिश्रितः ॥ ५१ ॥
दूरादालोकितं[3] रूपमासन्नैर्दृश्यते स्फुटम् ।
मरीचिर्यदि वारि स्यादासन्नैः किं न दृश्यते ॥ ५२ ॥
दूरीभूतैर्यथाभूतो लोकोऽयं दृश्यते तथा ।
न दृश्यते तदासन्नैरनिमित्तो मरीचिवत् ॥ ५३ ॥
[मरीचिस्तोयसदृशी यथा नाम्बु न] चार्थतः ।
स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ ५४ ॥

१ Cited in प्र. प. p. 229. २ Cited in प्र. प. p. 3. ३. Stanzas 52–53 cited in प्र. प. p. 148.

[१]मरीचिं तोयमित्येतदिति मत्वागतोऽत्र सन् ।
यदि नास्तीति तत्तोयं [गृह्णीयान्मूढ एव सः] ॥ ५५ ॥
मरीचिप्रतिमं लोकमेवमस्तीति गृह्णतः ।
नास्तीति चापि मोहोऽयं सति मोहे न मुच्यते ॥ ५६ ॥
नास्तिको दुर्गतिं याति सुगतिं याति चास्तिकः ।
यथाभूतपरिज्ञानान्मोक्षमद्वयनिश्रितः ॥ ५७ ॥
अनिच्छन् नास्तितास्तित्वे यथाभूतपरिज्ञया ।
नास्तितां लभते मोहात् कस्मान्न लभतेऽस्तिताम् ॥ ५८ ॥
स्यादस्तिदूषणादस्य नास्तिताक्षिप्यतेऽर्थतः ।
नास्तितादूषणादेव कस्मान्नाक्षिप्यतेऽस्तिता ॥ ५९ ॥
न प्रतिज्ञा न चरितं न चित्तं बोधिनिश्रयात् ।
नास्तिकत्वेऽर्थतो येषां कथं ते नास्तिकाः स्मृताः ॥ ६० ॥
[२]सांख्यौलूक्यनिर्ग्रन्थपुद्गलस्कन्धवादिनम् ।
पृच्छ लोकं यदि वदत्यस्तिनास्तिव्यतिक्रमम् ॥ ६१ ॥
धर्मयौतकमित्यस्मान्नास्त्यस्तित्वव्यतिक्रमम् ।
विद्धि गम्भीरमित्युक्तं बुद्धानां शासनामृतम् ॥ ६२ ॥
विभवं नति नायाति न तिष्ठत्यपि च क्षणम् ।
त्रैकाल्यव्यतिवृत्तात्मा लोक एव कुतोऽर्थतः ॥ ६३ ॥
द्वयोरप्यागतिगती प्रस्थितिश्च न तत्त्वतः ।
लोकनिर्वाणयोस्तस्माद्विशेषः क इवार्थतः ॥ ६४ ॥
स्थितेरभावादुदयो निरोधश्च न तत्त्वतः ।
उदितश्च स्थितश्चेति निरुद्धश्च कुतोऽर्थतः ॥ ६५ ॥
कथमक्षणिको भावः परिणामः सदा यदि ।
नास्ति चेत्परिणामः स्यादन्यथात्वं कुतोऽर्थतः ॥ ६६ ॥
एकदेशे क्षयाद्वा स्यात् क्षणिकं सर्वशोऽपि वा ।
वैषम्यानुपलब्धेश्च द्विधाप्येतदयुक्तिमत् ॥ ६७ ॥
क्षणिके सर्वथा भावे कुतः काचित्पुराणता ।
स्थैर्यादक्षणिके चापि कुतः काचित्पुराणता ॥ ६८ ॥
यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैवमादिर्मध्यं च कल्प्यताम् ।
त्र्यात्मकत्वात् क्षणस्यैवं न लोकस्य क्षणं स्थितिः ॥ ६९ ॥
आदिमध्यावसानानि [चिन्त्यानि क्षणवत्पुनः ।
आदिमध्या]वसानत्वं न स्वतः परतोऽपि वा ॥ ७० ॥

१. Stanzas 55–56 cited in प्र. प. p. 79. २ Stanzas 61–62 cited in प्र. प. p. 120.
३ Stanzas 68–70 cited in प्र. प. p. 239. ४ Stanzas 68–70 cited in प्र. प. p. 239.

नैकोऽनेकप्रदेशत्वान्नाप्रदेशश्च कश्चन ।
विनैकमपि नानेको नास्तित्वमपि चास्तिताम् ॥ ७१ ॥
विनाशात् प्रतिपक्षाद्वा स्यादस्तित्वस्य नास्तिता ।
विनाशः प्रतिपक्षो वा कथं स्यादस्त्यसंभवात् ॥ ७२ ॥
निर्वृतेस्तेन लोकस्य नोपैत्यूनत्वमर्थतः ।
अन्तवानिति लोकश्च पृष्टस्तूष्णीं जिनोऽभवत् ॥ ७३ ॥
सर्वज्ञ इति सर्वज्ञो बुधैस्तेनैव गम्यते ।
येनैतद्धर्मगाम्भीर्यं नोवाचाभाजने लोके ॥ ७४ ॥
इति नैःश्रेयसो धर्मो गम्भीरो निष्परिग्रहः ।
अनालय इति प्रोक्तः संबुद्धैस्तत्वदर्शिभिः ॥ ७५ ॥
अस्मादनालयाद्धर्मादालयाभिरता जनाः ।
अस्तिनास्त्यव्यतिक्रान्ता भीता नश्यन्त्यमेधसः ॥ ७६ ॥
ते नष्टा नाशयन्त्यन्यानभयस्थानभीरवः ।
तथा कुरु यथा राजन् नष्टैर्न विप्रणाश्यसे ॥ ७७ ॥

* * * * * *

२

कदली पाटिता यद्वन्निःशेषावयवैः सह ।
न किंचित्पुरुषस्तद्वत्पाटितः सह धातुभिः ॥ १ ॥
सर्वधर्मा अनात्मान इत्यतो भाषितं जिनैः ।
धातुषट्कं च तैः सर्वं निर्णीतं तच्च नार्थतः ॥ २ ॥
नै[1]वमात्मा न चानात्मा याथाभूत्येन लभ्यते ।
आत्मानात्मकृते दृष्टी वत्रारास्मान्महामुनिः ॥ ३ ॥
दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितम् ।
पक्षाद्धि प्रतिपक्षः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ ४ ॥
इति सत्यानृतातीतो लोकोऽयं परमार्थतः ।
अस्मादेव च तत्त्वेन नोपैत्यस्ति च नास्ति च ॥ ५ ॥
यच्चैवं सर्वथा नेति सर्वज्ञस्तत्कथं वदेत् ।
सान्तमित्यथवानन्तं द्वयं वाद्वयमेव वा ॥ ६ ॥
असंख्येया गता बुद्धास्तथैष्यन्त्यथ सांप्रताः ।
कोट्यग्रशश्च सत्वान्तस्तेभ्यस्त्रैकाल्यजो मतः ॥ ७ ॥
वृद्धिहेतुर्न लोकस्य क्षयस्त्रैकाल्यसंभवः ।
सर्वज्ञेन कथं तस्य पूर्वान्तोऽव्याकृतः कृतः ॥ ८ ॥

१ Cited by Candrakirti in प्र. प. p. 156 with यथाभूतेन for याथाभूत्येन as variant.

एतत्तु धर्मगाम्भीय यत्तद्गुह्यं पृथग्जने ।
मायोपमत्वं लोकस्य बुद्धानां शासनामृतम् ॥ ९ ॥
मायागजस्य दृश्येत यथा जन्मान्त एव च ।
न च कश्चित्स तत्त्वेन जन्मान्तश्चैव विद्यते ॥ १० ॥
मायोपमस्य लोकस्य तथा जन्मान्त एव च ।
दृश्यते परमार्थेन न च जन्मान्त एव च ॥ ११ ॥
यथा मायागजो नैति कुतश्चिद्याति न क्वचित् ।
चित्तमोहनमात्रत्वाद्भावत्वेन न तिष्ठति ॥ १२ ॥
तथा मायोपमो लोको नैति याति न कुत्रचित् ।
चित्तमोहनमात्रत्वाद्भावत्वेन न तिष्ठति ॥ १३ ॥
त्रकाल्यव्यतिवृत्तात्मा लोक एवं नु कोऽर्थतः ।
योऽस्ति नास्त्यथवापि स्यादन्यत्र व्यवहारतः ॥ १४ ॥
चतुष्प्रकारमित्यस्मात् शान्तोऽनन्तो द्वयोऽद्वयः ।
बुद्धेन हेतोर्नान्यस्मादयमव्याकृतः कृतः ॥ १५ ॥
शरीराशुचिता तावत् स्थूला प्रत्यक्षगोचरा ।
सततं दृश्यमानापि यदा चित्ते न तिष्ठति ॥ १६ ॥
तदातिसूक्ष्मो गम्भीरः सद्धर्मोऽयमनालयः ।
अप्रत्यक्षः कथं चित्ते सुखेनावतरिष्यति ॥ १७ ॥
संबुध्यास्मान्निवृत्तोऽभूद्धर्मं देशयितुं मुनिः ।
दुर्ज्ञानमतिगाम्भीर्याद् ज्ञात्वा धर्ममिमं जनैः ॥ १८ ॥
विनाशयति दुर्ज्ञातो धर्मोऽयमविपश्चितम् ।
नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति ॥ १९ ॥
अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानान्मूर्खः पण्डितमानिकः ।
प्रतिक्षेपविनष्टात्मा यात्यवीचिमधोमुखः ॥ २० ॥
दुर्भुक्तेन यथान्नेन विनाशमधिगच्छति ।
सुभुक्तेनायुरारोग्यं बलं सौख्यानि चाश्नुते ॥ २१ ॥
दुर्ज्ञातेन तथानेन विनाशमधिगच्छति ।
सम्यग्ज्ञातेनात्र सुखं बोधिं चाप्नोत्यनुत्तराम् ॥ २२ ॥
तस्मादत्र प्रतिक्षेपं दृष्टिं त्यक्त्वा च नास्तिकीम् ।
सम्यग्ज्ञानपरं यत्नं कुरु सर्वार्थसिद्धये ॥ २३ ॥
धर्मस्यास्यापरिज्ञानादहंकारोऽनुवर्तते ।
ततः शुभाशुभं कर्म ततो जन्म शुभाशुभम् ॥ २४ ॥

1 Stanzas 19 and 20 are cited in प्र. प. p. 216 with दुर्दृष्टो for दुर्ज्ञातो as variant.

तस्माद्यावदविज्ञातो धर्मोऽहंकारशातनः।
दानशीलक्षमाधर्मे तावदादरवान् भव ॥ २५ ॥
धर्मपूर्वाणि कार्याणि धर्ममध्यानि पार्थिव।
साधयन् धर्मनिष्ठानि नेह नामुत्र सीदति ॥ २६ ॥
धर्मात्कीर्तिः सुखं चैव नेह भीर्न मुमूर्षतः।
परलोकसुखं स्फीतं तस्माद्धर्मं सदा भज ॥ २७ ॥
धर्म एव परा नीतिर्धर्माल्लोकोऽनुरज्यते।
रञ्जितेन हि लोकेन नेह नामुत्र वञ्च्यते ॥ २८ ॥
अधर्मेण तु या नीतिस्तया लोकोऽपरज्यते।
लोकापरञ्जनाच्चैव नेह नामुत्र नन्दति ॥ २९ ॥
परातिसंधानपरा कथा दुर्गतिपद्धतिः।
अनर्थविद्या दुष्प्रज्ञैरर्थविद्या कथं कृता ॥ ३० ॥
परातिसंधानपरो नीतिमान् कथमर्थतः।
येन जन्मसहस्राणि बहून्यात्मैव वञ्च्यते ॥ ३१ ॥
रिपोरप्रियमन्विच्छन् दोषांस्त्यक्त्वा गुणान् श्रय।
स्वहितावाप्तिरेवं तु रिपोश्चाप्यप्रियं भवेत् ॥ ३२ ॥
दानेन प्रियवद्येन हितेनैकार्थचर्यया।
एभिराचर लोकस्य धर्मस्यैव च संग्रहम् ॥ ३३ ॥
विश्वासं जनयत्येकं सत्यं राज्ञां यथा दृढम्।
तथैवाभूतमप्येषामविश्वासकरं परम् ॥ ३४ ॥
नाविसंवादवत्सत्यं [सत्त्वे] उद्गतमर्थतः।
परैकान्तहितं सत्यमहितत्वान्मृषेतरत् ॥ ३५ ॥
दोषान् प्रच्छादयत्येकस्त्यागो राज्ञां यथोज्ज्वलः।
तथा कार्पण्यमप्येषां गुणसर्वस्वघातकम् ॥ ३६ ॥
उपशान्तस्य गाम्भीर्यं गाम्भीर्याद्गौरवं परम्।
गौरवाद्दीप्तिराज्ञा च तस्मादुपशमं भज ॥ ३७ ॥
अहार्यबुद्धिः प्राज्ञत्वादपरप्रत्ययः स्थिरः।
नातिसंधीयते राजा तस्मात्प्रज्ञापरो भव ॥ ३८ ॥
सत्यत्यागशमप्रज्ञो चतुर्भद्रो नराधिपः।
धर्मश्चतुर्भद्र इव स्तूयते देवमानुषैः ॥ ३९ ॥
निगृह्यवादिभिः शुद्धैः प्रज्ञाकारुण्यनिर्मलैः।
सहासीनस्य सततं प्रज्ञा धर्मश्च वर्धते ॥ ४० ॥

दुर्लभाः पथ्यवक्तारः श्रोतारस्त्वतिदुर्लभाः ।
तेभ्योऽतिदुर्लभतमा ये पथ्यस्याशुकारिणः ॥ ४१ ॥
पथ्यमप्यप्रियं तस्माज्ज्ञात्वा शीघ्रं समाचर ।
पिबेदौषधमप्युग्रमारोग्यायात्मवानिव ॥ ४२ ॥
जीवितारोग्यराज्यानां चिन्तयानित्यतां सदा ।
ततः संवेगवान् धर्ममेकान्तेन प्रयास्यसे ॥ ४३ ॥
अवश्यं मरणं पश्यन् पापाद्दुःखं मृतस्य च ।
ऐहिकेन सुखेनापि न पापं क्षातुमर्हसि ॥ ४४ ॥
कस्मिंश्चेदभयं दृष्टं भयं दृष्टं क्वचित्क्षणे ।
यद्येकस्मिन् समाश्वासः किमेकस्मिन्न ते भयम् ॥ ४५ ॥
मद्यात्परिभवो लोके कार्यहानिर्धनक्षयः ।
अकार्यकारणं मोहात [मद्यं त्यज ततः सदा] ॥ ४६ ॥

* * * * *

[रत्नावल्यां द्वितीयः परिच्छेदः ।]

४

अधर्ममन्वाय्यमपि प्रायो राजानुजीविभिः ।
आचरन् स्तूयते तस्मात् कृच्छ्राद्वेत्ति क्षमाक्षमम् ॥ १ ॥
अन्योऽपि तावद्यः कश्चिद्दुर्वचः क्षममप्रियम् ।
किमु राजा महाभौमस्त्वं मया भिक्षुणा सता ॥ २ ॥
त्वत्कृतादेव तु स्नेहाज्जगतामनुकम्पया ।
अहमेको वदामि त्वां पथ्यमप्यप्रियं भृशम् ॥ ३ ॥
सत्यं श्लक्ष्णार्थवत्पथ्यं शिष्यः कालेऽनुकम्पया ।
वाच्य इत्याह भगवांस्तदेवमभिधीयसे ॥ ४ ॥
अक्रोधे सत्यवाक्ये च श्लाघ्यमानो यदि स्थितः ।
श्रव्यं संपरिगृह्णीयात् सत्तोयं स्नाप्यमानवत् ॥ ५ ॥
तस्य मे वदतो वाक्यं त्वमिहामुत्र च क्षमम् ।
ज्ञात्वा कुरु हितायेदमात्मनो जगतोऽपि च ॥ ६ ॥
याचकेभ्यः पुरा दानात् प्राप्यार्थांश्चेन्न दास्यसि ।
अकृतज्ञत्वलोभाभ्यां नार्थान् पुनरवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
इह पथ्यदनं लोके न वहत्यभृतो भृतः ।
याचकस्त्वभृतोऽमुत्र हीनः शतगुणोद्वहः ॥ ८ ॥
उदारचित्तः सततं भवोदारक्रियारतः ।
उदारकर्मणः सर्वमुदारं जायते फलम् ॥ ९ ॥

मनोरथैरपि क्लीबैरनालीढं नराधिपैः।
कुरु धर्मास्पदं श्रीमत्ख्यातं रत्नत्रयास्पदम्॥ १०॥
सामन्तराजरोमाञ्चकरं धर्मास्पदं न यत्।
मृतस्याप्यप्रशस्यत्वाद् राजंस्तदकृतं वरम्॥ ११॥
अत्यौदार्यादुदाराणां विस्मयोत्साहवर्धनम्।
उत्साहघ्नं च मन्दानां सर्वस्वेनापि कारय॥ १२॥
उत्सृज्यामुत्र गन्तव्यं सर्वस्वमवशेन ते।
धर्मे नियुक्तं यात्येव पुरस्तात्सर्वमेव तत्॥ १३॥
सर्वस्वं पूर्वनृपतेर्नृपस्य वशमागतम्।
किं पूर्वकस्य धर्माय सुखाय यशसेऽपि वा॥ १४॥
भुक्तादर्थादिह सुखं दत्तात्पारत्रिकं सुखम्।
अभुक्तादत्तनष्टत्वाद्दुःखमेव कुतः सुखम्॥ १५॥
विनश्यन् सचिवैर्दातुमस्वातन्त्र्यान्न शक्यसि।
आपतिच्छेदनिःस्नेहैर्नवराजप्रियैषिभिः॥ १६॥
सर्वस्वेनाप्यतः स्वस्थः शीघ्रं धर्मास्पदं कुरु।
मृत्युप्रत्ययमध्यस्थः प्रवातस्थप्रदीपवत्॥ १७॥
धर्माधिकारा ये चान्ये पूर्वराजप्रवर्तिताः।
देवद्रोण्यादयस्तेऽपि प्रवर्त्यन्तां यथास्थिताः॥ १८॥
अहिंसकैः शुभाचारैर्व्रतस्थैरतिथिप्रियैः।
सर्वक्षमैरकलहैर्भज्येरंस्तैः सदो(द्य)तैः॥ १९॥
अन्धव्याधितहीनाङ्गदीनानाथवनीपकाः।
तेऽप्यन्नपानं साम्येन लभेरन्नविघट्टिताः॥ २०॥
अनर्थानामपि सतां धार्मिकाणामनुग्रहान्।
अप्यन्यराज्यसंस्थानामनुरूपान् प्रवर्तय॥ २१॥
सर्वधर्माधिकारेषु धर्माधिकृतमुत्थितम्।
अलुब्धं पण्डितं धर्म्यं कुरु तेषामबाधकम्॥ २२॥
नीतिज्ञान् धार्मिकान् स्निग्धान् शुचीन् भक्तानकातरान्।
कुलीनान् शीलसंपन्नान् कृतज्ञान् सचिवान् कुरु॥ २३॥
अक्षुद्रांस्त्यागिनः शूरान् स्निग्धान् संभोगिनः स्थिरान्।
कुरु नित्याप्रमत्तांश्च धार्मिकान् दण्डनायकान्॥ २४॥
धर्मशीलान् शुचीन् दक्षान् कार्यज्ञान् शास्त्रकोविदान्।
कृतवृत्तीन् समान् स्निग्धान् वृद्धानधिकृतान् कुरु॥ २५॥

प्रतिमासं च तेभ्यस्त्वं सर्वमायव्ययं शृणु ।
श्रुत्वा धर्माधिकाराद्यं कार्यं सर्वं स्वयं वद ॥ २६ ॥
धर्मार्थं यदि ते राज्यं न कीर्त्यर्थं न कामतः ।
ततः सफलमत्यर्थमनर्थार्थमतोऽन्यथा ॥ २७ ॥
परस्परामिषीभूते लोकेऽस्मिन् प्रायशो नृप ।
यथा राज्यं च धर्मश्च भवेत्तव तथा शृणु ॥ २८ ॥
ज्ञानवृद्धाः कुले जाता न्यायज्ञाः पापभीरवः ।
समेता बहवो नित्यं सन्तु ते कार्यदर्शिनः ॥ २९ ॥
दण्डबन्धप्रहारादीन् कुर्युस्ते न्यायतोऽपि चेत् ।
कारुण्यार्द्रः सदा भूत्वा त्वमनुग्रहवान् भव ॥ ३० ॥
हितायैव त्वया चित्तमुन्नाम्यं सर्वदेहिनाम् ।
कारुण्यात्सततं राजंस्तीव्रपापकृतामपि ॥ ३१ ॥
तीव्रपापेषु हिंस्रेषु कृपा कार्या विशेषतः ।
त एव हि कृपास्थानं हतात्मानो महात्मनाम् ॥ ३२ ॥
प्रत्यहं पञ्चरात्रं वा बद्धान् क्षीणान् विमोचय ।
शेषानपि यथायोगं मा कांश्चित् नैव मोचय ॥ ३३ ॥
येष्वमोक्षणचित्तं ते जायते तेष्वसंवरः ।
तस्मादसंवरात् पापमजस्रमुपचीयते ॥ ३४ ॥
यावच्च न विमुच्येरंस्तावत्स्युः सुखबन्धनाः ।
नापितस्नानपानान्नभैषज्यवसनान्विताः ॥ ३५ ॥
अपात्रेष्विव पुत्रेषु पात्रीकरणकाङ्क्षया ।
कारुण्या[त्ताडनं कार्यं न द्वेषान्]नार्थलिप्सया ॥ ३६ ॥
विमृश्य सम्यग्विज्ञाय प्रदुष्टान् घातकानपि ।
अहत्वा पीडयित्वा च कुरु निर्विषयान् नरान् ॥ ३७ ॥
स्वतन्त्रः पश्य सर्वं च विषयं चारचक्षुषा ।
नित्याप्रमत्तः स्मृतिमान् कुरु कार्यं च धार्मिकम् ॥ ३८ ॥
प्रदानमानसत्कारैर्गुणस्थान् सततं भज ।
उदारैरनुरूपैस्तु शेषानपि यथाविधि ॥ ३९ ॥
संमानस्फीतकुसुमः संप्रदानमहाफलः ।
राजवृक्षः क्षमाच्छायः सेव्यते भृत्यपक्षिभिः ॥ ४० ॥
त्यागशीलमयो राजा तेजस्वी भवति प्रियः ।
शर्करामोदको यद्वदेलामरिचकर्कशः ॥ ४१ ॥

मात्स्यन्यायश्च ते नैवं न्यायाद्राज्यं भविष्यति।
न चान्यायो न वाधर्मो धर्मश्चैवं भविष्यति॥ ४२॥
परलोकात्त्वया राज्यं नानीतं नापि नेष्यसि।
धर्मात् प्राप्तमतोऽस्यार्थे नाधर्मं कर्तुमर्हसि॥ ४३॥
राज्येन भाण्डमूल्येन दुःखभाण्डपरंपराम्।
राजन् यथा नार्जयसि प्रयत्नः क्रियतां तथा॥ ४४॥
राज्येन भाण्डमूल्येन राज्यभाण्डपरंपराम्।
राजन् यथा निर्विशसि प्रयत्नः क्रियतां तथा॥ ४५॥
चतुर्द्वीपमपि प्राप्य पृथिवीं चक्रवर्तिनः।
शारीरं मानसं चैव सुखद्वयमिदं मतम्॥ ४६॥
दुःखप्रतिक्रियामात्रं शारीरं वेदनासुखम्।
संज्ञामयं मानसं तु केवलं कल्पनाकृतम्॥ ४७॥
दुःखप्रतिक्रियामात्रं कल्पनामात्रमेव च।
लोकस्य सुखसर्वस्वं व्यर्थमेतदतोऽर्थतः॥ ४८॥
द्वीपदेशपुरावासप्रदेशस्थानवाससाम्।
शय्यान्नपानहस्त्यश्वस्त्रीणां चैकैकभोग्यता॥ ४९॥
यदा च यत्र चित्तं स्यात् तदानेन सुखं किल।
शेषाणाममनस्कारात्तेषां व्यर्थत्वमर्थतः॥ ५०॥
विषयान् पञ्चभिः पञ्च चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः।
न कल्पयति चेद्ब्रह्मन् नास्मात्तेषु तदा सुखम्॥ ५१॥
जानीते विषयं यं यं येन येनेन्द्रियेण च।
तदा न शेषैः शेषाणि व्यर्थान्येव यतस्तदा॥ ५२॥
इन्द्रियैरुपलब्धस्य विषयस्याकृतिं मनः।
उपलभ्य व्यतीतस्य कल्पयन् मन्यते सुखम्॥ ५३॥
एकमर्थं विजानाति यद्यप्येकमिहेन्द्रियम्।
तदप्यर्थं विना व्यर्थं व्यर्थोऽर्थोऽपि च तद्विना॥ ५४॥
प्रतीत्य मातापितरौ यथोक्तः पुत्रसंभवः।
चक्षूरूपे प्रतीत्यैवमुक्तो विज्ञानसंभवः॥ ५५॥
अतीतानागता व्यर्था विषयाः सार्धमिन्द्रियैः।
तद्द्वयानतिरिक्तत्वाद् व्यर्था येऽपि च सांप्रताः॥ ५६॥
अलातचक्रं गृह्णाति यथा चक्षुर्विपर्ययात्।
तथेन्द्रियाणि गृह्णन्ति विषयान् सांप्रतानिव॥ ५७॥

---

1 = MŚ. III. 7.

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च पञ्चभूतमया मताः ।
प्रतिस्वं भूतवैयर्थ्यादेषां व्यर्थत्वमर्थतः ॥ ५८ ॥
निरिन्धनोऽग्निर्भूतानां विनिर्भागे प्रसज्यते ।
संपर्के लक्षणाभावः शेषेष्वप्येष निर्णयः ॥ ५९ ॥
एवं द्विधापि भूतानां व्यर्थत्वात्संगतिर्वृथा ।
व्यर्थत्वात्संगतेश्चैवं रूपं व्यर्थमतोऽर्थतः ॥ ६० ॥
विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां च सर्वशः ।
प्रत्येकमात्मवैयर्थ्याद्वैयर्थ्यं परमार्थतः ॥ ६१ ॥
सुखाभिमानो दुःखस्य प्रतीकारे यथार्थतः ।
तथा सुखाभिमानोऽपि सुखस्य प्रतिघातजः ॥ ६२ ॥
सुखे संयोगतृष्णैवं नैःस्वाभाव्यात्प्रहीयते ।
दुःखे वियोगतृष्णा च पश्यतां मुक्तिरित्यतः ॥ ६३ ॥
कः पश्यतीति चेच्चित्तं व्यवहारेण कथ्यते ।
न हि चैत्तं विना चित्तं व्यर्थत्वान्न सहेष्यते ॥ ६४ ॥
व्यर्थमेवं जगन्मत्वा याथाभूत्यान्निरास्पदः ।
निर्वाति निरुपादानो निरुपादानवह्निवत् ॥ ६५ ॥
बोधिसत्त्वोऽपि दृष्ट्वैवं संबोधौ नियतो मतः ।
केवलं त्वस्य कारुण्यादा बोधेर्भवसंततिः ॥ ६६ ॥
बोधिसत्त्वस्य संभारो महायाने तथागतैः ।
निर्दिष्टः स तु संमूढैः प्रद्विष्टैश्चैव निन्द्यते ॥ ६७ ॥
गुणदोषानभिज्ञो वा दोषसंज्ञी गुणेषु वा ।
अथवापि गुणद्वेषी महायानस्य निन्दकः ॥ ६८ ॥
परोपघातिनो दोषान् परानुग्राहिणो गुणान् ।
ज्ञात्वोच्यते गुणद्वेषी महायानस्य निन्दकः ॥ ६९ ॥
यत्स्वार्थनिरपेक्षत्वात् परार्थैकरसप्रियम् ।
गुणाकरं महायानं तद्द्वेषी तेन दह्यते ॥ ७० ॥
श्राद्धोऽपि दुर्गृहीतेन द्विष्यात् क्रुद्धोऽथवेतरः ।
श्राद्धोऽपि दग्ध इत्युक्तः का चिन्ता द्वेषबन्धुरे ॥ ७१ ॥
विषेणापि विषं हन्याद्यथैवोक्तं चिकित्सकैः ।
दुःखेनाप्यहितं हन्यादित्युक्ते किं विरुध्यते ॥ ७२ ॥
मनःपूर्वंगमा धर्मा मनःश्रेष्ठा इति श्रुतेः ।
हितं हितमनाः कुर्वन् दुःखेनाप्यहितं कथम ॥ ७३ ॥

1 Compare Dhammapada, I. 1–2

दुःखमप्यायतीपथ्यं कार्यं किमु सुखं हितम्।
आत्मनश्च परेषां च धर्म एष सनातनः ॥ ७४ ॥
मात्रासुखपरित्यागात् पश्चाच्चेद्विपुलं सुखम्।
त्यजेन्मात्रासुखं धीरः संपश्यन् विपुलं सुखम् ॥ ७५ ॥
न मृश्यते च यद्येतत् कटुभैषज्यदायिनः।
ततश्चिकित्सकाद्याश्च हता नैवं च युज्यते ॥ ७६ ॥
अपथ्यमपि यद्दृष्टं तत्पथ्यं पण्डितैः क्वचित्।
उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वशास्त्रेषु शस्यते ॥ ७७ ॥
करुणापूर्वकाः सर्वे निष्यन्दा ज्ञाननिर्मलाः।
उक्ता यत्र महायाने कस्तन्निन्देत्सचेतनः ॥ ७८ ॥
अत्यौदार्यातिगाम्भीर्याद्विषण्णैरकृतात्मभिः।
निन्द्यतेऽद्य महायानं मोहात् स्वपरवैरिभिः ॥ ७९ ॥
दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाकृपात्मकम्।
महायानमतस्तस्मिन् कस्माद्दुर्भाषितं वचः ॥ ८० ॥
परार्थो दानशीलाभ्यां क्षान्त्या वीर्येण चात्मनः।
ध्यानं प्रज्ञा च मोक्षाय महायानार्थसंग्रहः ॥ ८१ ॥
परा[त्महित]मोक्षार्थाः संक्षेपाद्बुद्धशासनम्।
ते षट्पारमितागर्भास्तस्माद् बौद्धमिदं वचः ॥ ८२ ॥
पुण्यज्ञानमयो यत्र बुद्धैर्बोधेर्महापथः।
देशितस्तन्महायानमज्ञानाद्वै न दृश्यते ॥ ८३ ॥
खमिवाचिन्त्यगुणत्वादुक्तोऽचिन्त्यगुणो जिनः।
महायाने यतो बुद्धमाहात्म्यं क्षम्यतामिदम् ॥ ८४ ॥
आर्यशारद्वतस्यापि शीलमात्रेऽप्यगोचरः।
यस्मात् तद्बुद्धमाहात्म्यमचिन्त्यं किं न मृष्यते ॥ ८५ ॥
अनुत्पादो महायाने परेषां शून्यता क्षयः।
क्षयानुत्पादयोश्चैक्यमर्थतः क्षम्यतां यतः ॥ ८६ ॥
शून्यता बुद्धमाहात्म्यमेवं युक्त्यानुपश्यताम्।
महायानेतरोक्तानि न समेयुः कथं सताम् ॥ ८७ ॥
तथागताभिसंध्योक्तान्यसुखं ज्ञातुमित्यतः।
एकयानत्रियानोक्तादात्मा रक्ष्य उपेक्षया ॥ ८८ ॥
उपेक्षया हि नापुण्यं द्वेषात्पापं कुतः शुभम्।
महायाने यतो द्वेषो नात्मकामैः कृतोऽर्हति ॥ ८९ ॥

न बोधिसत्त्वप्रणिधिर्न चर्यापरिणामना ।
उक्ताः श्रावकयानेऽस्माद्बोधिसत्त्वः कुतस्ततः ॥ ९० ॥
अधिष्ठानानि नोक्तानि बोधिसत्त्वस्य बोधये ।
बुद्धैरन्यत्प्रमाणं च कोऽस्मिन्नर्थे जिनाधिकः ॥ ९१ ॥
अधिष्ठानार्यसत्यार्थबोधिपक्षोपसंहितात् ।
मार्गाच्छ्रावकसामान्याद्बौद्धं केनाधिकं फलम् ॥ ९२ ॥
बोधिचर्याप्रतिष्ठार्थं न सूत्रे भाषितं वचः ।
भाषितं च महायाने ग्राह्यमस्माद्विचक्षणैः ॥ ९३ ॥
यैथैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।
बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथाक्षमम् ॥ ९४ ॥
केषांचिदवदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।
केषांचित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषांचिद् द्वयनिश्रितम् ॥ ९५ ॥
द्वयानिश्रितमेकेषां गम्भीरं भीरुभीषणम् ।
शून्यताकरुणागर्भमेकेषां बोधिसाधनम् ॥ ९६ ॥
इति सद्भिर्महायाने कर्तव्यः प्रतिघक्षयः ।
प्रसादश्चाधिकः कार्यः सम्यक्संबोधिसिद्धये ॥ ९७ ॥
महायानप्रसादेन तदुक्ताचरणेन च ।
प्राप्यतेऽनुत्तरा बोधिः सर्वसौख्यानि चान्तरा ॥ ९८ ॥
दानं शीलं क्षमा सत्यं गृहस्थस्य विशेषतः ।
धर्म उक्तः कृपागर्भः स सात्मीक्रियतां दृढम् ॥ ९९ ॥
अथ लोकस्य वैधर्म्याद्राज्यं धर्मेण दुष्करम् ।
ततो धर्मयशोर्थं ते प्रव्रज्याधिगमः क्षमः ॥ १०० ॥

रत्नावल्यां राजवृत्तोपदेशो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

१ Stanzas 94–96 cited in प्र. प. p. 153.

CRITICAL NOTES

Page 1. The correct TITLE of this work of Nāgārjuna is मध्यमक, or मध्यमकशास्त्र. It consists of over 400 kārikās divided into 27 chapters. The present edition includes also the Commentary called *Prasannapadā* by Candrakīrti. Poussin uses the title माध्यमिकवृत्ति which later he corrected to मध्यमकवृत्ति. Even now scholars loosely cite this work as माध्यमिकवृत्ति. As explained in the Introduction the name of the work is मध्यमक or मध्यमकशास्त्र, and name of the Commentary on it is प्रसन्नपदा.

Page 1, Line 2—योऽन्तद्वयावासविधूतवासः is an epithet of नागार्जुन who has thrown to winds the stand of resorting to two extreme views. These antas are अस्ति and नास्ति; शाश्वत and उच्छेद; संसार and निर्वाण etc. We find the mention of these antas in numerous places in almost identical terms as for instance in Saṁyutta Nikāya, III. 135 : सब्ब अत्थीति...अयं एको अन्तो। सब्बं नत्थीति अयं दुतियो अन्तो। एते ते कच्चान उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झेन धम्मं देसेति—अविज्जापच्चया संखारा, etc. Compare also the Com. on MŚ. 15. 7 as given on page 118. The reading योऽन्तर्दयावासविधूतवासः, found in Mss. but not confirmed by T, may be interpreted as अन्तर्दयाया वासेन विधूतः वासः गृहं येन.

Page 1. 1. 3—सद्धर्मतोयस्य गभीरभावं...जगाद, who preached the depth of the ocean-waters of true law. The reading सद्धर्मकोषस्य found in T is equally good.

Page I, l. 9–उत्तानसत्प्रक्रियवाक्यनद्धां, equipped with phrases which are उत्तान, clear or easy to understand, सत्प्रक्रियवाक्य, with phrases based on right etymological sense. तर्कानिलाव्याकुलितां, not overwhelmed by breeze of तर्क, reasoning. Note that the name of Bhāvaviveka's Commentary on MŚ. is तर्कज्वाला, flame of the fire of reasoning. प्रसन्नां, characterised by clarity of word and sense. Compare प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः.

Page 1. l, 10 शास्त्रम् i. e., मध्यमकम् or मध्यमकशास्त्रम्; Cf. p 13, l; p. 240, l. 16 ; also मध्यमकदर्शन on p. 120, l. 17.

Page 1, l. 11 मध्यमकावतारविहितविधिना, according to the procedure described in मध्यमकावतार which is the work of the commentator Candrakīrti.

Page 1, 1. 11–अद्वयज्ञानालंकृतं etc. Nāgārjuna composed his मध्यमकशास्त्र for the benefit of persons in order to teach them the अद्वयज्ञान, the doctrine of identity of प्रतीत्यसमुत्पाद, शून्यता, प्रज्ञप्ति and मध्यमा प्रतिपत्. Compare :

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ [म० शा० – २४.१८]

Page 1, l. 12–प्रथमचित्तोत्पादं तथागतज्ञानोत्पत्तिहेतुम्, the cause of obtaining the knowledge 'बोधि' of तथागत, is the first चित्तोत्पाद. There are ten cittotpādas corresponding to ten bhūmis of तथागत. For details, see शिक्षासमुच्चय and गण्डव्यूहसूत्र (मैत्रेयविमोक्ष).

Page 1, l. 13–विदिताविपरीतप्रज्ञापारमितानीतेः, Nāgārjuna, who knew the correct interpretation of the class of works going under the name of प्रज्ञापारमिता. This epithet clearly shows that Nāgārjuna, in his मध्यमकशास्त्र, wants to codify the teaching of प्रज्ञापारमिता.

Page 1. l. 15 The term शास्त्र is to be derived from two roots, viz., शास् to rule, and त्रै to protect. This stanza is also cited on page 4 by स्थिरमति in his मध्यान्तविभागसूत्रभाष्यटीका, with reading च for वः.

Page 2, l. 1–अनिरोधमनुत्पादम् etc. These two Kārikās, which, according to Candrakīrti, constitute the मङ्गल composed to salute the तथागत at the beginning of his work by नागार्जुन. Poussin does not count these stanzas as forming part of मध्यमकशास्त्र and hence does not number them, while I take them to be a part of the work and have numbered them as on page 4.

Page 2, 1. 4—This work aims at explaining the doctrine of प्रतीत्यसमुत्पाद characterised by the eight epithets, viz., अनिरोध, अनुत्पाद, अनुच्छेद, अशाश्वत, अनेकार्थ, अनानार्थ, अनागम and अनिर्गम, all negative terms meaning devoid of निरोध, destruction etc.

Page 2, l. 10—स्थाणुः, eternal. स्थास्नु also means the same. L. 12 – उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणामात्, the meanings of roots undergo changes on account of prefixes. The following stanza is also cited by स्थिरमति in his Commentary on मध्यान्तविभाग, p. 5. Note Particularly the second line which in Pāṇinian school is प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्.

Page 2, l. 16 – The term प्रतीत्यसमुत्पाद is here derived from प्रति + इ and सम् + उद् + पद्. The part प्रतीत्य is a Gerund and means प्राप्ति and अपेक्षा, and समुत्पाद means birth, production; so the meaning of the entire expression is production or origination dependent on certain conditions, or in short, dependent origination.

Page 2, l. 18. Another explanation of the term प्रतीत्यसमुत्पाद is cited here which is : प्रति प्रति इत्यानां विनाशिनां समुत्पादः, production of objects which perish again and again, which explanation suits certain passages cited here. In अभिधर्मकोशव्याख्या this explanation is attributed to भदन्त श्रीलाभ. Here it is : अन्ये पुनरिति भदन्तश्रीलाभः । प्रतिर्वीप्सार्थ इति । नानावाचिनामधिकरणानां सर्वेषां क्रियागुणाभ्यां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, तामयं प्रतिर्द्योतयति । इतौ गतौ साधवः इत्याः । तत्र साधुः [पा. ४. ४. ९८] इति यत्प्रत्ययः । इतौ विनष्टौ साधवः, अनवस्थायिन इत्यर्थः । सम् उपसर्गः समवायार्थं द्योतयति । उत्पूर्वः पदिः प्रादुर्भावार्थम् । धात्वर्थपरिणामात् तां तां सामग्रीं प्रतीति प्रतेर्वीप्सार्थतां दर्शयति । इत्यानां विनश्वराणां समवायेनोत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादः । न कश्चिद्धर्म एक उत्पद्यते, सहोत्पादनियमात्.

Candrakīrti, however, does not like this method of deriving the term, particularly in passages like चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च उत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्, as this explanation does not convey the sense of वीप्सा. Further, if we take the word इत्य as ending in a तद्धितप्रत्यय यत्, which then is not an indeclinable, and hence cannot form a compound with समुत्पाद. Hence, the commentator holds that his explanation, viz. हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः, is the right one.

Page 2, l. 2– प्रतीत्यसमुत्पादं वो भिक्षवो देशयिष्यामि, cf. S. N. II. 1. 5. 2. 13.

Page 2, l. 20 – यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति, स धर्मं पश्यति is found in शालिस्तम्बसूत्र.

Page 2, l. 21 – इह तु etc. The passage contains the same argument as is found in अभिधर्मकोशव्याख्या–प्रतिर्वीप्सार्थ इत्येवमादिका कल्पना अत्रैव प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे युज्यते । इह कथं भविष्यति ? चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च उत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमिति ? न हि प्रतीत्यानां चक्षूंषि प्रतीत्य चक्षूंषीति समासः संभवति, अर्थायोगात् । चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि प्राप्य च उत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमित्ययमर्थो गम्यते.

Page 3, l. 1– यस्तु etc. This seems to be the view of भावविवेक who is now charged hat he does not possess skill to reproduce correctly the views of the opponents before attempting their refutation, परपक्षानुवादाकौशल. Ultimately, Candrakīrti says that the term प्राप्य means अपेक्ष्य, and cites in support the authority of Nāgārjuna. The whole page 3 is devoted to refute the interpretation of प्रतीत्यसमुत्पाद given by भावविवेक.

Page 3, l. 18– यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितम्, i. e., the view of भावविवेक, viz., इदं प्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः is not approved by Candrakīrti, because it does not explain the term by correct derivation.

Page 4, l. 2– सांवृतानां पदार्थानाम् etc. All objects, according to Mādhyamikas, are valid only from the point of view of संवृति, i. e., व्यवहार. संवृति is so called because it obscures the true nature of things.

Page 4, l. 4–आर्यज्ञानापेक्षया, from the view-point of an ārya, i.e., Buddhist. In other words, from the point of view of परमार्थ, as opposed to संवृति.

Page 1, l. 6–In Mahāyāna system the entire universe is divided into three spheres of existence, viz. (1) *Kāmadhātu* – the sphere of desire, (2) rūpadhātu – the sphere of form and colour, and (3) ārūpyadhātu – the sphere of formless and colourless beings. Asaṅga in his *Yogācārabhūmi* (73) has made the following observations: trayo dhātavaḥ. Kāmadhātū rūpadhātur ārūpyadhātūr iti. He has furnished an elaborate account of these three spheres of existence. The word *traidhātuka* frequently occurs in the *Laṅkā* and it has been explained as *triple world* by Suzuki. Cf. Bhrāntaṁ traidhātuke cittaṁ, 268, 34; Cittaṁ hi traidhātukayonir etad, 268, 36.

P. 4, l, 10 – cittacaittānām, Caitta = belonging to mind, mental states. It has been invariably compounded with *Citta*. The word *cittacaitta* occurs in the Laṅkā (151). Cf. bāhyavicitrārthopalambhābhiniveśāc cittacaittakalāpo vikalpa-saṁśabditaḥ pravartamānaḥ. Cf. also nirvikalpaḥ sadā yuktāś cittacaittavivarjitāḥ. (Laṅkā, 269.38) *mind and all possible varities of mental things*; cf. citta-caitasika.

P.14, l, 19. saṁvṛti = popular convention (Mookerjee, ASL.,p.51). The *Dharma-saṁgraha* (95) has referred to two varieties of truth, viz. samvṛtisatya, *empirical truth* and paramārthasatya, transcendental truth.

P. 51, l. 2–pravacana, *doctrinal instruction, preaching sacred text.*

P. 53, l. 14–ānimitta causeless (nimitta = cause)

P. 53, l. 18–Kumārga – see note elsewhere.

P. 54, l. 1–parikalpasvarūpa – see note elsewhere.

P. 54, l. 11–(niśrita) – see note elsewhere.

P. 96, l. 18,–asaṃskṛta. This word occurs in the Mahāyāna Buddhist Texts both as a substantive or an adjective. It means *unproduced, uncreated, unconditioned* and the like. The *Dharmasaṁgraha* (32) has stated that there are three asaṃskṛta (uncreated) objects, viz. ether (ākāśa), annihilation through reflection (*pratisaṁkhyā-nirodha*), and annihilation without reflection (apratisaṁkhyā-nirodha). That what passes under the name of *pratisaṁkhyā-nirodha*, is equivalent to nirvāṇa. It is worth noting that the *Laṅkāvatāra* has enumerated the names of ākāśa, apratisaṁkhyā-nirodha, and nirvāṇa-dhātu (instead of pratisaṁkhyā-nirodha) as unproduced things. Cf. ākāśam apratisaṁkhyānirodho nirvāṇadhātuś-cā'nirodho'nutpannaḥ; na cā'tra kaścit saṁskṛto'saṁskṛto vā (Laṅkā, 197; 199). Besides the *Laṅkā* (177) has used kṛtakam and akṛtakam in lieu of saṁskṛtam and asaṁskṛtam. Cf. ākāśam apratisāṁkhyānirodho nirvāṇaṁ bho Gautama kṛtakam akṛtakam ?

Pratyaya : *Cause*. There is divergence of opinion regarding the precise import of the two technical terms *hetu* and *pratyaya* so frequently employed in Mahāyāna literature. A section of glossators holds that the immediate or proximate cause is called *hetu* and that the remote one passes under the name of *pratyaya*. While another group of Mahāyānists have indiscriminately used them, thus indicating identity of their meaning. Nāgārjuna in his *Madhyamaka-śāstra* has set down four different varities of pratyayas, viz. (1) hetu-pratyaya, (2) ālambana-pratyaya, (3) anantara-pratyaya and (4) adhipati-pratyaya. Candrakīrti in his *Prasannapadā* (26) has explained these terms *in extenso*. He has observed that what brings a thing into existence as an underlaying seed is to be regarded as hetu-pratyaya with respect to its effect. A thing while coming into existence depends

upon a basis and thereby actually comes into existence. This basis is called *ālambana-pratyaya.* For instance, mind and all possible varieties of mental things are contingent on form and the like for their coming into being. The destruction of the cause is the immediate cause of bringing the effect into existence. To take a concrete instance, the destruction of the seed is the immediate cause of bringing the sprout into existence. The destruction of the seed is called *anantara-pratyaya* with respect to the sprout. An effect comes into existence due to the existence of another. The latter is styled *adhipati-pratyaya* in reference to the former. Asaṅga in his Yogācārabhūmi (PP. 61-62) has made the following observation : Catvāraḥ pratyayāḥ hetupratyayaḥ samanantarapratyaya ālambanapratyayo'dhipatipratyayaḥ. Tatra bījaṁ hetupratyayaḥ. Samanantarapratyo yasya vijñānasyā'nantaraṁ yeṣām vijñānānām utpattiniyamaḥ sa teṣāṁ samanantarapratyayaḥ. Ālambanapratyayo yeṣāṁ cittacaitasikānāṁ dharmāṇām yad ālambanaṁ (cf. also *Prasannapadā,* P. 29). Adhipatipratyayo yo bījanirmukta āśrayaḥ. Tad yathā. Cakṣurvijñānasya cakṣu ye ca tatsahāyadharmāḥ. Evam avaśiṣṭānāṁ vijñānānām. Yā ca Kuśalākuśalateṣṭāniṣṭaphalaparigrahāya. Evambhāgīyā adhipatipratyayāḥ. Tatra bījād dhetupratyayavyavasthānāṁ. Svabhāvāt samanantarapratyayasya ālambanāt tasyai 'va. Āśrayasahāyādibhyo' dhipatipratyayasya. Yad uktaṁ ye hetavo ye pratyayā vijñānasyo'tpādāye'ti. Tatrai'ṣām eva caturṇām eko hetupratyayaḥ hetuś ca pratyayaś ca. Avaśiṣṭāḥ pratyayā eva.

P. 59, 1.1–saṃskṛta. That which, is subject to originiation, annihilation and mutable existence is technically called saṃskṛta. Prasannapadā has elucidated the meaning of this term in conformity with the text. The *Dharmasaṁgraha* (32) has enumerated the three entities which pass under the name of *asaṁskṛta* cf. triṇy asaṁskṛtāni. Tad yathā ākāśaḥ, pratisaṁkhyā-nirodhaḥ, apratisaṁkhyā-nirodhas'ce'ti.

P. 60 ... ... nairyānika, see elsewhere.

P. 60 ... ... paribaraḥ

P. 60–sāṁmitīyaḥ, Professor De La Vallee Poussin has written an article on some of the cardinal doctrines of the Sāmmitīyas in the E.R.E. He has adverted to the fact that according to the view of the *Abhidharmakośavyākhyā,* the Sāmmitīyas are not different from the Vātsīputtrīyas. Guṇaratna in his commentary on the *Ṣaḍdarśanasamuccaya* has also referred to their basic doctrines. A few scholars have maintained that the work entitled *Sāmmītiyaśāstra* which is an authoritative text on this system of thought was rendered into Chinese between 350 A. D. and 431, A.D.

P. 41 – niṣkarṣaṇapada.

P. 41 – saṁkarṣaṇapada.

P. 42 – bala, moral power. The *Arthaviniścayasūtra* (17) has enumerated five balas: Tatra bhikṣavaḥ katamāni pañca balāni? Yaduta śraddhābalaṁ vīryabalaṁ smṛtibalaṁ samādhibalaṁ prajñābalam. The *Dharmasaṁgraha* (48) also agrees with the list adverted to above. Cf. Pañca balāni. Śraddhāvīryasmṛtisamādhiprañjābalaṁ ce'ti.

daśabala, The *Dharmasaṁgraha* (75,76) has listed ten moral powers of a Bodhisattva and ten knowledge–powers of a Tathāgata in the following order: Bodhisattvānāṁ daśa balāni. Tad yathā adhimuktibalam, pratisamkhyānabalam, bhāvabalam, kṣāntibalam, jñānabalam, prahāṇabalam, samādhibalam,

pratibhānabalam, puṇyabalam, pratipattibalaṁ ce'ti. Tathāgatasya daśa balāni. Tad yathā sthānāsthānajñānabalam, karmavipākajñānabalam, nānādhātu-jñānabalam, nānādhimuktajñānabalam, sattvendriyaparāparajñānabalam, sarvatragāminīpratipattijñānabalam, dhyāna–vimokṣa–samādhi–samāpatti–saṁ-kleśa–vyavadāna–vyutthāna–jñānabalam, pūrvanivāsānusmṛti–jñānabalam, cyutyutpattijñānabalam, āsravakṣayajñānabalam ce 'ti.

Satkāyadṛṣṭi, heretical notion regarding the reality of the physical body. The *Dharmasaṁgraha* has enumerated five different types of heretical doctrines : cf. Pañca dṛṣṭayaḥ. Satkāyadṛṣṭiḥ, antagrāhadṛṣṭiḥ, mithyādṛṣṭiḥ, dṛṣṭiparāmarśaḥ śīlaparāmarśaḥ.

P. 227–Pratipanna (Pāli Paṭipanna) have attained or practised.

P. 227–Dharmānudharma = (Pāli dhamānudhamma). There is divergence of opinion regarding the exact meaning of this compound word. One section of scholars holds that it signifies the *religious doctrine in its entirety.* Whereas another group avers that it means both *principal and subordinate religous docrines.* It is also occasionally split up as *dharmasya anudharmaḥ*, thus assigning separate meaning to the final member of the compound.

P. 227–pratipatti = *realization, appropriate behaviour.*

P. 227–Upadhiśeṣa–nirvāṇa. The expression *upadhi* implies the five skandhas which serve as the substratum of worldly existence and account for the notion of the self. This variety of nirvāṇa implies abandonment of the six afflictions viz. attachment, anger, conceit, ignorance, evil heretical notion and doubt. In this state of nirvāṇa only the five conglomerations remain as a residuum. There takes place the elimination of the heretical view regarding the reality of the physical body and other varieties of afflictions.

Nirupadhiśeṣa–nirvāṇa. This variety of nirvāṇa implies the annihilation of even the five skandhas in the shape of a residuum as adverted to above. To be explicit, the sopadhiśeṣa–nirvāṇa occurs with the cessation of all afflictions and the *Nirupadhiśeṣa* is occasioned by the destruction of even the five conglomerations.

P. 231. *ājavaṁjavībhāva*, the state of coming and going : *the cycle or series of birth and deqth.* Candrakīrti has offered the following interpretation of this word : Tatra ājavaṁjavībhāvaḥ āgamanagamanabhāvajanmamaraṇaparaṁ-pare'tyarthaḥ.

P. 240. *Supina, dream* cf. Skt. svapna and AMg. suvina. confer also *supana* and *suvaṇa* in this connection. The *Laṅkāvatāra* has repeatedly compared this phenomenal world with dream in order to emphasize its unreality. cf. Māyā-svapnopamaṁ dṛśyaṁ vijñaptyā na vikalpayet (265.11 : 95.147, 148 ; 268.35)

P. 238- dvādaśāṅga, twelve fold causation, twelve links or steps of causes.

P. 238, l. 2– Pratipad = path. cf. madhyamā pratipad, the doctrine of middle path. It is so–called because it steers clear of the two extreme doctrines, viz. of extreme asceticism and materialism. Nāgārjuna in the introductory verse of his *Madhyamaka-śāstra* has stated eight–fold negation as the infallible way of its realization :

cf. Anirodham anutpādam anucchedam aśāśvatam ।
Anekārtham anānārtham anāgamam anirgamam ॥

P. 238, l. 8– duḥkhaṁ samudyaṁ cai'va nirodhaṁ mārgam eva ca. These

expressions refer to four ārya-satyas or four Noble Truths. The Pāli equivalent to it is *ariya-sacca*. The authoritaive Buddhist texts have enumerated four different varieties of it, viz. suffering (duḥkha), *cause* or *origin* of suffering (duḥkhasamudaya), annihilation of suffering (*duḥkha-nirodha*), way of annihilation (*mārga*). The *Arthaviniścaya-sūtra*, 6, has laid down the four noble truths in the following order : Tatra katamāni catvāry ārya–satyāni ? tad yathā–duḥkham āryasatyam. Duḥkhasamudayam āryasatyam. Duḥkhanirodham āryasatyam. Duḥkhanirodhagāminī pratipadā āryasatyam.... etāni khalu bhikṣavaś catvāry āryasatyāni. The *Dharmasaṁgraha*, 21, also has enumerated them in the way indicated below : Catvāry ārya-satyāni. Tad yathā duḥkhaṃ samudayaḥ nirodhaḥ, mārgaś ce'ti.

P. 238, l. 10–(punar–) bhava, *state of existence, birth.*

P. 238, l. 10 – *avidyā* = ignorance : Candrakīrti has offered the following interpretation of this term : Tatra avidyā ajñānam tamo yathābhūtārthapracchādakam. It is by depending upon ignorance of previous birth that a person performs meritorious, demeritorious and immobiling deeds which ultimately leads to rebirth.

P. 238, l. 10–nivṛta, veiled, concealed.

P. 238, l. 11–pudgala :

P. 238, l. 11–*abhisaṁskurute, produces* (Candrakīrti) ; cf. *abhisaṁskaroti* : This word frequently occurs with *karman* and *citta* in the Mahāyāna Buddhist Texts. So its meaning varies with the variation of the context. When it is employed with the former it signifies *accumulates, performs, accomplishes* and the like. It is often syntactically related with its accusative which is permitted to play the role of the cognate object. Similarly in the case of its connection with the latter, it means *concentrates* : cf. also *abhisaṁskāra*.

P. 238, l. 13 – ānejya. This word has often times been used with *saṁskāra, Karman, dharma*, and *citta*. It means immovable. Candrakīrti in his *Prasannapadā* (P. 143) has made this relevant observation : Karmāṇi kuśalākusalāneñjyāni. In the present context he has interpreted the term *saṁskāra* as synonym of *karman* itself. Confer his observation.........abhisaṁskaroti utpādayati......... punarbhavābhisaṁskārāt saṁskārāḥ.................. tāṅstrividhān karmalakṣaṇān saṁskārān.........................taiś ca saṃskārair abhisaṁskṛtaiḥ karmabhiḥ karmasaṁjñitaiḥ ....So it turns out that there are three varieties of *karman*, viz. meritorious (*kuśala*), non–meritorious (*a–kuśala*) and immovable (*āneñjya*). His interpretation of the word *saṁskāra* coincide with that provided by the *Śālistambasūtra* (81.5) which runs as follows : abhisaṁskārārthena saṁskārāḥ. The three varieties of *Karman* alluded to above also bring about the three distinct states of existence viz. *kāmāvacara, rūpāvacara* and *arūpāvacara* in order of their mention.

P. 238, *saṁskāra, predisposition.* It is the result of the performance of meritorious and non–meritorious deeds and also is the latent trace of past experience. It is the condition of a new state of existence. It is the second link in the chain of dependent origination (pratītyasamutpāda). It takes its rise by depending on ignorance (avidyā) and by itself is the cause of consciousness (*vijñāna*). Candrakīrti has observed that *saṁskāra* means karman and as such

the former is susceptible of a threefold classification, viz. *Kuśala* (meritorious), *a-kuśala*, (non-meritorious) and immovable (*ānejya*). It is also liable to be set forth in the following order : physical (kāyika), vocal (*vācika*) and mental (*mānasika*). The transmigration of a creature is conditioned by these saṁskāras produced by ignorance. cf. te ca trividhāḥ-kuśalā, akuśalā, ānejyāś ca yadi vā kāyikā, vācikā, mānasāś ce'ti. tān strividhān karmalakṣaṇān saṁskārān avidyānivṛtaḥ pudgalaḥ karoti. Taiś ca saṁskārair abhisaṃskṛtaiḥ karmabhiḥ karmasaṁjñitaiḥ tad dhetukāṁ gatiṁ gacchati (*Prasannapadā*, P. 238)

vijñāna, consciousness. It is the third link in dependent origination and comes into being by depending on *saṁskāra*. It has been stated *ad nauesum* that performance and the consequent accummulation of action brings about a state of existance, thus facilitating the rebirth of a creature in it. There are accredited varities of it which are liable to be classified under two distinct heads, viz. blessed state of existence (*sugati*), and evil state of existence (durgati). The former includes the state of existence pertaining to gods (*deva*) and man (*manuṣya*). The latter relates to that of hell (nāraka), lower animals (tiryak), departed spirits (*preta*) and demons (*asura*). It is worthy of remark that the state of existence is conditioned by the nature of saṁskāra, which is either blessed or evil as adverted to above. And it is into this state of existence that consciousness which has action or accumulated predisposition of the previous birth for its cause enters, that is to say, comes into being, as the seed of transmigration. The cycle of birth and death recurs in an order that has no beginning and the twelve links of dependent origination extends over the past, present and future existence. And consequently in the process of rebirth of a creature, this consciousness enters the womb of the mother. It is immediately after its entrance, that name (nāma) and form (rūpa) come into existence in the womb by depending upon it (consciousness). To be more precise, the consciousness of the foetus is produced by the predisposion of the previous birth.

nāma-rūpa, name and *form*. It is the fourth link in the chain of dependent origination. It is immediately after the entrance of consciousness in the foetus, that name and form come into existence by depending upon it (consciousness). It is consciousness which brings about the association with them. It stands to reason that the different embryonic stages of the foetus which receive distinct name and form presupposes the existence of consciousness. They are immediate successor of it.

Candrakīrti has furnished the etymological meaning of these two terms. He has observed : Tatra karmakleśāviddhaṁ ... ... nāmayatīti nāma, saṁjñāvaśena vā artheṣu nāmayatīti nāma. Catvāro'rūpiṇaḥ skandhā nāme'ti vyapadiśyate. rūpyata iti rūpam. bādhyata ity arthaḥ. Idaṁ ca rūpaṁ pūrvakaṁ ca nāma, ubhayam etad abhisaṁkṣipya nāmarūpam iti vyavasthāpyate (Prasannapadā, P. 238).

P. 238, l. 21, āyatana : The meaning of this word varies with the variation of the context. It has been used in the sense of *object, field, seat* and the like. In the present context it signifies (six) sense-organs. The Arthaviniścayasūtra (P. 313) has observed : Nāmarūpapratyayaṁ ṣaḍ āyatanam iti. Ṣaḍ-āyatanaṁ katamat? Caksurāyatanam, śrotrāyatanam, ghrāṇāyatanam, jihvā-

yatanam, kāyāyatanam, manaāyatanam. Idam ucyate ṣaḍ–āyatanam. Ṣaḍāyatana-pratyayaḥ sparśaḥ iti. Sparśaḥ katamaḥ ? Ṣaṭ sparśakāyaḥ : cakṣuḥsaṁsparśaḥ, śrotrasaṁśparśaḥ, ghrāṇasaṁsparśaḥ, jihvāsaṁsparśaḥ, kāyasaṁsparśaḥ, manaḥ-saṁsparśaḥ. Ayam ucyate sparśaḥ. The *Dharmasaṁgraha* (24), however, has enumerated twelve āyatanas, that is to say, the six sense-organs together with their respective six sense-objects. Cf. Dvādaśāyatanāni, Cakṣuḥśrotraghrāṇajihvā-kāyamanaāyatanāni rūpagandhaśabdarasasparśadharmāyatanāni ce'ti. Besides the āyatana has been classified under two heads, viz. (1) *Vāhya* and (2) *ādhyātmika* The *Laṅkāvatāra* and other authoritative Mahāyāna texts have frequently mentioned *āyatana* in association with *dhātu* and *skandha.* Cf. skandhadhātvāyatanānāṁ parikalpitalakṣaṇasvabhāvāvabodhaḥ–Laṅkā, 2.29.

P. 243 – upāyāsa, mental affliction or distress : mental irritation, disturbance (BHS, 146). It is the final step in the twelve-fold causation. The *Artha-viniścayasūtra* (5) has laid down the preceeding links of it in the following order : Jāti-pratyayā jarā–maraṇa – śokaparideva – duḥkha – daurmanasyo'pāyāsāḥ saṁbhavanti. The *Dharmasaṁgraha* (42) also has provided an identical list, Candrakīrti has offered the following interpretion : duḥkhadaurmanasyabahutva-saṁbhūtā upāyāsāḥ.

P. 243 – *duḥkha, daurmanasya* – Candrakīrti has clearly stated the difference between the meanings of these two words. The appearence of pain with respect to the five sense–organs is called duḥkha. And the coming about of disagreeable state of mind is known as daurmanasya. cf. Pañcendriyāsātanipāto duḥkham. Manoniṣṭanipāto daurmanasyam (Prasannapadā, Pp. 243-44).

P. 247 – *Manasi-kara,*–attention, concentration of mind. In the sacred texts of the Buddhist, the word manasī which is loc. sing. of the stem *manas* has been frequently associated with the different forms of the root √kṛ. cf. manasi-karoti, manasī-karoti, manasi-kurvanti, manasi-kuru, manaskāra, manasi-kartavya, manasi-kṛta, manasi-kurvāṇasya manasi-kariṣyanti. Besides the two words yoniśaḥ and ayoniśaḥ frequently preceed the two words manasi-kāra and manaskāra. Asaṅga in his *Yagācārabhūmi* (60) has made the pertinent observation : manaskāraḥ katamaḥ ? cetasa ābhogaḥ. Besides he has expounded the significance of the two technical terms : yoniśo manaskāraprajñapti (Ybh., 114) and ayoniśo manaskāraprajñapti (Ybh., 118)

P. 245–anuparigraha, cohesion. cf. Śāl. 77.17 : Yaḥ kāyasyā'nuparigraha-kṛtyaṃ karoty ayam ucyate'bdhātuḥ.

P. 248–*paritta, small.*

P. 248–sabhāga, *similar, same, equal*; antonym of *visadṛśa.*

P. 248–aupapattyaṁśika, pertaining to the portion of origination or birth. Sometimes the word *aṅgika* has also been used with *aupapatti.* cf. Laṅkā (277. 97) aupapattyaṅgikaṁ cittaṁ vicitraṁ vāsanāsaṁbhavam. The word *aṁśika* and *antika* have also been compounded with *māraṇa* or maraṇa. Cāndrakīrti in his *Prasannapadā* has quoted the *Śālistambasūtra* with a slight variation of reading.

P. 248–māranāntika, maranāntika, pertaining to the portion of destruction (death).

P. 249, l. 1, pūrvānta (= Pāli pubbanta), *the past time* ; cf. pūrvakoṭi,

(*koṭi*, limit, end BHS, 352). Candrakīrti in his *Prasannapadā*, P. 249 has offered the following interpretation of this word : Tatra vartamānam ātmabhāvam apekṣya atītā ātmabhāvāḥ pūrvānta ity ucyate. Pūrvo hi janmaparaṁparāṁśaḥ pūrvāntaḥ. This word is frequently associated with aparānta.

P. 249, l. 1–aparānta, *the future time, the farthest limit, the future end of worldly existence.* Candrakīrti in his *Prasannapadā*, (249) explains it as follows : Tatra vartamānam ātmabhāvam apekṣya bhāvinaḥ ātmabhāvāḥ aparānta ity ucyate. Aparo hi janmaparaṁparāṁśo'parāntaḥ.

P. 249, l. 3–ātmabhāva, *existence of the self.* This word has also been used in the sense of body.

dṛṣṭi, heretical or erroneous view. This word frequently occurs in the *Laṅkāvatāra*, cf. Laṅkā 3. 1. dṛṣṭivigatam ; 25.26 bhavadṛṣṭiḥ ; 30.67 svabhāvaḥ kalpana kalpyam dṛśyaṁ dṛṣṭidvayaṁ katham ? (V, 67) ; tīrthyadṛṣṭi (Laṅkā. P. 23) antadvayadṛṣṭi 51. 12) P. 23–āya-vyayadṛṣṭābhiniveśena ... ... (Laṅkā, 174. 12). The *Dharmasaṁgraha* (68) has made the following observation : pañca dṛṣṭayaḥ. Satkāyadṛṣṭiḥ, antagrāhadṛṣṭi, mithyādṛṣṭiḥ, dṛṣṭiparāmarśaḥ, śīlaparāmarśaḥ. Candrakīrti (P. 235) has observed that there are four *views* with reference to nirvāṇa: (1) A Tathāgata is born after death, (2) A Tathāgata is not born after death, (3) A Tathāgata is both born and is not born after death, (4) A Tathāgata is neither born nor is not born after death. Besides he has referred *to four views* pertaining to the annihilation and the like. (P.235) They may be set forth in the following order : (1) The world-order is destructible, (2) The world-order is non-destructible, (3) The world-order is both destructible and non-destructible, (4) Verily the world-order is neither destructible nor non-destructible. These *four views* are to be understood with respect to the future time. When an individual does not perceive the future coming-into-existence of the self or the world-order, he imagines that the world-order is liable to destruction. And he pursues this course by relying upon the future time. Analogously when he perceives the origination of that what was in future, he adopts the course that the world is non-destructible. When he both perceives and fails to perceive, he concludes in both ways. And due to the negation of both, he comes to hold that it is neither destructible nor non-destructible.

Besides there are *four views* concerning the existence of the world-order in the past. They may be set down in the order indicated below : (1) The world-order is eternal, (2) The world-order is non-eternal, (3) The world-order is both eternal and non-eternal. (4) The world-order is neither eternal nor non-eternal: These four views relate to the past time. (P. 235). When an experient perceives the past origination of the self or the world-order, he reaches the conclusion that it (world-order) is eteranal. But when he cannot perceive it, he thinks it to be non-etrnal. But when he both perceives and fails to perceive, he concludes that it is both eternal and non-eternal. But when he neither perceives nor fails to perceive, he considers it to be neither eternal, nor non-eternal. These views concern with the past time. (P. 235).

Furthermore, Candrakīrti (P. 249) has set forth *eight views* pertaining to the past time. They are susceptible of classification in the following order : (1) Were I existent in the past time ? (2) I was not existent in the past time, (3) I was both existent and non-existent in the past time, (4) Verily I was neither

existent nor non-existent in the past time. Besides the other *four views* concerning the eternality of the world-order in the past time have already been adverted to above. Candrakīrti has remarked that the four-fold view as elaborated in connexion with the eternity of the world-order in the past, does not differ from that of the latter to an extreme point. Yet it has been separately set down by relying upon their apparently distinctive feature. The view that the world-order is eternal does not differ from the view I was existent in the past time to an inordinate degree. Or, the difference between them may be accounted in the following way. The view the world-order is eternal relates to the past time in a universal way. But the view I was existent in the past arises exclusively with respect to the past existence of the self. It is bereft of any element of universality. This attitude should be adopted with regard to the other view. So it is evident that these eight views pertain to the past time.

There are also *eight views* divided under two categories that take the future time into its consideration. The one category of the four-fold view may be stated in the following order : (1) Shall I be existent in the future, (2) I shall not be existent in the future, (3) I shall be both existent and non–existent in the future, (4) Verily I shall be neither existent nor non-existent in the future. All these four views relate to the future time. Over and above there is also *four-fold view* which concerns itself to the destructibility and non-destructibility of the world-order and the mode of its expression has been referred to above. The salient feature of it consists in the fact that it takes course by depending upon the future time in a general way. But the view I shall be existent in the future time proceeds on by resting upon the future existence of the self to the exclusion of any other thing. This is the difference between the categories of *four-fold view* that concerns itself with the future time. (PP. 249-50).

P. 277, l. 1, svabhāva, *Self-nature, self–being, intrinsic reality, self-hood.*

P. 277, l. 1, hetu–pratyaya–sāmagrī, *totality of causal conditions, both individually and collectively.* (Mookerjee, *Vigrahavyāvartani*).

P. 278, l. 7, ṣaṭkoṭiko vādaḥ, six fold dialectic (Mookerjee, *Vigrahavyāvartanī*) sixfold disputation, sixfold argumentation.

P. 278, l. 2, vaiṣamikatvam, *disparity, unwarranted differentiation.*

P. 278, l. 2, viśeṣahetu, *ground of differentiation, ground of discrimination* (Mookerjee, *Vigrahavyāvartanī* 10).

P. 278, l. 9, pratiṣedha *negation, denial.*

P. 279, l. 19, Kuśala–dharma : Nāgārjuna, in his auto–commentary on the *Vigrahavyāvartanī*, and other sacred texts of Buddhism have enumerated 119 Kuśala-dharmas which induce spiritual elevation. The word *Kuśala* occurs in association with the following : Kuśala-puṇya, Kuśala-mūla, Kuśala-pakṣa, Kuśala-karmapatha and the like.

P. 279, l. 22, dharmāvasthāvid, conversant with the different branches of the Doctrine.

P. 280, l. 14, nairyāṇika, conducive to delivarance (BHS, 312). Cf. conducive to the attainment of nirvāṇa cf. nairvāṇika.

P. 280, l. 16, bodhyaṅga, saṃbodhyaṅga, *factors of enlightenment.* The

Arthaviniścayasūtra, 18, has enumerated seven varities of it, viz. smṛtisambodhy-aṅga, dharmapravicaya°, gāmbhīrya°, prīti°, prasrabdhi°, samādhi° upekṣā°.

P. 281, l. 4, niḥsvabhāva, bereft of reality.

P. 281, l. 11, grāha, (= Pāli gāha) false belief : cf. ātmagrāha (= Pāli atta-gāha, clinging to the (false view that there is a) self. BHS., 219. The *Laṅkāva-tāra* has observed : Na ca tvādṛśā anye vā budhyante ātmagrāhapatitayā saṁtatyā. cf. Suzuki's rendering : This is not understood by you and others who cherish *the notion of an ego soul* and its continuity.

P. 282, l. 2, naiḥsvābhāvya, intrinsic unreality.

P. 283, l. 17, māyāpuruṣa, man created by power of magic.

P. 285, l. 7, Vyavahārasatyam, empirical reality.

P. 293, l. 33, ayoniśo manaskāra, unfounded belief (Mookerjee, *Vigrahavyā-vartanī* P. 37). ayoniśa, not fundamental or thoroughgoing, superficial (BHS., 64). The expressions ayoniśo, vikalpena occur in the *Laṅkāvatāra*, 265.13. Suzuki has rendered it as *wrong discrimination.*

P. 279, l. 25, adhimokṣa, see elsewhere.

P. 279, l. 25, adhyāśaya, see elsewhere.

P. 279, l. 25, prativirati, abstention (BHS. 368).[1]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

IGNCA RAR
R-381
ACC. No.

1. PP 313—321 of these notes have been added by the General Editor.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts